

IZGUBLJENA
REVOLUCIJA:

AFZ

IZMEĐU MITA I ZABORAVA

UREDнице:
ANDREJA DUGANDŽIĆ
TIJANA OKIĆ

Impressum

Naslov publikacije: **IZGUBLJENA REVOLUCIJA: AFŽ IZMEĐU MITA I ZABORAVA**

Godina izdanja: 2016.

Izdavač: **Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA**
Sarajevo
www.crvena.ba

Za izdavača: **Danijela Dugandžić**

Urednice: **Andreja Dugandžić i Tijana Okić**

Urednica ilustracija: **Adela Jušić**

Ilustracije: **Sunita Fišić, Aleksandra Nina Knežević, Kasja Jerlagić, Adela Jušić, Nardina Zubanović**

Prijevod teksta Chiare Bonfiglioli sa engleskog jezika: **Selma Asotić**

Lektura: **Mirjana Evtov**

Grafičko oblikovanje i priprema za štampu: **Leila Čmajčanin**

Tiraž: 300

Štampa: **Dobra knjiga, Sarajevo**

ISBN: 978-9926-8131-0-9

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

“Supported by Rosa Luxemburg
Stiftung Southeast Europe
with funds of the German
Federal Ministry for Economic
Cooperation and Development”

Sadržaj zbornika isključiva je
odgovornost izdavača.

Free copy not for commercial use.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

329.7-055.2(497.1)“1942/1953”(082)
316.66-055.2(497.1)(082)

IZGUBLJENA revolucija : AFŽ između mita i zaborava /
Chiara Bonfiglioli ... [et al.]. - Sarajevo : Udruženje za
kulturu i umjetnost Crvena, 2016. - 199 str. : ilustr. ;
24 cm

Biografije: str. 196-199. - Bibliografija: str. 186-189 ;
bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-8131-0-9
1. Bonfiglioli, Chiara
COBISS.BH-ID 23574534

IZGUBLJENA
REVOLUCIJA:

AFZ

IZMEĐU MITA I ZABORAVA

Chiara Bonfiglioli
Ajla Demiragić
Andreja Dugandžić
Adela Jušić
Danijela Majstorović
Boriša Mraović
Tijana Okić

SARAJEVO, 2016.

Sadržaj

4	Uvodna riječ
10	O ilustracijama
16	Chiara Bonfiglioli Biografije aktivistkinja AFŽ-a: intersekcionalna analiza ženskog djelovanja
40	Nardina Zubanović Ilustracije
48	Ajla Demiragić Šećer sladak a bombone ljute, ja se draga učiteljice pouzdam u te: uloga i položaj narodne (napredne) učiteljice u prijelomnim godinama izgradnje novog socijalističkog bosanskohercegovačkog društva
78	Aleksandra Nina Knežević Ilustracije
84	Danijela Majstorović Stvaranje 'nove' jugoslovenske žene: emancipatorski elementi medijskog diskursa s kraja II svjetskog rata
116	Kasja Jerlagić Ilustracije
120	Boriša Mraović Heroizam rada: Antifašistički front žena i socijalistički dispozitiv 1942.-1953.
144	Sunita Fišić Ilustracije
148	Tijana Okić Od revolucionarnog do proizvodnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a
190	Adela Jušić Ilustracije
196	Biografije

**UVODNA
RIJEČ**

ANDREJA
DUGANDŽIĆ

TIJANA
OKIĆ

Zbornik koji predstavljamo javnosti jedan je od rezultata dugogodišnjeg rada trudbenica Udruženja za kulturu i umjetnost Crvena ka digitalizaciji dokumenata za Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije (<http://www.afzarhiv.org/>). Ideja za kreiranje Arhiva rodila se još 2010. godine, kada smo u okviru projekta "Šta je nama naša borba dala?" počele istraživati historijat Antifašističkog fronta žena (AFŽ). Uvidjevši da nam je historija najveće ženske organizacije na našim prostorima u velikoj mjeri nepoznata, naši naponi da Arhiv učinimo javnim dijelom su i potraga za onom stranom historije koja je uvijek bila i ostala na marginama. Arhiv je u svojoj trenutnoj formi ograničen na građu prikupljenu u Bosni i Hercegovini, ali je naša ideja od početka bila stvaranje jugoslovenskog arhiva – ideja koja počiva na svijesti da se samo kolektivnim radom mogu otvarati nova polja istraživanja i obogaćivati kolektivno znanje. U tom smislu, Arhiv je naš, ničiji pojedinačno, i baš zato, svačiji. On je u procesu, u nastajanju i upravo se tu očituje njegova osnovna namjera: javno i kritički misliti vlastitu prošlost. Upućujemo zato i otvoreni poziv svima da doprinesu građom, obradom i priložima i tako se uključe u kolektivni projekat izrade jednog sveobuhvatnijeg arhiva. Trenutno, sadržaj arhiva obuhvata dio arhivske građe, periodiku i knjige, stenografske zabilješke, zapisnike i izvještaje kao i druge materijale, a sadrži i elemente usmene historije preživjelih i živućih *aefževki*, historije koju je jugoslavenska historiografija propustila zabilježiti.

Arhive najčešće zamišljamo kao repozitorije objektivne istine, mitske autentične prostore iz kojih nam progovara sâma historija. Arhivi legitimiraju historiju kao profesionalnu disciplinu koja se bavi prošlošću onakvom "kakva je doista bila" (Ranke) i koja je zasnovana na kritičkom ispitivanju izvora (*quellenkritik*). Jacques Derrida¹ tvrdi da ne postoji "autentični" početak arhiva budući da je svaki početak već unaprijed (pred)određen političkim ili znanstvenim autoritetom. Pristup arhivima kao historijskoj građi je zaštićen, a država upošljava činovnike (učenjake, historičare) koji proizvode narative o državnom poretku, legitimnosti i kontinuitetima. Arhiv zbog toga nije naprosto neka unaprijed dana ili određena selekcija dokumenata, nego naprotiv, rezultat namjernog odbacivanja materijala kao što je primjerice bio slučaj sa odbacivanjem antičkih papirusa koji su, nakon što su otkriveni, postali izvor (arhivskog) znanja o antici.

¹ Jacques Derrida, *Mal d'Archive* (Paris: Editions Galilée, 2008).

Porijeklo arhiva o kojem je ovdje riječ nije ništa drugačije. Odluka da se formira Arhiv AFŽ-a Jugoslavije i svake republike zasebno nalazi se već u samom Arhivu. Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavije 20. 2. 1950. donosi odluku o formiranju Komisije za rad na arhiviranju dokumenata². Odluka nalaže republičkim odborima AFŽ-a da počnu raditi na "prikupljanju i obradi historijskog materijala iz istorije naprednog pokreta žena Jugoslavije – kroz period predratni, ratni i posleratni". Raspoloživa arhivska građa je nepotpuna i odnosi se na period 1942.-1951. godine, što će reći na period od osnivanja AFŽ-a do dvije godine prije njegove disolucije. Građa koja pokriva period NOB-a je ograničena, dok je period neposredno poslije rata pokriven u znatno većem obimu. Nakon disolucije Arhiv AFŽ-a BiH bio je dio građe Instituta za historiju radničkog pokreta, da bi ga konačno preuzeo Arhiv Bosne i Hercegovine. Unatoč pokušajima, nismo saznale da li je materijal izgubljen ili uništen za vrijeme opsade Sarajeva. Ono što znamo jeste da se dogodio proces arhiviranja kao pohranjivanja, pospremanja i zaboravljanja u kojem je Arhiv, Marxovim riječima, prepušten "glodarskoj kritici miševa".

Pospremanje je bilo vrlo temeljito pa je već 1955. godine, objavljivanjem prvog toma *Žene Srbije u NOB-u*, AFŽ zamijenjen novim subjektom: "ženama u Narodnooslobodilačkoj borbi". Tu počinje ispisivanje historije žena koje se bavi ulogom žena u oslobodilačkom ratu po republikama i regijama, ali ne i ulogom AFŽ-a Jugoslavije.³ Druga republička izdanja pojavila su se tek decenijama poslije.⁴ Kolekcija *Žene Srbije u NOB-u* objavljena je na 30-u godišnjicu pobjede nad fašizmom, dok se bosanskohercegovačko izdanje pojavilo tek 1977. godine i nije bilo vezano ni za kakvu godišnjicu. Za razliku od hrvatskog i srpskog izdanja, bh izdanje su uređivali članovi Instituta za istoriju.

Za vrijeme postojanja SFRJ nikada nije napisana sveobuhvatna historija AFŽ-a Jugoslavije, čija masovnost za nas danas predstavlja nedostižnu tlapnju, sablast koja nas iz prošlosti gura u budućnost borbe, pa se ona

² Oblasni odbor AFŽ Sarajevo, Dopis Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ-a BiH od 3. marta 1950. Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 9, 317/50, 1950. str. 2.

³ Na tridesetu godišnjicu osnivanja AFŽ-a konačno je objavljena historija "Borbeni put žena Jugoslavije", više u: Dušanka Kovačević, Dana Begić et al. *Borbeni put žena Jugoslavije* (Beograd: Leksikografski zavod Sveznanje, 1972.).

⁴ Crnogorsko izdanje pojavilo se 1969. godine, slovensko 1970. godine, makedonsko 1976. godine.

uveliko utopila u historiju NOB-a, historiju žena *tout court* i u figuru partizanke. AFŽ je tako umro dva puta. Prvi puta disolucijom 1953. godine, a potom i u službenom sjećanju na prošlost, gdje je ostao kao sablasni trag ili prisutnost odsutnosti (Derrida), ustuknuvši pred novim narativom SFRJ, iz kojeg je isključen čak i Narodnooslobodilački pokret⁵.

Svako je historijsko i znanstveno istraživanje historijski i politički određeno: ono se vodi logikom pitanja i odgovora, teorijskih problema i pitanja koja iz njih slijede. Ovaj se zbornik naslanja na studije o radu i djelovanju AFŽ-a i žena u Jugoslaviji uopće – Lydije Sklevicky, Svetlane Slapšak, Renate Jambrešić-Kirin, Gordane Stojaković, Ivane Pantelić – i nastoji pokrenuti novu diskusiju i održati ovo važno naslijeđe živim. Reaproprijacija ovog naslijeđa bitan je korak u naoružavanju novog oslobodilačkog pokreta u borbi protiv patrijarhalne, fašističke i kapitalističke tiranije.

Šta uopće znači Arhiv koji je dio arhiva države naroda, nakon čijeg raspada su se stvorile nacionalne države? Šta znači Arhiv za nas danas? Misliti vlastitu historiju: pretpostavka je to i imperativ svakog kritičkog odnosa prema prošlosti koji pretendira da prošlost shvati kao nešto više i drugačije od pukog sjećanja na nju. Oni koji se prošlosti sjećaju monumentalizirajući je, osuđeni su na to da je zaborave i da iz nje ne nauče ništa, a oni koji je se sjećaju zaboravljajući - osuđeni su na to da je ponove. Odbacujući historiju AFŽ-a, riskiramo to da marginaliziramo ovo cjelokupno iskustvo AFŽ-a i propustimo lekcije koje može imati za nas danas.

1989. godina predstavlja prelomnu tačku kada se povlači linija demarkacije: demokracija počinje *samo* tamo gdje završava komunizam. Ovaj stav će obilježiti svu skoriju prošlost ovih prostora, tokom koje je postjugoslavenskom prostoru, kao uostalom i ostatku Istočne Europe, u doslovnom – kantovskom – značenju, “nametnuto stanje nezrelosti” o kojem je Boris Buden govorio kao o “demokraciji u pelenama”⁶, koja zahtjeva tutore koji,

⁵ Marko Attila, *Bosnian Muslims in the Second World War: A History* (Oxford: Oxford University Press, 2014).

⁶ Boris Buden, *Zona prelaska. O kraju postkomunizma*, prev. Hana Čopić (Beograd: Fabrika knjiga, 2012).

kao odrasli, kao oni koji znaju pravila ispravnog ponašanja, održavaju politički *status quo*, vršeći ideološku funkciju gospodara *dopuštenog* govora i djelovanja. Uspon historijskog revizionizma nakon 1989. oduzeo nam je mogućnost da sami razumijemo prelomne tačke naše vlastite historije. Tako se borba jugoslavenskih komunista, partizanki i partizana, ali i *afežeovki*, jednim svojim dijelom – onim “totalitarnim” – upisuje u historiju poraza, pa time i totalitarizma, dok se oslobođeni historijski revizionizam pobjednički upisuje u mitološke državotvorne narative o novim, slobodnim, demokratskim i progresivnim društvima.

Ono što se u ovakvoj slici pojavljuje kao ostatak jeste antifašizam. Antifašizam je jedno od rijetkih naslijeđa jugoslavenske prošlosti o kojem je danas “dopušteno” javno govoriti. Istovremeno, potpuno je ispražnjen od političkog sadržaja i naboja, odvojen od realnog, življenog historijskog iskustva, depolitiziran i individualiziran, reduciran na iskustvo pobjede nad fašizmom, dakako, uz obavezno brisanje jugoslavenstva i komunizma kao njegovih konstitutivnih elemenata, bez kojih, ni u Jugoslaviji, a ni u Evropi, ne bi bilo pobjede nad fašizmom.

Šta onda može značiti povratak naslijeđu AFŽ-a BiH nakon 70 i nešto godina i drugog krvavog rata koji je Bosnu i Hercegovinu ostavio opljačkanom, opustošenom, osiromašenom i podijeljenom? Zbornik koji predstavljamo javnosti pokušaj je da se razmišlja o ovom pitanju. Bez pretenzije da ponudi definitivne i konačne odgovore, namjera je ovog zbornika naizgled sasvim jednostavna – pokrenuti i otvoriti raspravu. Zbog toga zbornik ne ispisuje ideološki jednostranu reprezentaciju AFŽ-a, nego, s onu stranu patrijarhata i revizionističke ideje totalitarizma, nastoji doprinijeti kolektivnom znanju o pokretu koji još uvijek izaziva strahopoštovanje. Parafrazirajući Nannija Balestrinija i Prima Morona, mogle bismo kazati da je zbornik zamišljen kao *instrument rada*, kao kompas koji nam pomaže da se krećemo u labirintu arhivske građe, ali i kao pokušaj da se osvijetle kontradikcije sadržane u samom arhivu, kontradikcije koje su ishod historijskih događaja, ali istovremeno i njihov ključni *motor*⁷.

⁷ U svojoj dokumentarističkoj kolekciji o revolucionarnim pokretima u Italiji između 1968.-1977. Nanni Balestrini i Primo Moroni u uvodu raspravljaju upravo o tome kako predstaviti arhive, usmenu historiju i kako uopće predstavljati svu kompleksnost istraživanja koje je istovremeno unutar i izvan vremena na koje se knjiga odnosi. U: Nanni Balestrini i Primo Moroni, *L'orda d'oro 1968-1977. La grande ondata rivoluzionaria e creativa, politica ed esistenziale* (Milano: Feltrinelli, 2015).

Tekstovi na različite načine nastoje istražiti revolucionarne lomove s jedne, i kontradikcije historijskog trenutka, koji je za žene na našim prostorima označio historijski preokret, s druge strane. Ispituju epizode borbe koju nam uvijek iznova valja otpočinjati i dovršavati. Iskustvo pobjede i poraza, *afežeovsko* i naše, prošlo i sadašnje, podsjetnik je da naše nove i buduće borbe i frontovi, bitke koje trebamo izvojevati, stoje otvoreni i svjedoče o stvaranju mogućeg tamo gdje je sve izgledalo nemoguće. Revolucija se dogodila. Započnimo još jednu!

Urednice

O ILUSTRACIJAMA

ADELA
JUŠIĆ

“Učiniti žene vidljivima prvi je korak kojim se stavlja u pitanje uobičajen odnos općeg i posebnog u hijerarhiji relevantnosti pisanja povijesti.”¹

Pored toga što je u našoj istoriji jako malo materijala koji govori o političkoj djelatnosti žena, ono malo što imamo, zapostavljeno je i prijeti da bude potpuno izgubljeno. Jedan od načina da od zaborava pokušamo spasiti istoriju je da se njome bavimo kroz umjetnost.

Umjetnost jugoslovenskog prostora iz druge polovine prošlog stoljeća obiluje slikarskim i skulptorskim predstavama scena iz Drugog svjetskog rata. To su uglavnom predstave vojnika u odlučujućim bitkama. Pored predstava koje slave pobjedu nad fašizmom, česte su umjetničke kompozicije koje veličaju socijalističkog čovjeka u izgradnji ratom razorene zemlje. Predstave muškaraca preovladavaju, a žene, iako počesto prisutne na platnu ili npr. reljefu, rijetko su protagonistkinje. Kada je riječ o spomenicima NOB-u, rijetki su oni koji prikazuju isključivo žene, a još rjeđi među njima su oni koji prikazuju određene istorijske ličnosti. Ženska figura uglavnom je personifikacija slobode, pobjede, revolucije i slično. “Žene su prikazane kao nositeljice tradicije i kada se rame uz rame bore sa svojim kolegama suborcima i radnicima. U jednoj ruci puška/motika, a za skutom dijete.”²

U nedostatku scena herojske borbe i rada žena koje su doprinijele odbrani i razvoju socijalističke Jugoslavije, posegnule smo za pričama koje su dostupne na online Arhivu antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, za dokumentima koji govore o ženskim političkim aktivnostima ovog perioda. Za ovaj zbornik odlučile smo producirati ilustracije koje će se baviti ključnim temama Arhiva: žena u borbi, heroizam rada, ilegalni rad i slično. Zajedno sa umjetnicama Sunitom Fišić, Nardinom Zubanović, Aleksandrom Ninom Knežević i Kasjom Jerlagić odabrale smo dokumente, tekstove i priče za koje smatramo da zaslužuju da ih kroz umjetnički rad pokušamo ovjekovječiti.

Kao umjetnica i feministkinja proteklih sam pet godina temu učešća žena u NOB-u i AFŽ-u tretirala kroz mnoge svoje radove. Reprezentacija žena

¹ Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996. str. 14.

² Knežević, Saša. ‘Sjećanje i mjesta sjećanja. Rodna perspektiva spomenika iz NOB-a’. str. 9. [AFŽ Arhiva, pristupljeno 9. prosinca 2016., dostupno na: <http://www.afzarhiv.org/items/show/355>.].

u NOB-u, ženski narativi i oralna historija, jednako kao i druge "podteme" ženske istorije ovog, za nas važnog perioda, teme su koje zaokupljaju moj umjetnički rad. Kao i u nekim od svojih prethodnih radova, i ovdje se bavim temom žene u borbi. Kao podlogu za jednu od ilustracija koristim mapu iz knjige "Sutjeska 1943-73"³. Radi se o faksimilu skice dejstava njemačkih, italijanskih i bugarskih trupa u kanjonu Pive i Sutjeske. Na mapi koja pokazuje djelovanje neprijateljskih sila ponavljam nekoliko ženskih silueta koje su prikazane u borbenoj poziciji, sa puškama, u ležećem stavu.

Moj drugi prilog zborniku, u formi teksta, opisuje ženu u borbi, vojnkinju u ležećem položaju, čija puška nije uperena u neprijatelja. Žena ovdje ne puca, već spava. Takođe, ona više nije apstraktna figura kao na prethodnoj ilustraciji, već istorijska ličnost - Mitra Mitrović, istaknuta antifašistkinja i učesnica NOB-a, važna politička akterka u periodu nakon rata. Umjesto predstave Mitre Mitrović koja spava, ispisujem njena sjećanja sa fronta: "Grme topovi, puške, oko mene kaos, a meni se spava... I ja ti odspavam, osvježim se i poslije dalje. Zato sam i preživjela."

Reproduktivna uloga žene moja je druga tema. Na jednoj od ilustracija u prvom planu predstavljam realistično iscrtanu ženu sa troje djece, dok se iza, skoro prijeteći, ukazuje velika željezna konstrukcija tek otvorenog mosta na rijeci Savi na kojem se nalazi natpis: "PETOGODIŠNJI PLAN - SRETNIJA BUDUĆNOST NAŠIH NARODA". Povezujem Petogodišnji plan i politike prema ženi i majki koje su sprovedene u tom poratnom periodu. Ovom ilustracijom želim ukazati na to da su ekonomski napredak i budućnost zemlje uopšte, bili usko povezani s pitanjem reprodukcije.

Rad Sunite Fišić inspirisan je dokumentom iz Arhiva Bosne i Hercegovine - dopisom sreskog odbora AFŽ-a Bijeljina u kojem se govori o udarničkom radu žena ovog sreza na izgradnji zadružnih domova, te se navodi primjer 56-ogodišnje Blerte Hodžić koja "od prvog dana svakodnevno radi zajedno sa zidarima, žustro se penje na skele i donosi malter i ciglu."⁴ Umjetnica u tehnici laviranog tuša i crteža perom i tušem više puta ponavlja istu žensku figuru u radu na izgradnji zadružnog doma. Time naglašava njenu

³ Beograd: Monos, 1973.

⁴ Glavni Odbor AFŽ-a BiH, 'Sreski odbor AFŽa u Bijeljini Glavnom odboru AFŽa - o radu žena Janje na izgradnji zadružnih domova', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 4, 1370/2, 1948.

fizičku snagu i izdržljivost u udarničkom radu, radu na skelama, zidanju i prenošenju teških zidarskih materijala, koji se, nerijetko, shvaća kao isključivo muški rad.

Kasja Jerlagić također se bavi ilustriranjem heroizma rada. Njen alegorijski crtež sa pet figura koje nose preveliki i preteški balvan, predstavlja žene iz ruralnih područja, koje su gradile zemlju kamen po kamen, balvan po balvan. Umjetnica u ovom radu nije inspirisana samo jednim specifičnim dokumentom, tekstom ili svjedočenjem, već nastoji ilustrirati istinu: žene su u poratnim godinama kroz dobrovoljni rad, kroz ogroman broj sati provedenih na najrazličitijim poslovima, od obrade poljoprivrednog zemljišta, do izgradnje puteva i mostova, rame uz rame s muškarcima, odigrale ključnu ulogu u izgradnji nove Jugoslavije.

Druga tema koju Kasja Jerlagić obrađuje kroz vrlo realističan crtež olovkom je tema ilegalnog rada. Ilustracija Kasje Jerlagić na ovu temu inspirisana je tekstom Olge Marasović "Stanodavke jedne ilegalke". Olga opisuje sa kakvom su hrabrošću sestre Bašagić reagovala na dolazak istražnih organa u njihovu kuću: "U razgovoru sa policijom sestre Bašagić pokazale su iskustvo već oprobanih ilegalaca, pripadnika NOP-a."⁵ Upravo zbog njihovog hrabrog držanja, policija nije zapazila ništa sumnjivo, te se, nedugo zatim, udaljila od kuće. Na ilustraciji vidimo dva policijska službenika na vratima kuće koja im otvara jedna od sestara, gestikulirajući cijelim svojim tijelom da se u toj kući ništa ne skriva, te da su sve njihove sumnje neutemeljene. Ovaj rad ukazuje na odvažnost seoskih žena koje su u tim opasnim vremenima imale važne uloge i nesebično rizikovale svoj i život svojih ukućana kako bi pomogle snagama otpora, koje su tada još uvijek djelovale samo u ilegalni, spremajući se na trenutak izlaska na vojne frontove na kojima će osloboditi zemlju od fašističkog okupatora.

Ekspresivne ilustracije Nardine Zubanović inspirisane su događajem sa početka decembra 1941. godine u Mostaru. Glavne akterke masovnog protesta nazvanog "Operacija Viktorija" bile su mostarske žene koje su se u velikom broju okupile na Tepi, tj. gradskoj pijaci, protestirajući protiv

⁵ Jasmina Musabegović et al, "Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945. godine: sjećanja učesnika. Sarajevo: Institut za istoriju, 1977. dostupno na: AFŽ Arhiva, pristupljeno 9. prosinca 2016., <http://www.afzarhiv.org/items/show/105>., vidi priču Olge Marasović, Stanodavke jedne ilegalke. str. 9.

gladi i oskudice, tražeći repu zvanu Viktorija. Razlučene su se uputile prema kući načelnika, pozivajući ga na odgovornost i tražeći artikle za prehranu. Protest se nastavio pljačkom i vandaliziranjem ekonomata, nakon čega su žene iz bašči poljoprivrednika čupale povrće, kako bi prikriale da je ovdje, zapravo, bila riječ o duboko političkoj akciji protiv okupatora i kolaboracionista. Protesti su zaustavljeni intervencijom policijskih snaga.

Aleksandra Nina Knežević se u tehnici digitalnog crteža bavi temom Osmog marta, konkretnije službenim parolama za proslavu ovog praznika. Parolama se: pozdravljaju žene Kine i daje im se podrška u borbi protiv fašizma, slavi jedinstvo demokratskog pokreta žena, afirmira uloga narodnih učiteljica u vaspitanju novog socijalističkog čovjeka, uloga seljanki u unaprijeđivanju privrede, učvršćivanju postojećih zadruga i stvaranju novih. Ove parole govore nam kojim su se temama žene u poratnoj Jugoslaviji bavile na svoj praznik - Osmi mart.

Kroz ilustracije u ovom zborniku dotičemo se ključnih tema Arhiva: heroizma rada, ilegalnog rada, političkog rada, žene u borbi, ličnih narativa i sjećanja. Ova gesta naknadnog ilustriranja nikad ilustriranih događaja, performirana kroz subjektivne doživljaje umjetnica koje pokušavaju dopuniti praznine ženske strane istorije, gesta je, prije svega, zahvalnosti svim znanim i neznanim herojkama.

Priče koje ovdje prenosimo, priče su jednog vremena, jedne borbe i jednog herojskog doba. Ove ilustracije stoga, ne samo da odražavaju duh tog vremena ili oslikavaju neke događaje, nego se tim vremenom i tim događajima bave iz sadašnjosti, iz današnje perspektive, ne samo kao istorijski prikaz prošlosti, nego kao politički čin današnjice.

Adela Jušić

**BIOGRAFIJE
AKTIVISTKINJA AFŽ-A:
INTERSEKCIONALNA
ANALIZA ŽENSKOG
DJELOVANJA**

CHIARA
BONFIGLIOLI

1. Uvod

Ulazak u arhiv je uvijek uzbudljivo iskustvo i emotivan susret. Riječima Antoinette Burton „historija nije samo otkrivanje činjenica (...) već podrazumijeva i niz složenih procesa odabira, tumačenja, pa čak i invencije, a sve ih pokreće, između ostalog, osobni susret sa arhivom, historija samog arhiva, te pritisak sadašnjeg trenutka koji uvjetuje naše čitanje arhivske građe”¹. Pisanje historije uvijek je uvjetovano našim pretpostavkama, pristrasnošću i gledištima. Pronašavši u Arhivu antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije iznimno raznovrsnu građu, odlučila sam krenuti od objavljenih memoara, fotografija i usmene historije (intervjua), ne bih li kroz lične priče, vizuelne predmete i zvučne zapise ustanovila eventualnu vezu koja upotpunjava istraživanje digitaliziranog materijala – uglavnom organizacijskih dokumenata koji svjedoče o široko rasprostranjenom, kapilarnom radu Antifašističkog fronta žena nakon Drugog svjetskog rata. Bogatstvo ovog arhiva omogućava emotivno povezivanje sa sudbinama članica AFŽ-a, imajući pri tom na umu da je susret sa njihovim glasovima – ili glasovima njima bliskih ljudi – uvjetovan činom odabira, tumačenja i invencije, drugim riječima, našom vlastitom *pozicijom*.²

Figura koja se osobito ističe jest Vahida Maglajlić, jedina narodna heroína iz reda bosanskih muslimanki, koju prijatelji i prijateljice, porodica i saborci i saborkinje, opisuju kao nevjerojatno plemenitu, energičnu i nezavisnu drugaricu. Njihove opise upotpunjavaju fotografije prelijepe, kratko ošišane Vahide Maglajlić, koje se mogu pronaći na Internetu. Možda je Vahidin najmlađi brat Alija u jednom intervjuu ponajbolje objasnio koliko je karakter Vahide Maglajlić utjecao na njen aktivizam, koliko toga je postigla, i koliko je još mogla postići da nije izgubila život u narodnooslobodilačkoj borbi.³ Fascinantno je da još uvijek možemo razgovarati sa ljudima koji su preživjeli Drugi svjetski rat. Ali nećemo vječno imati mogućnost direktnog kontakta sa svjedocima Drugog svjetskog rata i pokreta otpora. Stoga ovaj Arhiv smatram izvanredno značajnim, budući se radi o projektu koji je još u uvijek u izradi, koji nije zatvoren. Ovo je živući arhiv jednog od najznačajnijih izvornih antifašističkih pokreta otpora u Evropi Drugog svjetskog rata, pokreta

¹ Burton, Antoinette M. “*Archive stories: facts, fictions, and the writing of history*” Durham, NC: Duke University Press, 2005. str. 7-8.

² Bonfiglioli, Chiara. “Nomadic Theory as an Epistemology for Transnational Feminist History” u: Iris van der Tuin i Bolette Blagaard, ur., *The Subject of Rosi Braidotti*. London, Bloomsbury, 2014.

³ Dugandžić Andreja i Jušić, Adela. “Intervju sa Alijom Maglajlićem”, *Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije*, pristupljeno 6. novembra 2016. godine, <http://www.afzarhiv.org/items/show/16>

čije se nasljeđe u postjugoslavenskom periodu sve više marginalizira i zaboravlja uslijed rastuće hegemonije revizionističke, nacionalističke historiografije.

Još jedno pitanje koje nije zatvoreno, niti će ikada biti, jest pitanje emancipacije žena, i feminizma, u svim periodima i na svim mjestima, u ovom konkretnom slučaju na postjugoslavenskom prostoru. U Arhivu pronalazimo djeliće i fragmente koji svjedoče o djelovanju žena i njihovoj dugoj borbi za socijalnu pravdu, slobodu i ravnopravnost tokom i nakon Drugog svjetskog rata, na primjer u djelovanju žena sreskog odbora u Tesliću koje su 1947. godine, nakon što su više puta slale svoje članke, zahtijevale da ih se uvrsti u list *Nova žena* koji je AFŽ objavljivao u Sarajevu. Zahtijevale su i više članaka sa raznim uzorcima za šivanje i savjetima o podizanju djece, jer je lokalnim ženama upravo takav sadržaj bio najkorisniji.⁴ U okviru dominirajućih tumačenja ženske historije u socijalizmu, ovakvi zapisi bili bi okarakterizirani isključivo kao neposredan dokaz patrijarhalne svijesti i neuspjeh socijalizma da ospori postojeće rodne uloge.⁵ Međutim, kako dokazujem

⁴ "Po našem mišljenju trebalo bi da bar na jednoj strani pod rubrikom za naše selo piše šta najviše interesuje naše drugarice na selu, o domaćinstvu, opšte o ženama majkama, djeci, o kuvanju koja nisu neizvodljiva za njihove prilike. Iz razgovora sa drugaricama bilo bi poželjno da izlaze u listu „NOVA ŽENA“ razni uzorci i drugo po nešto iz šivanja (...) Koliko vole drugarice kad se piše o djeci. Jedna majka kaže; sa nestrpljenom očekuje svaki broj „NOVE ŽENE“ jer uvijek ima o djeci vrlo poučni savjeta. O savjetu pročitano u „NOVOJ ŽENI“ ja sam svoju djecu oslobodila glista, koje tako štetno djeluju na nježnji dječiji organizam. Naše se drugarice pitaju, o mnogim Srezovima piše po više članaka a o Tesliću ništa, kao da mi spavamo. Slali smo nekoliko puta članke za „NOVU LISTU“ ali do danas ništa o nama.“ Glavni odbor AFŽ, 'Sreski odbor Teslić Zemaljskom odboru AFŽ-a – povjerenstvo za štampu', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 3, 1178/1, 1947.

⁵ Gledano antropološki, patrijarhatom se nazivaju ona društva gdje muškarci imaju moć nad ženama i djecom, u smislu vlasti, imovine i rada. Balkanske porodice su tradicionalno patrilinarnne i organizirane na principu muške dominacije nad proširenom porodicom. Pojam patrijarhata počeo se još jače vezivati za Balkan nakon uspostavljanja novih nacionalističkih režima i nakon rodno zasnovanog nasilja tokom jugoslavenskih ratova iz devedesetih. S druge strane, feministkinje su socijalistički režim u Jugoslaviji, ali i drugdje, opisale kao „državni patrijarhat“ u kojem je država kontrolirala ženski produktivni rad, ali nije bila u stanju promijeniti kontrolu muškarca nad tijelima i radom žena u privatnoj sferi (pogledati djela Žarane Papić i Mihaele Miroiu iz Rumunije). Zapadni naučnici i naučnice često su takve kritike tumačili kroz prizmu postojećih hladnoratovskih stereotipa, što je na koncu stvorilo fenomen kojeg su Kristen Ghodsee i Kateřina Lišková definirale kao „opće znanje“, tj. niz dominantnih, banalnih tvrdnji koje se stalno ponavljaju kad god se govori o ženama u državnom socijalizmu ili ženskim organizacijama iz tog perioda u centralnoj, istočnoj i jugoistočnoj Evropi. Korištenjem takvih tvrdnji poricala se mogućnost i sposobnost žena da djeluju unutar navodno homogenog režima državnog patrijarhata. Vidjeti: Ghodsee, Kristen i Lišková, Kateřina „Bumbling Idiots or Evil Masterminds? Challenging Cold War Stereotypes about Women, Sexuality and State Socialism“, *Filozofija i društvo XXVII* (3), 2016: 489-503.

u ovom radu, izuzetno je važno taj interpretativni okvir proširiti i oduprijeti se svodenju kompleksnog ženskog iskustva u Drugom svjetskom ratu i neposredno nakon njega na pojednostavljene narative o uspjehu ili neuspjehu socijalističke emancipacije, ili na pitanje istinske slobode djelovanja žena u socijalizmu.⁶

Ovaj Arhiv nam pomaže da shvatimo svu ambivalentnost i složenost tog perioda. Danas je teško i zamisliti stupanj eksploatacije i siromaštva žena širom Jugoslavije sredinom četrdesetih godina prošlog stoljeća, kao i svu snagu i privlačnost novonastajućeg rodnog imaginarija koji emancipaciju žena neizostavno vezuje s mirom, oslobađanjem od stranog okupatora, opismenjavanjem, radom i čistim zdravim domovima. No, kako su aktivistkinje AFŽ-a ubrzo spoznale, višestoljetni patrijarhat, usko vezan sa siromaštvom žena, ne poništava se tako lako. To nam pokazuje i slučaj jedne muslimanke iz Visokog koja je 1947. godine rekla da bi rado skinula zar, ali da nema šta drugo obući.⁷ Ovakvi detalji daju uvid u tadašnji život žena i njihove probleme, te pomažu boljem razumijevanju proturječnosti ženske historije Bosne i Hercegovine, historije nedovoljno zastupljene u literaturi o ženskom i feminističkom pokretu na postjugoslavenskom prostoru, a koja i sama nastaje tek u protekle dvije decenije.⁸ Proučavanjem arhiva AFŽ-a upoznajemo složenu, fragmentiranu i neravnomjernu historiju ženskog angažmana, susrećemo žene često najhrabrije u svojoj generaciji, ali i žene koje su se naprosto zatekle u nemogućoj situaciji, te pokušale učiniti nešto u vezi sa društvenom nepravdom i progonom drugih, ili za vlastitu egzistenciju. Svojim angažmanom na njihovom angažmanu suprotstavljamo se brisanju antifašističkog nasljeđa i njegovog utjecaja na živote žena.⁹

⁶ Za daljnju raspravu o (ne)mogućnosti žena da djeluju unutar državnog socijalizma vidjeti Funk, Nanette. „A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women’s Organizations, Women’s Agency and Feminism in Eastern European State Socialism,” *European Journal of Women’s Studies* 21, br. 4 2014: 344–360. Ghodsee, Kristen, „Untangling the Knot: A Response to Nanette Funk,” *European Journal of Women’s Studies* 22, br. 2 (2015): 248–252. De Haan, Francisca et. al. (2016), „Forum: Ten Years After, Communism and Feminism Revisited”, *Aspasia*, 10.

⁷ „U vezi skidanja zara na srezu nije najpoželjnije. Ima drugarica koje su skinule, a ima i onakvih koje namjeravaju skinuti zar, ali da za sada ne mogu, iz razloga tog što nemaju u šta da se preobuku. Nemaju novca da odma nabave, ali da će nastojati da što brže nadju, govoreći da i one žele da što brže pogledaju očima.” Glavni odbor AFŽ, ‘Sreski odbor AFŽ-a Zemaljskom odboru AFŽ-a – mjesečni izvještaj za oktobar i novembar’, Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 3, 1290/1, 1947. Žene iz drugih mjesta također su navodile nedostatak odjevnih predmeta, pa se postavlja pitanje da li su one zapravo pronašle klasni izgovor da izbjegnu promjene kojima su se i same protivile, o čemu će biti govora kasnije.

⁸ Giomi, Fabio. „Uvod” u Aida Spahić et al. *Zabilježene: žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. Vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. Mlinarević, Gorana i Kosović, Lamija (2011): „Women’s Movements and Gender Studies in Bosnia and Herzegovina”, *Aspasia*, svezak 5, str. 128–38.

⁹ O konceptu angažmana vidjeti Zaharijević, Adriana. „Pawning and Challenging in Concert: Engagement as a Field of Study”, *Filozofija i Društvo*, XXVII (2), 2016.

U ovom radu iskustvo AFŽ-a promatra se sa stanovišta interseksionalnosti, tj. koristeći feminističku istraživačku metodologiju koja rodne odnose razmatra u sprezi sa drugim važnim faktorima društvene diferencijacije kao što su klasa, geografski položaj, etnička pripadnost, životna dob, nacionalnost i seksualna orijentacija.¹⁰ Analiziram razlike u biografijama članica ove organizacije, te metode kojima je AFŽ zapravo funkcionirao kao most između žena sa raznih geografskih područja, žena različitog stepena obrazovanja, žena iz različitih etničkih grupa i klasa, te žena sa različitim političkim iskustvom – promovirajući nove oblike solidarnosti protiv patrijarhalne potlačenosti i otvarajući nove životne prilike, ali i uspostavljajući nove hijerarhije i nove načine kontroliranja propisanih ženskih uloga, kao na primjer u slučaju pokrivenih muslimanki. Koristeći raznovrsne materijale (arhivska građa, usmena historija sačuvana kroz intervju, objavljeni izvori), razmatram kako se lične priče žena uklapaju u zajednički okvir rodno definiranih konceptata „moderniteta” i „zaostalosti” koje je koristila ova organizacija, te kako nakon 1945. godine razlike među ženama utječu na osmišljavanje praksi AFŽ-a posvećenih stvaranju modernih i emancipiranih feminiteta.

Ratni i poslijeratni masovni aktivizam žena u Jugoslaviji obilježen je hijerarhijskim jazom između nekolicine urbanih, obrazovanih i politiziranih rukovoditeljica AFŽ-a i članstva organizacije koje su uglavnom sačinjavale seoske žene i radnice. Razlike među ženama ključne su i za razumijevanje organizacije arhiva AFŽ-a širom postjugoslavenskog prostora. Antifašističke ženske organizacije bile su ustrojene hijerarhijski, piramidalno, kako u svom pionirskom radu pokazuje zagrebačka historičarka Lydia Sklevicky¹¹. Postojala je fundamentalna razlika između politiziranih („emancipiranih” ili „prosvijetljenih”) žena, koje su činile avangardu ženskih organizacija, i (seljačkih, radničkih ili neobrazovanih) „ženskih masa”. Sama organizacija djelovala je kroz mjesne odbore čije su članice birale delegatkinje za okružne i regionalne odbore. Na vrhu piramide stajali su glavni i centralni odbori. Ovakvo ustrojstvo organizacije odražava se i u arhivskoj građi: pored reprezentativnih, *agitprop*-dokumenata (programske izjave, govori održani na masovnim sastancima i javnim prigodama, članci iz štampe), tu nalazimo i tragove dubljih, internih rasprava, npr. prijepise Centralnog odbora i interne izvještaje u kojima lokalni i srednji kadrovi organizacije opisuju stanje i probleme

¹⁰ Postoji mnogo radova o interseksionalnosti: za uvod vidjeti Lutz, Helma, Herrera Vivar, Maria Teresa i Supik, Linda. (ur.), *Framing intersectionality: debates on a multi-faceted concept in gender studies*. Burlington: Ashgate, 2011.

¹¹ Sklevicky, Lydia. „Emancipated integration or integrated emancipation: the case of post-revolutionary Yugoslavia” u: Angerman, A., Binnema, G., Keunen, A., Poels, V. & Zirkzee, J. (ur.) *Current Issues in Women's History*. London i New York: Routledge, 1989.

na pojedinim područjima.¹² Lokalni, republički i federativni kadrovi AFŽ-a, dakle, vode bitku protiv onog što se definira „primitivnim” poimanjem uloge žena, no na lokalnom nivou nailaze na snažan otpor, ne samo muškaraca i partijskih organa, nego i samih žena, s obzirom na to da tokom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji koegzistiraju i sukobljavaju se vrlo različiti feminiteti.¹³ U nastavku ću istražiti biografije nekolicine žena u odnosu na rodno definirane predodžbe tradicije i moderniteta, te u odnosu na društvenu diferencijaciju žena unutar same organizacije.

2. Djelovanje žena između “naprednosti” i “zaostalosti”

Tokom socijalističke ere objavljeno je nekoliko zbirki o životima partizanki i aktivistkinja. U njima se prije svega naglašava hrabrost žena, njihova odanost Partiji i žrtvovanje za oslobođenje zemlje. S druge strane, naučni radovi objavljeni nakon 1989. godine gledaju na iskustvo žena uglavnom iz rodne perspektive, kroz novu feminističku paradigmu ženske historije. Dok američka historičarka Barbara Jancar-Webster za svoju monografiju o ženama u jugoslavenskom pokretu otpora intervjuira bivše partizanke, zagrebačka akademičarka Lydia Sklevicky detaljno istražuje arhivsku građu o radu AFŽ-a tokom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata. U interpretativnom okviru oba njihova djela naglašava se da su mobilizaciju žena kontrolirale komunistička partija i država, te da je ženski antifašistički pokret tokom konsolidacije socijalističkog režima postepeno gubio autonomiju.¹⁴ Završnim činom ovog procesa smatra se raspuštanje AFŽ-a 1953. godine.¹⁵ Feminističke kritike patrijarhalnih struktura u socijalizmu nesumnjivo

¹² Vidjeti također: Sklevicky, Lydia. *Konji, Žene, Ratovi*. Zagreb: Ženska Infoteka, 1996.

¹³ Bonfiglioli, Chiara. (2014), „Women’s Political and Social Activism in the Early Cold War Era: The Case of Yugoslavia”, *Aspasia, The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women’s and Gender History*, svezak 8, str. 1-25.

¹⁴ Jancar-Webster, Barbara. *Women & revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Denver, Colorado: Arden Press, 1998. Vidjeti „Women in the Yugoslav National Liberation Movement” iste autorice u Sabrina P. Ramet (ur.) *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1999. Lydia Sklevicky, *Konji, Žene, Ratovi*. Vidjeti „Emancipated integration or integrated emancipation: the case of post-revolutionary Yugoslavia” iste autorice u: A. Angerman, G. Binnema, A. Keunen, V. Poels i J. Zirkzee, ur. *Current Issues in Women’s History*. London i New York: Routledge 1989.

¹⁵ Za kritičku raspravu o ovome narativu vidjeti Tešija, Jelena. „The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women’s Activism? Rethinking the History of Women’s Organizations in Croatia, 1953 – 1961”, magistarski rad, Odsjek za rodne studije, Centralnoevropski univerzitet, Budimpešta, 2014.

su veoma značajne, ali tendencija viđenja interesa žena kao inherentno suprotnih državnim i partijskim interesima dovodi do podcjenjivanja subjektivnog raskida sa tradicionalnim rodnim ulogama koji se desio zahvaljujući učešću žena u partizanskoj borbi i aktivizmu žena unutar AFŽ-a. Ovaj dominirajući narativ također podcjenjuje i obezvrjeđuje rad žena, posebno kada je riječ o rukovodstvu AFŽ-a. Barbara Jancar-Webster, na primjer, kaže:

Pretvorivši AFŽ u učinkovitu pomoćnu organizaciju, komunistkinje su neko vrijeme imale priliku uživati u osjećaju moći i odgovornosti. Kada ih se pozvalo da AFŽ pretvore u komunističku masovnu organizaciju, one su to i učinile. Žene koje su se žrtvovala da poraze okupatora i odbrane svoje domove postale su, u pravom smislu te riječi, žrtve partije koja im je nalagala vlastite standarde.¹⁶

Autorica nadalje povezuje nedostatak autonomije žena unutar AFŽ-a sa nemoću žena u socijalističkoj Jugoslaviji, kao i sa rodno zasnovanim nasiljem tokom jugoslavenskih ratova, definirajući tako živote ovdašnjih žena kao stalnu viktimizaciju, od Drugog svjetskog rata do danas. I Jelena Batinić iznosi slične tvrdnje u svojoj nedavno objavljenoj iscrpnoj monografiji, navodeći da je partizanska vlast vješto prilagodila jezik dnevnim potrebama seoskih i nepismenih žena, ali da je žene u antifašističkoj mobilizaciji doživljavala kao rezervnu armiju i da nije uspjela promijeniti tradicionalne rodne uloge, ni pri organiziranju masovnog otpora, niti unutar bojnih jedinica. Ova monografija u osnovi ne osporava postojeća tumačenja ženskog učešća u pokretu otpora i ženskog aktivizma unutar AFŽ-a.¹⁷ Usljed takvih interpretacija ostaju nedovoljno istražene biografije vodećih aktivistkinja AFŽ-a, kao i njihovo djelovanje i subjektivni procesi politizacije, posebno kada je riječ o rukovodećim i srednjim kadrovima, koji su tokom i nakon Drugog svjetskog rata obavljali rukovoditeljske zadatke. Lydia Sklevicky, na primjer, otvoreno odbacuje usmenu historiju bivših učesnica AFŽ-a koje su u to doba još uvijek uživale znatan javni ugled: „Većina učesnica, posebno onih koje su bile na visokom položaju u organizaciji i još uvijek se nalaze na pozicijama moći, žele predstaviti vlastito iskustvo, stavove i uspomene kao jedinu istinitu verziju događaja”¹⁸.

¹⁶ Jancar-Webster, „Women in the Yugoslav National Liberation Movement”, str. 85. *kurziv dodala autorica*.

¹⁷ Batinić, Jelena. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. New York: Cambridge University Press, 2016.

¹⁸ Sklevicky, „Emancipated integration or integrated emancipation”. *kurziv dodala autorica*.

lako je dobro što nas ovakva tumačenja upozoravaju da ne gajimo isuviše romantičnu sliku o iskustvu AFŽ-a, ona u suštini podrivaju ulogu žena kao organizacijskih i političkih rukovoditeljica, i zanemaruju različite stupnjeve truda uložnog u promoviranje novih rodni predodžbi kojima se nastojao uspostaviti „ujedinjujući“ diskurs ženske ravnopravnosti bez obzira na klasu, geografsko područje ili etničku pripadnost. Takva tumačenja također prikrivaju da se nakon Drugog svjetskog rata javljaju nove mogućnosti političkog angažmana, obrazovanja i rada koje masama žena nude mogućnost izbora i omogućavaju nevakadašnji generacijski raskid u samoodređivanju žena kao građanki i radnica. Kako sam pokazala u svojoj disertaciji, novi su politički diskursi i prakse ženskog aktivizma u eri Hladnog rata bili transnacionalni i prekoračivali granice zacrtane Hladnim ratom.¹⁹

Patrijarhat ili, drugim riječima, dominacija muškaraca u javnim strukturama i privatnoj sferi, dakako nije prestao postojati bez obzira na zvaničnu socijalističku politiku ženske emancipacije. Diskursi i praksa ženske emancipacije imali su nepostojan učinak, prvenstveno zbog već postojeće snažne patrijarhalne tradicije porodica i neujednačenosti životnih prilika žena u različitim regijama, ali i zbog stvaranja novih oblika društvene diferencijacije.²⁰ Brojni dokumentarni filmovi pokazuju da žensko iskustvo rodne (ne)ravnopravnosti i društvene mobilnosti u socijalizmu nije uvjetovano samo tradicionalnim i široko rasprostranjenim dvostrukim bremenom žena, već i različitim životnim putevima žena, posebno različitim stupnjem obrazovanja, različitom klasom i porodičnom politikom.²¹ Uprkos težnjama Jugoslavije ka besklasnom društvu, razni su oblici kapitala (političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog) određivali mjeru u kojoj i žene koriste nove prilike na polju obrazovanja i rada. Napredovanje žena na ovim poljima moglo je spriječiti i „nepodobno“ porijeklo, političko ili vjersko, a u kriznim situacijama obrazovane žene na ključnim pozicijama riskirale su da se nađu pod teškom političkom represijom, kako se desilo u slučaju raskida Sovjetskog saveza i Jugoslavije.²²

¹⁹ Bonfiglioli, Chiara. *Revolutionary Networks. Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945–1953)*, doktorska disertacija, Univerzitet u Utrechtu, 2012.

²⁰ Archer, Rory, Duda, Igor i Stubbs, Paul ur., *Social inequalities and discontent in Yugoslav Socialism*. Farnham: Ashgate, 2016.

²¹ Vidjeti dokumentarac *Borovi i jele* (2002.) Sanje Iveković, te dokumentarce Želimira Žitnika *Jedna žena – jedan vek* iz 2012. i *Vera i Eržika* iz 1981.

²² Jambrešić-Kirin, Renata. *Dom i svijet: o ženskoj kulturi pamćenja*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2008.

Ovdje, dakle, zastupam suptilniji pristup procjeni ženskog učešća u AFŽ-u, pristup koji razmatra međusobno povezane faktore društvene diferencijacije i njihovu stalnu fluidnost, a ne inherentne suprotnosti između „žene” i „države”, posebno u kontekstu krajnje fragmentirane i decentralizirane državne vlasti. Izbjegavajući paradigmu potpune nepovezanosti „feminističkih” i „proleterskih” ženskih pokreta, biografski i interseksionalni pristup omogućava i praćenje kontinuiteta učešća žena u feminističkim organizacijama i kulturnim udruženjima u periodu između dva rata, kao i rukovođenja AFŽ-om tokom ratnih i poslijeratnih godina.²³ Dodatni element kontinuiteta je i interpretativni okvir koji suprotstavlja *savremenost* i *zaostalost*, gdje se rodni odnosi u ruralnim područjima, posebno u muslimanskim zajednicama, tumače kao krajnji znak zaostalosti i rezultat feudalnog osmanskog potlačivanja. Ovaj okvir je postojao i između dva svjetska rata, ali je posebno izražen tokom djelovanja AFŽ-a u poslijeratnom periodu.²⁴ Aktivistkinje su se dakle, našle na raskršću ovih kontradikcija: sa jedne strane različiti uvjeti političkog angažmana, a sa druge različiti zahtjevi naprednog i nazadnog načina života. Individualne težnje žena na polju obrazovanja, rada i bračnog života preplitale su se sa novim oblicima kolektivnog organiziranja i novim utopijskim rodnim predodžbama. Pošto su siromaštvo i socijalna pravda bili važna motivacija političkog angažmana, u nastavku ću predstaviti upravo biografije koje pokazuju svu složenost političkih putanja aktivistkinja, posebno onih muslimanskog porijekla. Da bih pokazala ulogu faktora društvene diferencijacije u mobilizaciji žena, predstaviti ću i dva primjera gdje su važni pokretači političkog angažmana bili obrazovanje i klasa. Ovi primjeri dakako nisu reprezentativni za čitavu Bosnu i Hercegovinu, ni čitavu Jugoslaviju, tim više što među dostupnim, objavljenim i arhivskim izvorima dominira perspektiva rukovodstva AFŽ-a, a ne običnih članica. Kroz analizu ovih slučajeva predočavam kako se interseksionalnim i biografskim pristupom otvaraju nove perspektive i dolazi do novih tumačenja arhivskog nasljeđa AFŽ-a.

²³ Emmert, A. Thomas. „Ženski Pokret: The Feminist Movement in Serbia in the 1920s” u Sabrina P. Ramet (ur.), *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1999.

²⁴ Ibidem. Vidjeti i Ballinger, Pamela i Ghodsee, Kristen. „Socialist Secularism. Religion, Modernity, and Muslim Women’s Emancipation in Bulgaria and Yugoslavia, 1945-1991”, *Aspasia* 5 (2011): 6-27.

Među aktivistkinjama AFŽ-a koje su težile ličnoj slobodi i ravnopravnosti ističe se Vahida Maglajlić (1907-1943)²⁵ rođena u Banjoj Luci, u uglednoj muslimanskoj porodici. Kćerka lokalnog kadije (sudije), najstarija od desetero djece, Vahida već u djetinjstvu ispoljava živahan, snažan karakter; muškobanjasta djevojčica će postati izuzetno vješta tkalja i krojačica. Sanjala je da po svršetku ženske strukovne škole nastavi školovanje na pedagoškoj gimnaziji u Zagrebu, ali otac joj to nije dozvolio, iako su sva njena braća studirala i obučavala se za različita zanimanja. No, njoj je njen brat Ekrem, aktivista, donosio ilegalnu ljevičarsku literaturu koju je ona, krišom od oca, pomno čitala, postepeno prerastajući u komunistkinju. Vahida je zbog svog nesputanog duha ubrzo prestala nositi zar i čak je, u skladu sa tadašnjom modom, a na veliko zaprepaštenje svojih roditelja, odrezala kosu. Vahida je bila uzor mnogim muslimanskim ženama i djevojčicama koje je stalno ohrabrivala da se školuju, i za koje je organizirala brojne posjete kulturnim društvima poput *Gajreta*. Neposredno pred početak rata, Vahida je postala sekretarka, a potom i predsjednica Ženskog pokreta, organizacije ljevičarki koje su kasnije stupale u ilegalne partizanske aktivnosti. Kuća Vahidnog oca-kadije postala je tokom ustaške okupacije Banje Luke žarište antifašističkih aktivnosti. Vahida Maglajlić je, kao i njene saborkinje Dušanka Kovačević i Rada Vranješević, zar koristila da bi neopaženo stigla na sastanke ilegalaca i ilegalki. Vahida je konačno uhapšena, ali je, nakon mučenja u lokalnom zatvoru, uspjela pobjeći na slobodni teritorij.²⁶ Prije nego su je u aprilu 1943. godine ubile njemačke snage, Vahida je jako puno radila sa muslimankama na području Cazina, mobilisajući ih za partizanski pokret. U decembru 1942. godine, na prvoj konferenciji AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu, Vahida je izabrana za članicu Centralnog odbora AFŽ-a.

Nakon Drugog svjetskog rata položaj muslimanki postaje izuzetno osjetljivo pitanje, dijelom i zbog složenog političkog položaja muslimana u tom ratu.²⁷ Krajem četrdesetih AFŽ započinje kampanju protiv zara i feredže koja vrhunac doseže usvajanjem niza zakona kojima se u Jugoslaviji zabranjuje pokrivanje čitavog lica, 1950. i 1951. godine – u vrijeme kada je „uporedna kontrola religije i oslobođenje žena postalo značajan simbol napretka i moderniteta”²⁸. Pitanje

²⁵ Vidjeti Beoković, Mila. *Žene heroji*. Sarajevo, Svjetlost, 1967. Za druge biografske prikaze života Vahide Maglajlić vidjeti Maglajlić-Hadžihalilović, Himka. *Zapisi o Vahidi Maglajlić*. Banjaluka: Glas, 1973. i *Rođena za burno doba: životni put narodnog heroja Vahide Maglajlić*. Kragujevac: Dečje Novine, 1977., iste autorice.

²⁶ *Žene Heroji*, 216-218.

²⁷ Hoare, Marko, Attila. *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*. London: Hurst & Co Publishers Ltd, 2013.

²⁸ *Socialist Secularism*, 12.

vela je orijentalizirano i u negativnom smislu povezano sa historijskim nasljeđem Osmanskog carstva.²⁹ Svu ambivalentnost poslijeratne emancipacije žena pokazuje biografija Didare Dukazdjini, sedamnaestogodišnje Albanke iz bogate prizrenske porodice. Njoj je otac naredio da skinu feredžu³⁰ nakon što su lokalne komunističke vlasti tradicionalnog i zaostalog Kosova pozvale najuglednije porodice da svojim primjerom pokažu uvođenje novih socijalističkih vrijednosti.

Godine 1947. stigla je direktiva Partije da se radi na ubeđivanju najuticajnijih ljudi u gradu o neophodnosti da žene skinu feredže (...) Moj otac je bio na prvom takvom sastanku i odmah je doneo odluku: njegova kćerka će da skinu feredžu. Naravno, mene ništa nije pitao. (...) Tatina odluka došla mi je kao najstrašnja kazna. Stajala sam u šoku, zabezeknuta, bez snage da mu se suprotstavim, da išta pitam, kad mi je saopštio da je dao reč Mesnom odboru Partije. Celu noć sam plakala. Nisam mogla da zamislim užasnu situaciju od te u koju me je gurao rođeni otac. Imala sam sedamnaest godina, želela sam da se udam, da se ne razlikujem od svojih vršnjakinja.³¹

Didaru je ta očeva odluka šokirala. Izaći „gola“ na ulicu njoj se činilo sramotom koju ne bi mogla preživjeti. Didarin otac je, odlučivši da će mu kćerka skinuti feredžu, naumio i to da ona pohađa kurs za učiteljice. Didara se nakon tri mjeseca i zaposlila kao učiteljica, zahvaljujući velikoj potražnji za pismenim radnicima i radnicama koji mogu predavati na kosovskim selima. Didara se dvije godine kasnije, kao devetnaestogodišnjakinja, zaljubljuje u Tošu, militantnog srpskog komunistu koji joj nudi brak. „Komunista od glave do pete, Toša nije pet para davao na različitost našeg nacionalnog porekla“³². Da bi se udala za muškarca koga voli i izbjegla ugovoreni brak sa Albancem, Didara je morala pobjeći iz očeve kuće, čime za narednih nekoliko godina potpuno prekida odnose sa roditeljima. Kasnije se učlanjuje u AFŽ koji je šalje da kao „živi primjer“ ženske emancipacije po selima regrutira Albanke za aktivnosti Narodnog fronta. Didarin slučaj, koliko god izuzetan, ilustrira nevjerojatne društvene i političke transformacije koje su se nakon Drugog svjetskog rata dešavale u Jugoslaviji, kao i implikacije tih transformacija po žene.

²⁹ Za detaljnu raspravu o pokrivanju muslimanki u Bosni i Hercegovini iz historijske perspektive vidjeti Andrea Mesarič, „Wearing Hijab in Sarajevo. Dress Practices and the Islamic Revival in Post-war Bosnia-Herzegovina“, *Anthropological Journal of European Cultures*, 22(2), 2013: 12-34.

³⁰ Malešević, Miroslava. *Didara. Životna priča jedne Prizrenke*. Beograd: Srpski genealoški centar, 2004.

³¹ *Didara*, 39.

³² *Didara*, 46.

Arhiv AFŽ-a Bosne i Hercegovine, ali i drugih republika bivše Jugoslavije, dokazuje da su žene raznih etničkih grupa bile izuzetno zainteresirane za obrazovanje i poboljšanje životnog standarda. Njihov interes je dijelom potaknut novostvorenim prilikama, ali i naporima koje AFŽ ulaže u pokretanje lokalnih programa opismenjavanja, sanitacije i smanjenja stope smrtnosti novorođenčadi u ruralnim područjima. S druge strane, kampanje poput one protiv nošenja feredže izazivaju suprotstavljene reakcije, budući da podrivaju tradicije zajednica. Visoku stopu nepismenosti na teritorijama nekadašnjeg Osmanskog carstva, prvenstveno u Bosni, Makedoniji i Kosovu, rukovodstvo AFŽ-a smatra dodatnim dokazom povezanosti „zaostalosti, religije (osobito, iako ne isključivo, Islama) i potlačenosti žena”³³. Zakon o zabrani nošenja zara i feredže stoga su i same muslimanke često tumačile kao poseban oblik napada na njihove zajednice, što izaziva produbljanje jaza između muslimanki i AFŽ-ovih aktivistkinja iz drugih etničkih grupa. Slična mišljenja su dokumentirana i među muslimankama iz Sandžaka u Srbiji koje su otvoreno opisivale koliko ih je sramota skinuti zar u javnosti.³⁴ U jednoj od rijetkih autobiografija s tog područja prevedenih na engleski, Munevera Hadžišehović, naučnica iz Sandžaka (rođena 1933. godine), govori kako se osjećala diskriminirano i izolirano zbog svog muslimanskog porijekla, ali opisuje i podršku koju je dobila od socijalističke države, najprije kao izvrsna studentica, potom kao naučnica zaposlena u javnom istraživačkom institutu u Beogradu, a naposljetku kao samohrana majka tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća.³⁵

Prikaz biografija muslimanki iz viših klasa pruža uvid u karakter proturječnosti i ambivalentnosti procesa brze društvene modernizacije koja je obuhvatila žene u Jugoslaviji nakon 1945. godine, a istovremeno prikazuju isprepletenost raznih društvenih faktora koji su utjecali na živote žena. Obrazovanje i klasa su očito predstavljali važne faktore političkog angažmana. Naime, u antifašističkom pokretu je učestvovao veliki broj mladih studentica, što potvrđuju biografije ostalih žena narodnih heroina iz Bosne i Hercegovine, poput studentica Dragice Pravice (1919-1943) i Radojke Lakić (1917-1941), te studentice i činovnice (jer nije mogla postati učiteljica) Rade Vranješević (1914-1944). Posebno zanimljiva figura je Sida Marjanović (rođena 1921. u Bosanskom Aleksandrovcu blizu Banje Luke), nekadašnja učenica mostarske gimnazije i banjalučkog konzervatorija, članica

³³ Socialist secularism, 16.

³⁴ <http://sandzakpress.net/ispovijesti-sandzackih-zena-nakon-prisilnog-skidanja-zara-i-feredze-1951-godine>

³⁵ Hadžišehović, Munevera. *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*. College Station: Texas A&M University Press, 2003.

Saveza komunističke omladine i učesnica pokreta otpora. Radila je kao medicinska sestra, politička radnica i bila nadležna za radijski program i publikacije sve do konferencije u Bosanskom Petrovcu 1942. godine. Nakon toga je učestvovala u osnivanju odbora AFŽ-a na slobodnoj i okupiranoj teritoriji Kozare. Učestvovala je u borbama aprila 1943. godine, kad su poginule mnoge njene saborkinje uključujući i Vahidu Maglajlić, a u oktobru iste godine rodila kćerku.³⁶ Nakon rata je imenovana potpredsjednicom Glavnog odbora i sekretarkom AFŽ-a u Banjoj Luci. Nastavila je raditi u medijima, postala direktorica poduzeća Bosnafilm, te napisala scenarije za nekoliko angažiranih dokumentaraca, te za čuveni partizanski film *Bitka na Neretvi*, o bitki u kojoj je i sama učestvovala.³⁷ Kasnije se bavila diplomatijom, uglavnom na polju kulturne razmjene, te postala prva predsjednica Udruženja filmskih radnika Bosne i Hercegovine.

Pored učiteljica i studentica, antifašističkom pokretu su se priključivale i žene politizirane kao dio radničke klase, kroz sindikate. S obzirom na koncentraciju ženske radne snage u tekstilnoj industriji, u antifašističkom pokretu između dva svjetska rata osobito su bile aktivne tekstilne radnice, koje su predvodile i nekoliko štrajkova.³⁸ Ovdje se izdvaja Judita Alargić (Novi Sad, 1917.), u međuratnom periodu radikalizirana kao tekstilna radnica, koja u ratu i poslijeratnih godina zauzima važne političke pozicije u Partiji i AFŽ-u. Konferenciji u Bosanskom Petrovcu prisustvovala je kao jedina predstavica Vojvodine, i postala članica Centralnog odbora AFŽ-a.³⁹ I nakon 1953. godine aktivno djeluje u socijalističkim ženskim organizacijama (SDŽ i KDAŽ). Iako je dospjela na visoke političke pozicije, nikada se nije prestala interesirati za sudbinu radnica, što pokazuje i njena intervencija na sastanku rukovodstva SDŽ-a 1954. godine, kad ističe da žene u tekstilnoj industriji rade u strašnim uvjetima, za mizerne nadnice, a nemaju nikog ko bi se brinuo o njihovoj djeci: *„ti radnici bi štrajkovali u svakom drugom sistemu, ali ovo*

³⁶ Glavni odbor AFŽ, 'Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavija Glavnom odboru AFŽ-a BiH – biografije narodnih odbornica', Kutija 7, 2526/5, 1949. Kratku biografsku skicu o njoj moguće je pronaći na listi aktivistkinja u glavnim odborima iz decembra. Na internetu je moguće pronaći samo datum rođenja i nekoliko crtica iz života. Biografski podaci također su preuzeti iz sljedećih knjiga: Himka Maglajlić-Hadžihalilović, *Rođena za burno doba: životni put narodnog heroja Vahide Maglajlić*. Kragujevac: Dečje Novine, 1977. Lukić, Dragoje, *Rat i djeca Kozare*, Narodna Knjiga, 1984.

³⁷ Sida Marjanovic, *Na Neretvi...* (Sarajevo, 1950).

³⁸ Lagator, Špiro i Čukić, Milorad. *Partizanke Prve proleterske*. Beograd, Export-press, 1978. Kecman, Jovanka *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd: Narodna knjiga, 1978.

³⁹ Vidjeti biografske prikaze koje je sakupila Gordana Stojaković
http://www.zenskestudije.org.rs/01_o_nama/gordana_stojakovic/AFZ/afz_licnosti.pdf

je socijalistička zemlja i ljudi razumiju situaciju, ali mi smo dužni da im pomognemo koliko god možemo.”⁴⁰

Ovaj citat pokazuje sve proturječnosti pokušaja rješavanja rodne i klasne nejednakosti unutar socijalističkog sistema. Aktivistkinje su ih bile itekako svjesne. U narednom poglavlju ću analizirati kako se Antifašistički front žena krajem četrdesetih i početkom pedesetih prošlog stoljeća hvata u koštac sa etničkim i klasnim razlikama među ženama, osobito kada se radi o ženama iz ruralnih područja. Istražit ću i jaz između socijalističkih ideala i društvene stvarnosti, tačnije tenziju između idealizirane slike nove socijalističke žene (pismene, zaposlene, politički aktivne) i sveprisutne nepismenosti i političke pasivnosti žena. I ovdje me zanima intersekcionalno tumačenje ženskog djelovanja, te utjecaj klasnih, obrazovnih i etničkih razlika na diskurs i praksu AFŽ-a.

3. Socijalistički ideali i društvena stvarnost: terenski rad aktivistkinja AFŽ-a

Antifašistkinje su i nakon rata snažno motivirane borbenim *duhom* antifašističkog pokreta otpora. Partizani su pobjedu izvojevali zahvaljujući neprestanom aktivizmu i žrtvovanju za oslobođenje zemlje, u velikoj mjeri zahvaljujući i političkom učešću žena. Stoga se smatralo da je masovna mobilizacija i dalje neophodna za obnovu razrušene zemlje i zaštitu takozvanih tekovina revolucije, to jest radikalne transformacije klasnih i imovinskih odnosa s ciljem poražavanja političkih i klasnih neprijatelja. Prateći sovjetski model, jugoslavensko rukovodstvo nakon 1945. godine sve radikalnije poziva na klasnu borbu na nacionalnom i internacionalnom nivou, što u konačnici dovodi do sukoba sa sovjetskim rukovodstvom. Raskidom Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom, 1948. godine ova radikalna pozicija postaje još izraženija, barem u periodu neposredno nakon raskida kad se Jugoslavija našla izolirana na međunarodnoj sceni, te je stanovništvo trebalo mobilizirati za podršku vlastima. Stoga krajem četrdesetih i početkom pedesetih prošlog stoljeća vlast snažno promovira političku mobilizaciju i društvenu kontrolu, a „pasivnost” u političkom životu smatra se najvećim grijehom. Politizirane rukovoditeljice, mahom odrasle u gradskim sredinama i obrazovanije od većine ženskog stanovništva, sa dugogodišnjim iskustvom borbenosti još od međuratnog perioda, i dalje djeluju u *duhu* požrtvornosti i neprestane političke mobilizacije, i svoje vrijednosti nastoje širiti i među „ženskim masama”.

⁴⁰ Beograd, Arhiv Jugoslavije, fond 354: kutija 1: Zapisnici i stenografske zabilježke sa sastanaka upravnog odbora i sekretarijata SZDJ i sa savetovanja SZDJ 1954-1961. Zapisnik 6.3.1954, p. X/3.

Kakvu je zapravo socijalističku „novu ženu” promovirao AFŽ i kako se taj ideal provodio u praksi? Šta su aktivistkinje očekivale i kako su se suočavale sa stvarnošću života žena širom zemlje, posebno u Bosni i Hercegovini? Za spoznavanje prirode tih ideala i predodžbi može poslužiti *agitprop*-štampa namijenjena ženama. Neposredno prije oslobođenja, *Nova žena* objavljuje značajan uvodnik kojim se Bogomir Brajković obraća Hrvaticama u Bosni i Hercegovini, navodeći da se veliki broj Hrvatica već priključio partizanskoj borbi, ali da jedan dio hrvatske zajednice još uvijek ne uspijeva odabrati ispravan politički put. Uvodnik eksplicitno navodi da hrvatske i muslimanske žene pate od iste zaostalosti kao i Srkinje u Kraljevini Jugoslaviji, ali da su se ove potonje uspjele osloboditi kroz partizansku borbu. Srkinje su u borbama u Bosni i Hercegovini učestvovala u puno većem broju, što se može objasniti i činjenicom da ih je proganjao kolaboracionistički režim Nezavisne države Hrvatske u čijem se sastavu nalazila i Bosna i Hercegovina.⁴¹ Hrvatice iz BiH pozvane su da se pridruže borbi povodeći se primjerom Hrvatica iz Hrvatske koje su značajno doprinijele pokretu otpora u Istri, Lici, Slavoniji i Dalmaciji. Hrvatice se izričito pozivaju na sestrinstvo s muslimakama i Srkinjama, a u ime zajedničkog iskustva žrtve pod čizmom zajedničkog neprijatelja (okupatorskih snaga Osovine i domaćih kolaboracionista).⁴² S jedne strane, časopis AFŽ-a pokušava ublažiti etnički sukob među ženama i, kako kaže Jelena Batinić, igrati ulogu „međuetničkog medijatora”⁴³, propagirajući doktrinu koja će na koncu biti definirana kao „bratstvo i jedinstvo”. S druge strane je pri izradi strategija za masovnu međuetničku mobilizaciju žena valjalo uzeti u obzir i etničke podjele.

Razlike među ženama nisu bile uvjetovane samo etničkom pripadnošću, nego, što je još važnije, stupnjem političke osviještenosti, ali se često dešavalo da se ta dva faktora preklape, kao u gorenavedenom slučaju Hrvatica i Srkinja. Jedan od uvodnika *Nove žene* iz 1946. godine razmatra činjenicu da su žene postale istinska politička sila. Na žalost najangažiranijih aktivistkinja koje pokušavaju mobilizirati žene, većinu se žena ipak nije moglo smatrati antifašistkinjama. Uvodnik iznosi da depolitiziranim ženama valja prilaziti s razumijevanjem i pažnjom, jer su sve žene žrtve fašizma, i one pasivne i one koje su ponašaju opozicionarski. Stav ovih

⁴¹ Vidjeti: Jancar-Webster, *Women & revolution in Yugoslavia*, i Batinić, *Women and Yugoslav partisans*.

⁴² „Srpska žena, čije je neizmjerne patnje ovjekovećio veliki hrvatski pjesnik Vladimir Nazor u svojoj pjesmi „Majka pravoslavka”, pruža ruku hrvatskoj i muslimanskoj ženi i želi da zajednički liječe rane koje im je nanio zajednički neprijatelj. I rodoljubive svjesne Hrvatice gledaju u srpskim i muslimanskim ženama svoje sestre. To sestrinstvo, posvećeno nevinom krvlju bezbrojnih žrtava, sve bosansko-hercegovačke žene moraju čuvati kao svetinju. „Nova žena, br.2, 5, „Hrvatice Bosne i Hercegovine”.

⁴³ Batinić, *Women and Yugoslav partisans*, str. 218.

potonjih tumači se kao rezultat neznanja ili negativnog utjecaja članova porodice, posebno u slučaju žena seljanki i radnica. Samo se nekolicinu žena moglo smatrati istinskim neprijateljima, a to su kolaboracionistkinje lakog morala, ili klasni neprijatelji – žene koje su u prijašnjoj Jugoslaviji živjele od rada drugih i priželjkivale povratak prijeratnog stanja. Uvodnik poziva antifašistkinje na otpor „sektaštvu“, posebno u slučaju srpskih aktivistkinja i njihove podozrivosti prema muslimankama ili Hrvaticama koje su osvojile određeni stupanj političke odgovornosti.⁴⁴ Klasna borba morala je nadjačati postojeću etničku mržnju i podjele, i žene su pozvane na zajedničku mobilizaciju u ime općeg dobra. Istovremeno je trebalo podići političku svijest među ženama različitih političkih orijentacija, da bi se pridobile simpatije ženskog građanstva na marginama javnog života.

Krajem četrdesetih AFŽ počinje *iznutra* stvarati preduvjete za ženski aktivizam kroz masovne kampanje opismenjavanja i masovno regrutiranje u dobrovoljne radne brigade i novu industrijsku radnu snagu. Članice AFŽ-a učestvuju i u osnivanju struktura socijalne skrbi za siročad, te porodiljskih klinika i jaslica za djecu radnica. Dijeleći kulturni, ekonomski i politički kapital sa takozvanim pasivnim ženama, rukovodstvo AFŽ-a pokušava među ženama učvrstiti legitimitet socijalističkog režima i rad žena iskoristiti za obnovu i mobilizaciju. Ali se ipak često očituje slabost političkih „kadrova“ na lokalnom nivou, kao i činjenica da ova organizacija ne dopire i ne uključuje sve žene diljem zemlje – naročito u ruralnim područjima. Unatoč socijalističkim idealima jasno izraženim u propagandnim materijalima poput ženske štampe, rukovodstvo AFŽ-a bilo je duboko svjesno poteškoća u mijenjanju položaja žena. Na plenumu Glavnog odbora AFŽ-a BiH održanog u martu 1948. godine, istaknuta bh. rukovoditeljica Dušanka Kovačević izražava žaljenje što ova organizacija nije uspjela doprijeti do svih žena, posebno onih u selima, zbog jaza između gradske i seoske realnosti. Ona eksplicitno navodi da organizacija mora uključiti i iskoristiti snagu i sposobnost seoskih žena:

Drugarice, meni je na ovom sastanku pao u oči odnos prema ženi-seljanki, kada su pojedine drugarice govorile da su žene-seljanke nepismene, da nema sposobnih žena itd. Mi, drugarice, ne možemo tako govoriti. Ne možemo govoriti o nesposobnosti žene-seljanke, ne možemo i nećemo da slušamo o tome i ne možemo postaviti uvijek stvar tako: da imamo više građanki, učiteljica, itd. bilo bi lako. Da vidite šta bi mi onda uradili. Mi hoćemo da od seljanke stvorimo rukovodioca. Ona je pokazala u ratu šta

⁴⁴ Nova žena: God. 1, br. 6, 'Pitanja, u koja treba da se udubimo', 15, 1945.
<http://afzarhiv.org/files/original/74c7a03e1f6ad2c383759272bb8da3da.pdf>

može, ona je dala ogromno mnogo u ratu, ona je veliki patriota naše zemlje i njoj treba nauke. To je naš dug prema toj ženi i mi joj moramo pomoći. Treba se pomučiti oko toga da uzdignemo još seljanki rukovodioca.⁴⁵

Ovaj govor dokazuje da su rukovoditeljice AFŽ-a bile svjesne neoslobođenog potencijala žena sa sela. Ispostavilo se, međutim, da je obrazovati kadrove u selima krajnje teško, jer najbolje aktivistkinje često prelaze iz ćelija AFŽ-a u lokalne institucije, i radije rade za Narodni front, nego među ženama (Sklevicky je detaljno analizirala ovaj problem).⁴⁶ Često se istaknuti članovi Partije protive učešću svojih supruga u radu AFŽ-a i ometaju aktivnosti lokalnih ogranaka ove organizacije.⁴⁷ Izvještaji iz Vareša pružaju primjer takvih dešavanja.⁴⁸ Članice AFŽ-a u selima uglavnom su bile domaćice, sa tri ili četiri razreda osnovne škole, politizirane uslijed ratnih gubitaka i učešća članova svojih porodica u ratu. Razina njihove političnosti, međutim, nije uvijek bila zadovoljavajuća, posebno kad se radilo o rukovoditeljskim sposobnostima. Na popisu biografskih skica članica AFŽ-a koje su pohađale političku obuku u Sarajevu, mnoge su polaznice opisane kao nedorasle rukovoditeljskim pozicijama. Neadekvatnosti su najčešće proizlazile iz nedostatnog obrazovanja ili ograničenja osobne naravi (*"tiha"*, *"šutljiva"*, *"voli intrigrirati"*, *"ne voli da diskutuje"*, *"nedisciplinovana"*, *"nije dovoljno bistra"*, *"prilično zaostala, skoro je skinula zar"*). Nepodobnima za rukovođenje lokalnih odbora smatrane su i žene premlade, prestare ili lošeg zdravlja, ili *"nesređenog porodičnog života"*. Mnoge kandidatkinje su iskazale potencijal za politički angažman, ali

⁴⁵ Glavni odbor AFŽ, 'Zapisnik IV plenuma Glavnog odbora AFŽ-a održanog u Sarajevu, 13. marta 1948.', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 5, 2912/ 32, 1948.

⁴⁶ Sklevicky, *Konji, Žene, Ratovi*, str. 120-121; 137.

⁴⁷ Bonfiglioli, *Women's Political and Social Activism*.

⁴⁸ „U sreskoj organizaciji Vareša je jedna velika greška što drugarica koja je rukovodioc organizacije živi partiskim životom u mjesnoj organizaciji pa radi čega ona svoje težište rada baca na mjesne zadatke dok zadatke po sreskoj organizaciji AFŽ-a radi toga zapostavlja (...) U Varešu žena sekretara SNO neće da radi u organizaciji AFŽ-a i to uvijek i svagdje naglašava.” Glavni odbor AFŽ, 'Zapisnik 1. oktobar 1950', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 8, 4288/?, 1950. U drugom izvještaju organizaciona situacija u Varešu okarakterizirana je kao veoma loša. Također se napominje da supruge članova partije i istaknutih ličnosti ne žele raditi, a da ih njihovi muževi opravdavaju. U izvještaju se također tvrdi da je lokalnim ženama puno više stalo do Katoličke Crkve nego do bilo koje konferencije AFŽ-a ili Narodnog fronta. Na primjer, supruga jednog lokalnog sekretara uredno je posjećivala katoličke mise, ali se nije pojavljivala na sastancima AFŽ-a, zato što nije bila u dobrim odnosima sa jednom od aktivistkinja, iako su tokom rata obje bile partizanke. Također, muslimanski članovi partije nisu dozvoljavali svojim ženama da skinu zar. Glavni odbor AFŽ, 'Sreski odbor AFŽ Vareš Oblasnom odboru AFŽ –godišnji izvještaj o radu', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 8, 91/1, 1949.

su trebale dodatnu obuku i obrazovanje. U većini slučajeva, ali ne uvijek, izbor lokalnih rukovoditeljica ovisio je o njihovom stepenu obrazovanosti i spremnosti da uče. Dakle, idealna seoska rukovoditeljica morala je biti otvorena, disciplinirana, vrijedna, željna znanja i spremna pomoći drugima.⁴⁹

Uvidjevši koliko je teško obučiti lokalne kadrove i premostiti jaz između urbanog i ruralnog, rukovodstvo AFŽ-a počinje insistirati na obrazovanju i poboljšanju životnog standarda, pošto se emancipacija žena u seoskim zajednicama dovodila u usku vezu sa društvenim razvojem. U govoru Vide Tomšič, predsjednice AFŽ-a, poslanog iz Centralnog odbora u Beogradu u Glavni odbor u BiH u septembru 1948. godine, navodi se da je zaostalost žena zaostavština stare Jugoslavije i da je zbog toga rad sa ženama izuzetno važan. Govoreći u svoje ime i u ime ostatka rukovodstva AFŽ-a, ona kaže:

Mi moramo ženu naučiti da mrzi svoju neravnopravnost koja se danas još kod mnogih hiljada njih praktički krije iza feredže i drugih, iako manje vidnih navika, mi moramo osloboditi mase žena od sujeverja, raznih predrasuda itd. Isto tako moramo preko rada naših organizacija očistiti, okrečiti, oprati naše kuće, izbaciti iz njih srednjevekovna ognjišta, unijeti u kuće krevet, naučiti održavanju čistoće i osnovnih higijenskih uslova (...) mi ne možemo zamisliti izgradnju socijalizma bez istovremenog podizanja standarda života, a naročito bez istovremenog podizanja težnje za poboljšanjem života naših radnih masa, naročito na selu.⁵⁰

Promoviranje obrazovanja žena i higijenskih standarda bilo je važno, kako za smanjivanje stope smrtnosti novorođenčadi u čitavoj zemlji, tako i za težnju socijalističke države da svima, a posebno ženama, djeci i ratnim invalidima, osigura socijalnu zaštitu i pomoć. Stoga AFŽ znatan dio svojih aktivnosti usmjerava na

⁴⁹ Primjer opisa manje uspješne polaznice: „D.B., Bos. Dubica, rođena 1923 godine, završila 4 razreda osnovne škole, pretsjednica SO AFŽ-a. Iako je mlada i ima uslove da se razvija nije pokazala naročito interesovanje za učenje. Ne osjeća se odgovorna i nije disciplinovana u radu. Ukoliko bi bila rukovodilac potrebno joj je ukazati na te greške. Dosada nije politički bila uzdignuta te treba više da čita i uči.“ Uspješne polaznice opisivale su se na sljedeći način: „N.D., Mostar grad, rod.1918 god., završila 4 razreda srednje škole. Ima uslove da bude samostalan rukovodilac, pozna rad organizacije AFŽ-a i nastoji da ga još bolje upozna. Disciplinovana je i ima volju za učenje. Zauzima pravilan stav prema svim političkim događajima. Ima drugarski odnos prema drugaricama i voljna je da i ostalim pomogne u učenju.“ Oblasni odbor AFŽ Sarajevo, 'Glavni odbor AFŽ BiH Oblasnom odboru AFŽ BiH - karakteristike polaznica političkih kurseva', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 9, 352/6, 1950.

⁵⁰ Glavni odbor AFŽ, 'Centralni odbor u Beogradu Glavnom odboru AFŽ-a Bosne i Hercegovine - o podizanju standarda života radnih ljudi', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 5, 2051/1, 1948.

obrazovanje stanovništva, promoviranje novih životnih navika i podizanje životnog standarda. Koliko su istaknute aktivistkinje AFŽ-a vjerovale u seoske žene i njihovu sposobnost da poboljšaju svoju svakodnevicu možda najbolje ilustrira biografija Rajke Borojević, još jedne figure koja se ističe u radu ove organizacije. Rajka Borojević je bila učiteljica i partizanka iz Hercegovine koja se u ratu sa mužem i dvoje djece sklonila na selo u Srbiju, gdje im je pomoglo lokalno stanovništvo, zbog čega im je bila neizmjereno zahvalna i osjećala prema njima dug. Rajka Borojević je zajedno sa mužem u Banjoj Luci osnovala Vitaminku, tvornicu za preradu voća i povrća, a početkom pedesetih seli u selo Donji Dubac i 1954. godine počinje raditi prve radionice sa seoskim ženama. Kasnije je u Dragačevu osnovala tkalačku zadrugu koja je do kraja šezdesetih zapošljavala 420 žena.⁵¹

Prije učešća u plenumu Centralnog odbora AFŽ-a krajem četrdesetih, Rajka Borojević je u Banjoj Luci organizirala obuku iz politike i kulture za seoske žene. Tokom gorenavedenog plenuma u Sarajevu, imala je priliku govoriti o tim obukama i opisati programe osmišljene za seoske žene. Žene su učestvovalе u konferencijama, posjećivale domove za djecu, dom za invalide i brojne tvornice gdje su upoznale „mnoge udarnice o kojima su prije samo slušale a nisu vjerovale kada se na konferenciji o njima pričalo”. Te žene sa sela vidjele su kako se štampaju knjige i novine, išle u pozorište i kino, te prisustvovalе raznim političkim događajima. Te žene su bile „raspoređene po kućama naših najboljih aktivistkinja tako da su imale prilike da vide i u kući kako se kuha, podižu djeca, da nauče sve ono što selo još nema”.⁵² Borojevićka je govorila i o školovanju i stanju u sirotištima, te pozvala aktivistkinje AFŽ-a da posjete sirotišta i da ratnoj siročadi, čiji su se roditelji žrtvovali za oslobođenje zemlje, pruže prijeko potrebnu ljubav i nježnost. I u kasnijoj autobiografskoj knjizi, gdje Borojevićka opisuje svoj rad u Donjem Dubcu pedesetih godina prošlog stoljeća, primjetna je slična kombinacija pedagoškog pristupa, etike brige i solidarnosti. Borojevićka opisuje poteškoće koje je morala savladati pri organiziranju prve radionice sa lokalnim seoskim ženama u ruralnoj Srbiji i svoje emocije nakon dolaska u selo poslije rata:

⁵¹ Borojević, Rajka. *Iz Dubca u svet* Beograd: Etnografski muzej, 2006., prvo izdanje iz 1964. Vidjeti također Natalja Herbst, 'Women in Socialist Yugoslavia in the 1950s. Primjer Rajke Borojević i ženske kooperative Dragačevo, Kersten-Pejanić, Roswita, Rajilić, Simone u: Christian Voß, (ur.), *Doing Gender-Doing the Balkans*. München, Berlin, Washington D.C. : Verlag Otto Sagner, 2012. Vidjeti i nedavni umjetnički projekt „Uzeti zajedničku stvar u svoje ruke” inspiriran Rajkom Borojević, kojeg je pokrenula njena unuka Ana Džokić (pristupljeno 19.10.2016.) http://www.stealth.utld.net/stealth/25_taking.common.matter.into.your.own.hands.html

⁵² Glavni odbor AFŽ, 'Zapisnik IV plenuma Glavnog odbora AFŽ-a održanog u Sarajevu 13. marta 1948', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 5, *nedostaje broj dokumenta/7*, 1948.

Naročito se radujem što opet, kao i za vreme rata, osećam bliskost sa ovim narodom. Razmišljam kako bi im pomogla. Ta ideja nije od juče. Nosim je još iz ratnih dana. Ponela sam je odavde — kao obećanje samoj sebi. Ženama sam najbliža. One sve više dolaze. Presvučene, doterane kao za praznik. Poveravaju mi svoje muke. Posavetujem koliko umem. Pokazujem im i poslove iz domaćinstva, govorim o podizanju i vaspitanju dece. Vidim — sve je to na parče i sasvim malo.⁵³

U nastavku dnevnika Borojevićka opisuje svoj susret sa lokalnim običajima i sujeverjem, te borbu protiv niskih higijenskih standarda u svakodnevnom životu seoskih žena, kao i pri porađanju i odgajanju djece. Dugo joj je trebalo da uvjeri muževe da je obuka korisna njihovim suprugama. Ova aktivistkinja je čak javno osudila muškarca koji je svoju ženu pretukao zbog učešća u obuci, a preko članka objavljenog u beogradskom dnevnom listu *Politika* (nije, doduše, navela njegovo ime, ali je zaprijetila da će otkriti njegov identitet ponovi li se nešto slično). Časovi koje je držala u Donjem Dubcu sastojali su se od teorijskog dijela (kućna higijena, ženska higijena i seksualno obrazovanje, prva pomoć, vaspitanje djece, alkoholizam, ishrana, bonton) i praktičnog dijela (kuhanje i posluživanje, pripremanje zimnice, pravljenje sapuna, bojenje tkanine, pletenje i šivanje, sakupljanje aromatskog i ljekovitog bilja, pčelarstvo, uzgajanje malina, ručni rad, pjevanje).⁵⁴ Žene su kilometrima hodale iz obližnjih sela da bi učestvovala na tim radionicama. Te žene su imale priliku posjetiti Beograd i po prvi put u životu otići u kino, a kasnije su išle u Sarajevo, Banju Luku, Kumrovec (Titovo rodno mjesto) i Zagreb. Tkalačka zadruga u Dragačevu počela je raditi početkom šezdesetih; cilj je bio osigurati ekonomsku neovisnost žena. Položaj žena u selu postepeno se poboljšavao, a 1967. godine u novootvorenom Domu kulture čak je održano i finale takmičenja za „najboljeg muža“, gdje su žene otvoreno ocjenjivale najpodobnije buduće partnere, o čemu je tada snimljen i dokumentarni film.⁵⁵ Izgradnja Doma kulture finansirana je zahvaljujući sijelima za izbor „najboljeg muža“ prethodno organiziranim u okolnim selima.⁵⁶

Aktivizam Rajke Borojević, započet sa AFŽ-om i nastavljen dugo nakon gašenja te organizacije, odličan je primjer kombinacije utopijskih imaginarija, kolektivnih vrijednosti i individualnih težnji ljevičarskog rukovodstva da širom Jugoslavije emancipira žene, osobito one sa sela. Mnoge žene koje su iskusile partizansku

⁵³ Borojević, Rajka *Iz Dubca u svet*, 7.

⁵⁴ Ibid., *Iz Dubca u svet*, 39.

⁵⁵ <https://vimeo.com/134070626>

⁵⁶ http://www.stealth.utld.net/stealth/25_taking.common.matter.into.your.own.hands.html

borbu usvojile su socijalističke vrijednosti i nastojale poboljšati položaj žena, posebno društveni i ekonomski, u skladu sa idejom da se ukupni društveni napredak ne može postići bez poboljšanja položaja žena. Iako je bilo naznaka društvene kontrole i emancipacije od vrha nadole, aktivistkinje AFŽ-a bile su svjesne situacije na terenu i postojanja jaza između socijalističkih ideala i stvarnosti, ali su taj jaz pokušavale premostiti kako su znale i umjele, dijeleći sa drugim ženama društveni, ekonomski i kulturni kapital.

4. Zaključak

Ovaj rad pruža intersekcionalnu interpretaciju položaja žena u Antifašističkom frontu žena (AFŽ), zastupajući stanovište da je svu složenost položaja žena u toj organizaciji moguće razumjeti tek kroz detaljnije istraživanje društvenih razlika među ženama. Radom se nastoje prevazići dominirajuća tumačenja organizacione dinamike AFŽ-a te se, umjesto naglašavanja suprotnosti interesa državnih interesa i interesa žena, predstavljaju biografije nekolicine ključnih aktivistkinja (Vahida Maglajlić, Didara Dukazdjini, Sida Marjanović, Judita Alargić i Rajka Borojević) da bi se prikazala važnost individualnih težnji žena ka ravnopravnosti, slobodi i socijalnoj pravdi, kao i razni načini pretočavanja tih težnji u političko djelovanje. AFŽ, kako tvrdim u ovom radu, nije bio samo instrument političke mobilizacije i društvene kontrole, već i način jačanja solidarnosti i brige kroz zajedničko sudjelovanje u kulturnom, političkom i društvenom kapitalu. Rukovodstvo AFŽ-a, sačinjeno uglavnom od obrazovanih žena s političkim iskustvom čije je djelovanje bilo ukorijenjeno u revolucionarnom *duhu* partizanskog otpora, pokušalo je svoje vrijednosti propagirati među nepismenim apolitičnim ženama i premostiti jaz između grada i sela. Bile su ustanovljene hijerarhije između politički aktivnih i pasivnih žena, posebno u odnosu na muslimanke koje su bile smatrane nazadnima i primoravane na skidanje zara. Bez obzira na to, društvena i politička važnost seoskih žena bila je prepoznata zahvaljujući njihovom doprinosu antifašističkoj borbi, a na etničke i vjerske identitete gledalo se kao na nešto promjenjivo, nešto što se može postepeno transformirati obrazovanjem, znanjem i političkim djelovanjem. Aktivistkinje AFŽ-a su, iskusivši ove transformacije na svojoj koži, željele i drugim ženama ponuditi sličnu priliku.

Dakle, među članicama AFŽ-a postojale su ogromne razlike u smislu etničke i klasne pripadnosti, političkih stavova i obrazovanosti, kao i političke i društvene moći. Ali je ova organizacija poticala žene na prevazilaženje podjela i razlika između grada i sela, između različitih nacionalnih grupa i klasa. Aktivistkinje AFŽ-a su, uprkos svim poteškoćama, propagirale socijalistički ideal ravnopravnosti i

emancipacije žena, organizirajući programe opismenjavanja, kurseve o higijeni, volonterske radne brigade i razne oblike lokalne mobilizacije. Arhiv AFŽ-a je svjedočanstvo raznovrsnosti *kapilarnog djelovanja* i, s obzirom na preciznost i detaljnost izvještaja s terena, predstavlja dragocjen izvor ženske historije. Arhivska građa AFŽ-a omogućava nam otkrivanje razlika među općinama, regijama i republikama, i poređenje položaja žena unutar nejednako razvijene jugoslavenske federacije. Kroz Arhiv također možemo analizirati kako su se federalne direktive o ženskoj emancipaciji tumačile i provodile na lokalnom nivou. I individualne životne priče žena, kako pokazuje ovaj rad, još su jedna ključna tema koju bi valjalo dodatno istražiti koristeći se arhivskom građom, usmenom historijom, memoarima i sekundarnom literaturom objavljenom tokom socijalističke ere. Iako se memoari, biografije i zbirke priča o partizankama pisani u socijalizmu obično smatraju ideološki pristrasnim i hagiografskim, u njima su sadržane korisne historijske informacije o dominantnim vrijednostima i predodžbama tog doba. Ovaj rad zaključujem citiranjem posljednjeg pasusa autobiografije Rajke Borojević koji ističe važnost memoara za historijsko istraživanje i naglašava utopijske vrijednosti koje su nadahnjivale rukovoditeljice AFŽ-a:

Pruga Beograd-Bar primaknuće i ova sela većim centrima. Auto-put Beograd-Titovo Užice biće upola kraći od onog preko Kragujevca. Putevi, pruge, domovi, škole, dalekovodi... prodiru sve dalje, sve dublje u brda. U nekadašnje zabačene krajeve. Doći će vreme kada će se došljak čuditi: zar je Dubac bio zabačeno selo? Sela se menjaju sve bržim tempom. I ova. Koliko ih je već izmenila elektrifikacija. I u selima, neminovno, staro ustupa mesto novom. Pešačim prema Busenjači. Tačno je tako — samo pola sata pješačenja. Pevam i sećam se onih vrlo, vrlo teških putovanja i teškoća u radu. Bilo ih je mno-o-o-go. To je sudbina pionira. Ali — lepa je borba za novo, za bolje! Zaista niču nove žene. I zato sam vesela.⁵⁷

⁵⁷ Borojević, *Iz Dubca u svet*, 223.

Arhivska građa

- Glavni odbor AFŽ, 'Sreski odbor Teslić Zemaljskom odboru AFŽ-a – povjerenstvo za štampu', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 3, 1178/1, 1947.
- Glavni odbor AFŽ, 'Sreski odbor AFŽ-a Zemaljskom odboru AFŽ-a – mjesečni izvještaj za oktobar i novembar', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 3, 1290/1, 1947.
- Glavni odbor AFŽ, 'Centralni odbor AFŽ-a Jugoslavija Glavnom odboru AFŽ-a BiH – biografije narodnih odbornica', Kutija 7, 2526/5, 1949.
- Beograd, Arhiv Jugoslavije, fond 354: kutija 1: Zapisnici i stenografske zabilješke sa sastanaka upravnog odbora i sekretarijata SZDJ i sa savetovanja SZDJ 1954-1961. Zapisnik 6.3.1954, p. X/3.
- Glavni odbor AFŽ, 'Zapisnik IV plenuma Glavnog odbora AFŽ-a održanog u Sarajevu, 13. marta 1948.', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 5, 2912/ 32, 1948.
- Glavni odbor AFŽ, 'Zapisnik 1. oktobar 1950', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 8, 4288/?, 1950.
- Glavni odbor AFŽ, 'Sreski odbor AFŽ Vareš Oblasnom odboru AFŽ – godišnji izvještaj o radu', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 8, 91/1, 1949.
- Oblasni odbor AFŽ Sarajevo, 'Glavni odbor AFŽ BiH Oblasnom odboru AFŽ BiH – karakteristkinje polaznica političkih kurseva', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 9, 352/6, 1950.
- Glavni odbor AFŽ, 'Centralni odbor u Beogradu Glavnom odboru AFŽ-a Bosne i Hercegovine – o podizanju standarda života radnih ljudi', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 5, 2051/1, 1948.
- Glavni odbor AFŽ, 'Zapisnik IV plenuma Glavnog odbora AFŽ-a održanog u Sarajevu 13. marta 1948', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 5, *nedostaje broj dokumenta/7*, 1948.

Bibliografija

- Archer, Rory, Duda, Igor and Paul Stubbs, eds., *Social inequalities and discontent in Yugoslav Socialism*. Farnham: Ashgate, 2016.
- Ballinger, Pamela, and Kristen Ghodsee, "Socialist Secularism. Religion, Modernity, and Muslim Women's Emancipation in Bulgaria and Yugoslavia, 1945-1991", *Aspasia*, 5, 2011.
- Batinić, Jelena, *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. New York: Cambridge University Press, 2016.
- Beoković, Mila, *Žene heroji*. Sarajevo: Svjetlost, 1967.
- Bonfiglioli, Chiara, *Revolutionary Networks. Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945-1953)*, doktorska disertacija, University of Utrecht, 2012.

- Bonfiglioli, Chiara, "Nomadic Theory as an Epistemology for Transnational Feminist History" in Iris van der Tuin and Bolette Blagaard, eds., *The Subject of Rosi Braidotti* London: Bloomsbury, 2014.
- Bonfiglioli, Chiara, "Women's Political and Social Activism in the Early Cold War Era: The Case of Yugoslavia", *Aspasia*, 8, 2014.
- Borojević, Rajka, *Iz Dubca u svet*. Zadružna knjiga, 1964.
- Burton, Antoinette M., *Archive stories: facts, fictions, and the writing of history* Durham, NC: Duke University Press, 2005.
- De Haan, Francisca, et. al. "Forum: Ten Years After, Communism and Feminism Revisited", *Aspasia*, 10, 2016.
- Emmert, Thomas A., "Ženski Pokret: The Feminist Movement in Serbia in the 1920s" in Sabrina P. Ramet (ed.), *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States* University Park: Pennsylvania State University Press, 1999.
- Funk, Nanette, "A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women's Organizations, Women's Agency and Feminism in Eastern European State Socialism," *European Journal of Women's Studies* 21 (4), 2014.
- Ghodsee, Kristen, and Kateřina Lišková, "Bumbling Idiots or Evil Masterminds? Challenging Cold War Stereotypes about Women, Sexuality and State Socialism", *Filozofija i Društvo*, XXVII (3), 2016.
- Ghodsee, Kristen, "Untangling the Knot: A Response to Nanette Funk," *European Journal of Women's Studies* 22 (2), 2015.
- Giomi, Fabio, "Introduction" in Aida Spahić et al. *Women Documented. Women and Public Life in Bosnia and Herzegovina in the 20th century*. Sarajevo: Sarajevski Otvoreni Centar, 2014.
- Hadžišehović, Munevera, *A Muslim Woman in Tito's Yugoslavia*. College Station, Texas A&M University Press, 2003.
- Herbst, Natalja, 'Women in Socialist Yugoslavia in the 1950s. The Example of Rajka Borojević and the Dragačevo Women's Cooperative', in Roswita Kersten-Pejanić, Simone Rajlić, and Christian Voß, (eds.), *Doing Gender-Doing the Balkans*. München, Berlin, Washington D.C.: Verlag Otto Sagner, 2012.
- Hoare, Marko Attila, *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*. London: Hurst & Co Publishers Ltd, 2013.
- Jambrešić-Kirin, Renata, *Dom i svijet: o ženskoj kulturi pamćenja*. Zagreb: Centar za Ženske Studije, 2008.
- Jancar-Webster, Barbara, *Women & revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Denver, Colo., Arden Press, 1998.
- Jancar-Webster, Barbara, "Women in the Yugoslav National Liberation Movement" in Sabrina P. Ramet (ed.) *Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1999.

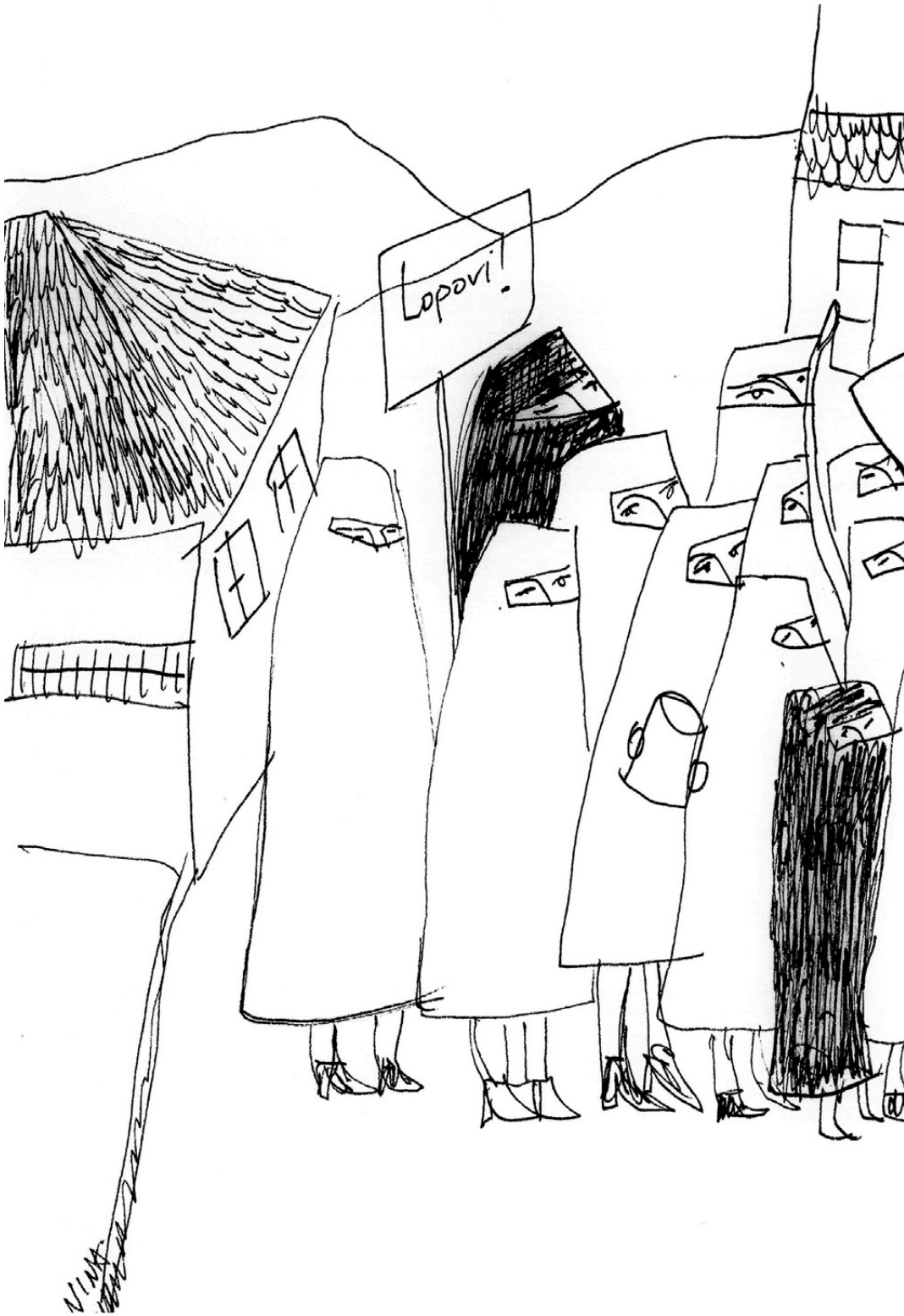
- Kecman, Jovanka, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-194.1* Beograd: Narodna knjiga, 1978.
- Lagator, Špiro Lagator and Milorad Čukić, *Partizanke Prve proleterske*. Beograd: Export-press, 1978.
- Lukić, Dragoje, *Rat i djeca Kozare*. Beograd: Narodna Knjiga, 1984.
- Lutz, Helma, Vivar, Maria Teresa Herrera, and Linda Supik (eds.), *Framing intersectionality: debates on a multi-faceted concept in gender studies*. Burlington, Ashgate, 2011.
- Maglajlić-Hadžihalilović, Himka, *Zapisi o Vahidi Maglajlić*. Banjaluka: Glas, 1973.
- Maglajlić-Hadžihalilović, Himka, *Rođena za burno doba: životni put narodnog heroja Vahide Maglajlić*. Kragujevac: Dečje Novine, 1977.
- Malešević, Miroslava, *Didara. Životna priča jedne Prizrenke-* Beograd: Srpski genealoški centar, 2004.
- Marjanović, Sida, *Na Neretvi...* Sarajevo, 1950.
- Mesarič, Andrea, "Wearing Hijab in Sarajevo. Dress Practices and the Islamic Revival in Post-war Bosnia-Herzegovina", *Anthropological Journal of European Cultures*, 22(2), 2013: 12-34.
- Mlinarević, Gorana and Lamija Kosović, "Women's Movements and Gender Studies in Bosnia and Herzegovina", *Aspasia*, Vol. 5, 2011.
- Sklevicky, Lydia, "Emancipated integration or integrated emancipation: the case of post-revolutionary Yugoslavia" In: Angerman, A., Binnema, G., Keunen, A., Poels, V. & Zirkzee, J. (eds.) *Current Issues in Women's History*. London and New York, Routledge, 1989.
- Sklevicky, Lydia, *Konji, Žene, Ratovi*. Zagreb, Ženska Infoteka, 1996.
- Tesija, Jelena, *The End of the AFŽ – The End of Meaningful Women's Activism? Rethinking the History of Women's Organizations in Croatia, 1953 – 1961*, Master thesis, Department of Gender Studies, Central European University, Budapest, 2014.
- Zaharijević, Adriana, "Pawning and Challenging in Concert: Engagement as a Field of Study", *Filozofija i Društvo*, XXVII (2), 2016.
- Stojaković, Gordana, *Mapa AFŽ-a Vojvodine 1942-1953*. Novi Sad, 2007. Dostupno na: http://www.zenskestudije.org.rs/01_o_nama/gordana_stojakovic/AFZ/afz_licnosti.pdf

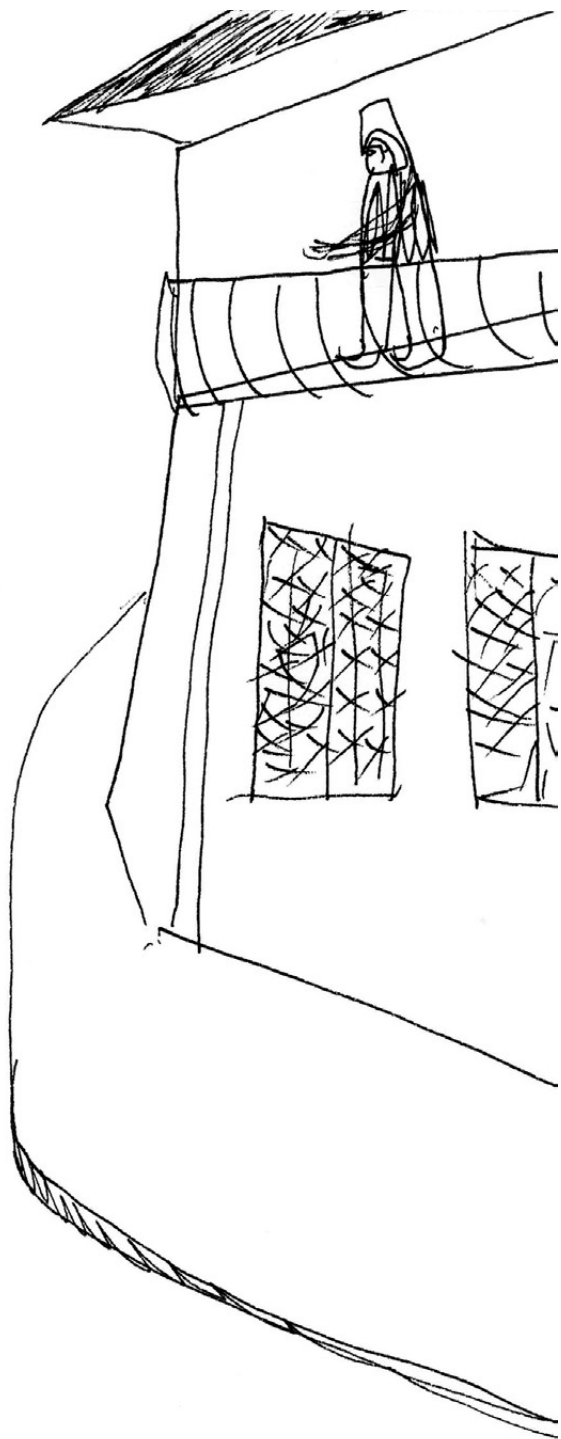
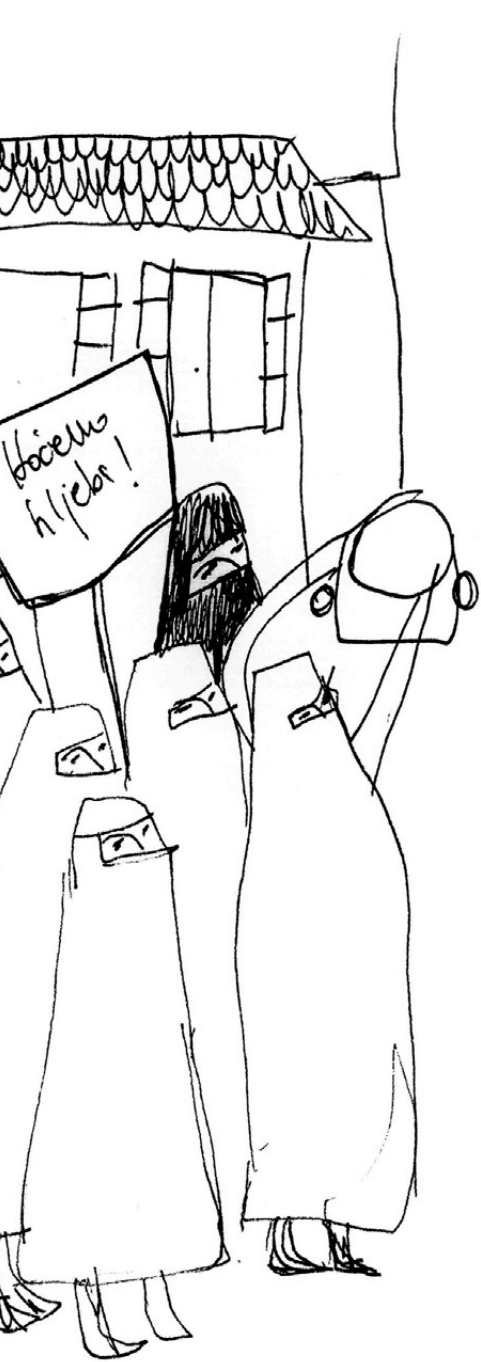

Lopovi!

ŠEĆER SLADAK A BOMBONE LJUTE,
JA SE DRAGA UČITELJICE
POUZDAVAM U TE¹:

**ULOGA I POLOŽAJ
NARODNE (NAPREDNE)
UČITELJICE U PRIJELOMNIM
GODINAMA IZGRADNJE
NOVOG SOCIJALISTIČKOG
BOSANSKOHERCEGOVAČKOG
DRUŠTVA**

AJLA
DEMIRAGIĆ

¹ Navedeno prema pismu djevojčice Vojke Beaković. Ovo kratko pozdravno pismo ratnog siročeta koje je iz BiH prebačeno u Sloveniju da se preko zime okrijepi i odmori, između ostalog svjedoči i o tome kako su učiteljice čak i u ratnim godinama uspijevale uspješno organizirati nastavu i uspostaviti prisan odnos sa đacima. Navodim pismo u cijelosti: „Zdravo drugarice učiteljice, Prije svega pitati se treba jesi li počela učiti drugi razred. Draga učiteljice piši mi ko je prešao na drugi razred, ko nije. Jel prešla Milanka i Dana, dosad su dobro učile, dok sam ja bila. Ja ovamo nijesam još počela, kažu da ćemo učiti zimus, a na ljeto ja ću opet tamo tebi da me ti učiš. Šećer sladak, a bombone ljute, ja se draga učiteljice pouzdam u te. Draga učiteljice jesi li se gotovo udala? Iz kamena voda curi molim pismo da požuri. Evo sjedoh na jelovu klupu, uzeh pero u desnicu ruku, a u lijevu maramicu bijelu, pismo pišem suze brišem. Draga učiteljice pruži ruku da se rukujemo prije zore i bijela dana, cvati ruža sitno sjeme sjećaš li se učiteljice mene. Ja se sjećam tebe, al nemam krila da doletim tebi mila. Živio drug Tito i Staljin“. Pismo je objavljeno u rubrici „Pisma djece iz Slovenije“ *Nova žena* 8 (1945), 12. U istom broju potanko je prikazan odlazak prve skupine ratne siročadi na zimovanje u Sloveniju. Zahvaljujem Danijeli Majstorović što mi je skrenula pozornost na ovo pismo.

1. Uvodna napomena

Prve diskusije o 'nevidljivosti' žena u okviru jugoslavenske povijesti pokrenute su tek sredinom 80-ih godina minulog stoljeća², a neupitno najveći doprinos promociji i osnaživanju feministički angažiranih povijesnih istraživanja ženskih autonomnih organiziranja i udruživanja dala je Lydija Sklevicky, prerano preminula³ feministička teoretičarka koja je u svojim radovima⁴ sprovedla dosljednu kritiku tradicionalnog pristupa 'velikim temama' političke, vojne i diplomatske historije, zalažući se za istraživanja i analize povijesnih mijena svakodnevnog života, odnosa spola, roda, te općenito razvoja (nove socijalne) historije žena.⁵

I premda je druga polovina 80-ih prošla u znaku feministički orijentiranih radova⁶ i pojave novog interesa za ženska pitanja⁷, ovaj pozitivni istraživački trend bit će zaustavljen kako ratnim⁸ tako i poratnim društveno političkim gibanjima i

² Ovim istraživanjima prethodile su filozofske rasprave u kojima se rasvjetljava položaj žena u socijalizmu. Usp. Nadežda Čačinović-Puhovski, „Ravnopravnost ili oslobođenje. Teze o teorijskoj relevantnosti suvremenog feminizma“, *Žena* 3 (1976): 125–128; Dunja Rihtman-Auguštin, „Moć žene u patrijarhalnoj i suvremenoj kulturi“, *Žena* 4–5 (1980); Blaženka Despot, „Žena i samoupravljanje“, *Delo* 4 (1981): 112–116; Nada Ler-Sofronić, „Subordinacija žene – sadašnjost i prošlost“, *Marksistička misao* 4 (1981): 73–80. Pored ovih radova valja spomenuti jednu od prvih feministički orijentiranih studija, sociologa Vjerana Katunarića, koja također ukazuje na problem reduciranja 'ženskog pitanja' na općedruštvena pitanja, čime se izbjegava 'aktivno suprotstavljanje nosiocima dominacije'. Usp. Vjeran Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*. [Zagreb: Naprijed, 1984], 239. Pored ovih radova je od iznimnog značaja i Međunarodna konferencija „Drugarica žena. Žensko pitanje-novi pristup?“ organizirana u Beogradu, 1978. godine, na kojoj se po prvi put javno raspravljalo o nejednakosti žena u socijalizmu i stvarnoj poziciji žena u različitim društveno-političkim sferama djelovanja.

³ Poginula je u saobraćajnoj nesreći 1990. godine u svojoj trideset devetoj godini.

⁴ Sklevicky, Lydia. „Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do drugog svjetskog rata“ *Polja* 308 (1984); i „Žene i moć – povijesna geneza jednog interesa“ *Polja* 309 (1984). U ovom radu referiram prema posthumno objavljenoj knjizi radova Lydie Sklevicky, koju je priredila Dunja Rihtman Auguštin, *Konji, žene i ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.

⁵ Usp. Sklevicky, *Konji, žene*, op.cit. str. 15.

⁶ Usp. zbornik radova *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*, Zagreb: Sociološko društvo, 1987., u kojem su zastupljeni radovi istaknutih feminističkih teoretičara i teoretičarki tog vremena: Rade Iveković, Žarane Papić, Blaženke Despot, Lydie Sklevicky, Andree Feldman, Vesne Pusić, Željke Šporer, Gordane Cerjan-Letica, Vere Tadić, Vjerana Katunarića, Đurde Milanović, Jelene Zuppa, Ingrid Šafranek, Slavenke Drakulić.

⁷ U Okviru bh. historiografije tih godina Senija Milišić poduzela je pionirski poduhvat istražujući procese emancipacije muslimanske žene u BiH. Usp. Senija Milišić „*Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja 1947 – 1952 (Poseban osvrt na skidanje zara i feredže)*“. Magistarski rad na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 1986.

⁸ Rat će i ovog puta, riječima Ines Price, „zaduženja, popunjavanja zacrtanih praznina koje pojedina razdoblja ostavljaju iza sebe u znanstvenoj evidenciji ili pak savjesti pomaknuti za neka mirnija

kulturno-prosvjetnim politikama. Pitanja 'ostavštine' AFŽ-a i/ili emancipacije žena u NOB-u i socijalizmu nanovo će se razmatrati iz feminističke vizure tek početkom novog milenija.⁹ U tom kontekstu posebno je značajna pojava nove generacije znanstvenica, u regionu i šire, koje su u okviru magistarskih i doktorskih disertacija istraživale pojedine aspekte ženskog angažmana u NOB-u i AFŽ-u.¹⁰

Iako unutar bh. historiografije još uvijek ne postoje naznake da će se u dogledno vrijeme uspostaviti institucionalni okvir za sistematsko izučavanje moderne povijesti žena,¹¹ treba istaknuti da je kreiranjem internetskog arhiva

vremena". Ines Prica, „ETNOLOGIJA POSTSOCIJALIZMA I PRIJE. ili: Dvanaest godina nakon „Etnologije socijalizma i poslije“, u: Lada Feldman Čale i Ines Prica, ur. *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006. str. 21.

⁹ Između ostalih, vidjeti: Slapšak, Svetlan. *Ženske ikone XX veka*, Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja Štampa, 2001.; Jambrešić Kirin, Renata. *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2008.; Bosanac, Gordana. *Visoko čelo: ogled o humanističkim perspektivama feminizma*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2010.; Jambrešić Kirin, Renata i Senjković, Reana. „Legacies of the Second World War in Croatian Cultural Memory: Women as Seen through the Media“, *Aspasia: International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History*, 4, 2010. ; 71–96; Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke*, Beograd: Institut za savremenu istoriju – Evoluta, 2011. ; Jambrešić Kirin, Renata. „Žena u formativnom socijalizmu“, u: *Refleksije vremena 1945.-1955.* Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013.

¹⁰ Usp. Batinić, Jelena. „Proud to have trod in men's footsteps: Mobilizing Peasant Women into the Yugoslav Partisan Army in World War II“, (magistarski rad, Ohaio State University, 2001), i idem, „Gender, Revolution, War: The Mobilization of Women in the Yugoslav Partisan movement in World War II“ (doktorska disertacija, Stanford University 2009); Stojaković, Gordana. „Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena u periodu 1945 – 1953“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, 2011), Bonfiglioli, Chiara. „*Revolutionary Networks. Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945-1957)*“ (doktorska disertacija, Utrecht University, 2012), te Jelušić, Iva. „*Founding Narratives on the Participation of Women in the People's Liberation Struggle in Yugoslavia*“ (magistarski rad, Central European University, 2015). Neka od ovih istraživanja nastaju na temelju prvih studija o učešću žena u NOB-u realiziranih na američkim sveučilištima. Usp. Reed, Mary Elizabeth. „*Croatian women in the Yugoslav Partisan resistance, 1941-1945*“ (dok. disertacija, University of California, Berkeley, 1980.) i Webster, Barbara Jancar. *Women & Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*, Denver: Arden Press, 1990. Većina navedenih radova naknadno su objavljeni kao monografije.

¹¹ Studije o ženama u poslijeratnom periodu češće nastaju u okviru nevladinih organizacija ili udruženja građana nego pod okriljem zvaničnih institucija, odnosno odgovarajućih odjela za izučavanje povijesti. Takav je slučaj npr. s knjigama Tanje Lazić, Ljubinke Vukašinić i Radmile Žigić, *Žene u istoriji Semberije* (Bijeljina: Organizacija žena „Lara“, 2012. i Aide Spahić et al., *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE,

Antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije¹² napravljen znakovit iskorak barem u arhiviranju građe¹³ o ženskom angažmanu u NOB-u i AFŽ-u.¹⁴ Ovaj arhiv omogućava novim generacijama znanstvenica i istraživačica, ali i umjetnica i kulturnih djelatnica, da istraže¹⁵ i ponude nove odgovore na pitanja u vezi s nedovršenim procesima emancipacije i participacije žena u političkom, kulturnom i prosvjetnom životu zajednice.

Zahvaljujući pozivu za sudjelovanje u izradi publikacije koja, između ostalog, ima za cilj i afirmaciju Online arhiva Antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, dobila sam priliku da bar donekle istražim jednu od istaknutih revolucionarnih figura – narodnu naprednu učiteljicu, točnije njenu ulogu i zadaće u okviru revolucionarnih aktivnosti i uspostave i izgradnje novog društvenog poretka. Usprkos činjenici da su narodne učiteljice u bh. društvu uživale ogromno poštovanje i divljenje, one su ostale, najvećim dijelom, bezvremene heroine, simboličke figure odnosno „anonimne saučesnice, saputnice, saborci, saradnice“ koje, osim rijetkih slučajeva, još uvijek nisu ušle u povijest „sa svojim punim imenom i prezimenom, sa svojim ulogama, funkcijama, mislima, osećanjima, nadama i strahovima“¹⁶.

2014. dok je, primjerice, na Filozofskom fakultetu u Sarajevu obranjen tek jedan takav završni diplomski rad: Emira Muhić, „Žena u socijalizmu u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine prema časopisu „Nova žena““. Završni diplomski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2012.

¹² Arhiv je napravljen u okviru aktivnosti Udruženja za kulturu i umjetnost „Crvena“ iz Sarajeva. O arhivu i projektu više na: <http://www.afzarhiv.org/o-nama>

¹³ Detaljnije o stanju arhivske građe o Drugom svjetskom ratu, necjelovitosti fondova i nepotpunim zbirkama, vidjeti: Kujović, Mina. „Stanje arhivske građe o Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini“ u *Šezdeset godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine. Zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006., str. 217-235.

¹⁴ Već je 1953. godine pokrenuto prvo trogodišnje sistematsko prikupljanje građe odnosno podataka o aktivnostima žena u ratu. O pokretanju ovog arhiva, njegovim dometima u prvoj fazi, vidjeti više: Jambrešić Kirin, Renata. *Dom i svijet*, str. 31-33.

¹⁵ Svakako uz nužnu svijest o višestrukim istraživačkim poteškoćama tvorbe ženske povijesti pomoću arhivskog materijala, novinskih izvještaja i napisa, zabilježenih svjedočenja i usmenih izvora. O nekim istraživačkim izazovima vidjeti više: Bonfiglioli, Chiara. „Povratak u Beograd 1978. godine: Istraživanje feminističkog sjećanja“ u: *Glasom do feminističkih promjena*, ur. R. J. Kirin i S. Prlenda, Zagreb: Centar za ženske studije, 2009. str.120-131.

¹⁶ Milić, Anđelka. „Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka“, *Položaj žene kao merilo modernizacije: naučni skup*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998. Navedeno prema: Petrović, Jelena. „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslavenskih feminizama“, *ProFemina* Specijalni broj [2011]: 59-81, 62-3. Autorica pojašnjava da cilj povijesti žena nije da popunjava prazna mjesta postojećeg povijesnog kanona već da prenosi znanja utemeljena na ženskom iskustvu povijesti na svemu što se sistematski izostavljalo.

Zalagati se za njihov ulazak u povijest, zajedno sa svim drugim zaboravljenim, zanemarenim ili izbrisanim figurama radnica i revolucionarki BiH, jedini je način izlaska iz „beskonačnog kruga otkrivanja i ponovnog zaborava ženske istorije, emancipacije i ponovnog potčinjavanja, iz beskonačnosti obnavljanja patrijarhalnog poretka odnosa i vrednosti, koji u svakoj istorijskoj epizodi postaje sve suroviji“¹⁷.

1.1. Okvir i cilj rada

Iako se u okviru domaće historiografije veći broj istraživača i istraživačica¹⁸ bavio temom povijesnog razvoja bh. školstva od osmanskog perioda do kraja Drugog svjetskog rata, o specifičnostima profesionalnog angažmana učiteljica i učitelja i njihovom doprinosu kulturnom i društvenom razvoju zajednice postoji relativno mali broj radova¹⁹. Premda je obrazovanih učitelja i učiteljica na prostoru BiH bilo još od kraja 18. stoljeća te iako je njihovo djelovanje ostavilo dubok trag na razvoj

Ovakav pristup ujedno omogućava da se napokon izade iz „beskonačnog kruga otkrivanja i ponovnog zaborava ženske istorije, emancipacije i ponovnog potčinjavanja, iz beskonačnosti obnavljanja patrijarhalnog poretka odnosa i vrednosti, koji u svakoj istorijskoj epizodi postaje sve suroviji.“ Ibid.

¹⁷ Milić, u: Petrović, „Društveno-političke paradigme“, op.cit. 63.

¹⁸ Između ostalih: Pejanović, Đorđe, *Historija srednjih i stručnih škola u BiH*, Sarajevo, 1953.; Esad Peco, *Osnovno školstvo u Hercegovini od 1878. do 1918*, Sarajevo 1971.; Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo, 1972, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1978. ; *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1982., *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918 – 1941)*, Sarajevo, 1984., Hajrudin Čurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo, 1983, te Azem Kožar, „Osnovno školstvo u toku Drugog svjetskog rata (1941-1945)“ u: *Osnovno školstvo u Tuzli (istorijski pregled)*, Tuzla, 1988.

¹⁹ Pored radova objavljenih u publikacijama poput „Zbornik sjećanja treće poslijeratne generacije učiteljske škole u Derventi juni 1951. godine“ ili „Zbornik radova 100 godina učiteljstva u Bosni i Hercegovini“ odnosno nekoliko radova prezentiranih na simpoziju organiziranom u Sarajevu 1987. godine a u povodu obilježavanja stogodišnjice otvaranja prve učiteljske škole u BiH, ulogom učitelja bavio se detaljnije Mitar Papić u knjigama *Školstvo u Bosni i Hercegovini od 1941. do 1955. godine*, Sarajevo, 1981. i *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji BiH*, Sarajevo (Svjetlost, 1987.) te donekle i Mato Zaninović u studiji *Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u (1941 – 1945)*, Sarajevo, 1968., i Snježana Šušnjara, „Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske“, *Anali za povijest odgoja* 12 (2013): 55-74. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2014. godine obranjena je magistraska radnja pod naslovom „Uloga učitelja u prosvjetnim, političkim i kulturnim promjenama u BiH od 1945. do 1951. godine“, u kojoj Ademir Jerković istražuje materijalne uslove rada učitelja u ratnim i poratnim dešavanjima i sagledava doprinos učitelja općem kulturno-prosvjetnom napretku BiH, te jedan završni diplomski rad koji se bavi položajem učitelja za vrijeme austrougarske okupacije BiH. Vidjeti: Anda Bandić, „Društveni položaj učitelja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske“ (završni diplomski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011.)

sveopće kulture, o tome se, kako naglašava Mitar Papić: „pisalo sporadično (...) i još uvijek nemamo jedne sinteze koja bi pokazala da mi u BiH nismo imali (...) jednog intelektualnog poziva koji bi se mogao čak i upoređivati sa onim što su učitelji dali”²⁰.

Međutim, prije 90-ih čak ni u tim sporadičnim osvrtima nije nastao niti jedan rad koji zasebno razmatra status i društvenu ulogu učiteljica ili njihov doprinos razvoju školstva u BiH. Štoviše, iako se još za vrijeme austrougarske vladavine upravo učiteljice zalažu za osnivanje strukovnih, profesionalnih udruženja (a Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka već 1896. godine pozivaju učiteljice na staleško udruživanje koje će se uspješno realizirati pokretanjem Kluba učiteljica u okviru čitaonice Hrvatskog učiteljskog doma u Zagrebu 1900. godine²¹), Jovanka Kecman će se u studiji posvećenoj ženskim radničkim i profesionalnim udrugama, statusom naprednih učiteljica 30-ih godina 20. stoljeća pozabaviti promatrajući njihovu djelatnost i aktivnosti isključivo u sklopu naprednog učiteljskog pokreta i aktivnosti Komunističke partije²². Dakle, saznanja o pojedinim aspektima djelovanja učiteljica ostaju vrlo fragmentirana i navode se usputno u sklopu radova koji tretiraju širu problematiku školstva, odnosno učiteljskog pokreta. Ovakav trend se nastavlja i nakon rata 90-ih, te je otada objavljeno svega nekoliko radova koji se donekle bave obrazovanjem žene u bh. školstvu ili istaknutim ženskim učiteljskim kulturnim figurama s kraja 19. i početka 20. stoljeća.²³

²⁰ Papić, Mitar. *Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Svjetlost, 1987. str. 3.

²¹ Navedeno prema Suzana Jagić, „Jer kad žene budu žene prave: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće”, *Povijest u nastavi* 11 (2008):77-100, 83-4.

²² Autorica ovakav uklon opravdava činjenicom da napredne učiteljice u međuratnom periodu nisu oformile zasebne strukovne udruge. Usp. Jovanka Kecman, „Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941. Beograd, 1978. str. 373.

²³ Usp. Kujović, Mina. „Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894 - 1925) - prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini”, *Novi Muallim* 41 (2010): 72-79; i idem, „Hasnija Berberović – zaboravljena učiteljica – prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini”, *Novi Muallim* 40 (2009): 114-118; Šušnjara, Snježana. „Jagoda Truhelka”, *Hrvatski narodni godišnjak* 53 (2006): 239-256.; idem, „Jelica Belović Bernadrikowska”, *Hrvatski narodni godišnjak* 54 (2006): 66-76., idem, „Školovanje ženske djece u BiH u vrijeme osmanske okupacije 1463.-1878.”, *Školski vjesnik* 4. (2011); i idem, „Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878. – 1918.)”, *Napredak* 155 (4) (2014.): 453 – 466. U opsežnoj studiji o poziciji žene u Srbiji u 19. i 20. stoljeću, Neda Božinović nudi i opći prikaz statusa učiteljica u onim republikama koje su ušle u sastav KSHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, uz kraći osvrt na prilike u BiH tijekom vladavine Osmanlija i Austrougara. Usp. Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*, (Beograd: „Devedesetčetvrta” i „Žene u crnom”, 1996). Bitno je istaknuti da većina ovih radova ne zauzima kritički stav prema tradicionalnoj historiografiji i kreće se ka popunjavanju praznih mjesta postojećih povijesnih (u poratnom periodu naglašeno etno-nacionalnih) modela.

Poput većine tema koje se vezuju za socijalističko nasljeđe, i tema naprednog učiteljskog pokreta ili se zanemaruje ili tek usputno spominje u okviru općih prikaza razvoja učiteljstva na tlu BiH, dok o naprednim narodnim učiteljicama do danas nije objavljena niti jedna monografija. No, kao što ću pokušati pokazati u ovom radu, upravo su u toj figuri upisane sve kontradikcije postojanja novom radnom ženom u socijalizmu. Istovremeno, kao *ona* koja u bh. poraću i tranziciji postaje nositeljica *zazornog viška sjećanja*²⁴ na socijalizam i antifašističku borbu, figura narodne (napredne) učiteljice može ukazati i na moguće alternativne modele mišljenja aktualnog trenutka obilježenog procesima lažne emancipacije i agresivne repatrijarhalizacije žena.

U radu će se razmatrati uloga i pozicija narodne (napredne) učiteljice od kraja 30-ih do početka 50-ih godina 20. stoljeća, budući da je to bio prijelomni period sveobuhvatne transformacije državnog sustava masovnog osnovnog školstva gdje se konstruirao i novi tip učiteljice. Figura učiteljice posebno je indikativna u tom smislu. Proces tvorbe novog tipa učiteljice direktno se nadovezuje za nastanak ili, točnije, nastojanja da se tijekom NOB-a kroz partijske odluke, a potom ustavnim i zakonskim rješenjima u cijelosti promijeni društveni položaj žena²⁵ i kreira novi tip žene²⁶ u BiH²⁷.

Težište se stavlja na pokušaj da se istaknute ženske figure afirmiraju i uklope unutar postojećeg kanona, a skoro uopće se ne raspravlja o tome kako i zašto je došlo do zanemarivanja povijesnog prikaza jedne od najmasovnijih ženskih profesija i još uvijek gorućeg pitanja školstva, obrazovanja djevojčica i žena. O važnosti koncepta roda kao „društvene organizacije spolne različitosti“ u povijesnim istraživanjima više u: Joan W. Scott, *Rod i politika povijesti*, Zagreb: Ženska infoteka, 1988, 2003. i *Feminism and History*, Oxford: Oxford Univ. Press, 1996.

²⁴ Jambrešić-Kirin, Renata. „Politike sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture“, Lada Feldman Čale i Ines Prica ur., *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006. str.157.

²⁵ Usp. Katz, Vera. „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953.“ *Prilozi* 40 (2011): 135-155.

²⁶ U govoru na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, Danica Perović je istaknula da je novi lik žene „ženaborac koja je u toku borbe politički izrasla i sazrela i oslobodila se da vodi i odlučuje o svim pitanjima borbe i narodnog života.“ Usp. *Govor Danice Perović na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Dokumenti 1943- 1944*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1968, str. 200.

²⁷ Ove promjene su zahvatile cijelu Jugoslaviju, no više radova ističe bitnu različitost ranijih ekonomskih i društveno-kulturnih prilika u različitim dijelovima ove bivše države. Zemlje koje su ušle u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, te kasnije Kraljevine Jugoslavije, imale su donekle drugačiji društveni i državni poredak, te bitno drugačiji sastav stanovništva. Samim tim su postojale i bitne razlike i specifičnosti u vezi s položajem žena u tim zemljama – od bračnog statusa preko učešća u procesu obrazovanja do prava djelovanja unutar javne sfere. Razmatranje ovog pitanja unutar bh. konteksta kao zasebne cjeline čini mi se opravdanim upravo zbog tih razlika, odnosno specifičnosti.

Polazeći od pretpostavke da se školstvo može promatrati kao splet diskursa, znanja, pravnih i institucionalnih aranžmana vladajućih režima i društvenih struktura koje su dugo vremena na prostoru BiH legitimirale i osiguravale najprije isključivanje, a potom i diskriminaciju žena u okviru procesa obrazovanja i profesionalnog pedagoškog učiteljskog angažmana, ovaj period zanimljiv je i zato što će upravo u tih dvadesetak godina doći do drastičnog porasta broja učiteljica u osnovnom obrazovanju. Učiteljice će ujedno po prvi put biti formalno izjednačene sa svojim kolegama; nova vlast će im osigurati iste mogućnosti za rad i život kao i učiteljima i, bar nominalno, nastojati unaprijediti tradicionalno vrlo nepovoljni materijalni položaja učiteljskog kadra.

Nakana ovog rada je da u osnovnim linijama prikaže brojne društvene dužnosti učiteljica tijekom NOB-a, prvenstveno njihovog rada na opismenjavanju i edukaciji žena za potrebe opće mobilizacije tijekom NOB-a, pa do njihovog predanog i požrtvovanog rada na odgoju i obrazovanju djece i opismenjavanju odraslih u prvim godinama po oslobođenju zemlje, u okviru tzv. petogodišnjeg plana obnove. Osnovni cilj rada je iscrtati putanju kretanja od revolucionarne figure narodne napredne učiteljice, nastale kroz borbu za novi i pravedniji društveni poredak, do figure koja se postupno depolitizira i pasivizira u okviru *feminizacije* ove profesije.

2. Materijalni uslovi rada i formalno pravni status učiteljica u vrijeme austrougarske okupacije i u međuratnom periodu

Od početaka razvoja sistematskog (državnog) školskog sustava u BiH²⁸ koji datira od uspostave austrougarske uprave nad ovom zemljom, učiteljice su, kao državne službenice, djelovale u skladu s izrazito diskriminatornim zakonima o državnim službenicima i propisanim školskim zakonima koji su u velikoj mjeri doprinosili kreiranju nepovoljnih uslova za rad i profesionalno napredovanje učiteljica.

²⁸ U osmansko doba BiH školstvo je bilo isključivo konfesionalno i privatno. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine, austrougarska vlast uz već postojeće konfesionalne privatne škole postepeno otvara sve veći broj državnih škola, tzv. „narodnih osnovnih škola” kojima država propisuje nastavne planove i programe, udžbenike i školsku lektiru. Početkom austrougarske okupacije na prostoru BiH je djelovalo 535 tzv. sibirian- mekteba (što valja uzeti s rezervom jer sam u radu Snježane Šušnjara naišla na podatak da je 1876. bilo registrirano 917 mekteba), 54 katoličke škole i 56 srpskih konfesionalnih škola, a pred kraj austrougarske vladavine u BiH, u školskoj godini 1912/13, pored konfesionalnih škola je postojala i 331 državna škola. Podaci navedeni prema: Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije 1878-1918*, Sarajevo: Veselin Masleša. 1972.

Usprkos porastu broja ženskih osnovnih škola u odnosu na osmanski period²⁹, kao i većeg broja učiteljskih škola za žene,³⁰ austrougarske vlasti zapravo nisu osnaživale procese emancipacije žena, niti smatrale da im je u interesu povećati broj žena unutar javnih službi. Naime, kako navodi Suzana Jagić, u austrougarskom periodu su (navodne) tjelesne i duhovne razlike među spolovima korištene kao osnovni adut za različite pristupe u obrazovanju³¹ žena i muškaraca, te njihovo

²⁹ Prva ženska škola u osmanskom periodu počinje s radom u Sarajevu, tek u školskoj godini 1857/58, a zahvaljujući upornosti i nesebičnom zalaganju učiteljice Stake Skenderove koja je ujedno bila i prva žena u BiH koja je napisala knjigu (*Ljetopis Bosne 1825–1856.*). Drugu žensku osnovnu školu osnovala je 1866. godine protestantska sufražetkinja miss Adelina Paulina Irby. Uz obje te škole djelovao je i internat, i u obje škole su se školovale djevojčice svih konfesija. Budući su neke učenice ovih škola po završetku naobrazbe i same postajale učiteljice u ovim školama, ove škole se mogu tretirati i kao prve učiteljske škole za djevojčice na prostoru BiH. Pet godina nakon otvaranja škole Miss Irby, redovnice iz Zagreba otvaraju prvu katoličku žensku školu u Sarajevu. Ove časne sestre iz reda Sv. Vinka ubrzo zatim otvaraju škole i u Mostaru (1872.), Dolcu kod Travnika (1872.), Banjoj Luci i Livnu (1874.). Muslimanke su u ovom periodu u pravilu pohađale konfesionalne škole (mektebe). Podaci o školama navedeni prema studijama Mitra Papića, *Istorija srpskih škola u BiH*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978. i Snježane Šušnjara „Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske“, op.cit.

³⁰ Pored zasebnog odjela miss Irbynog zavoda za školovanje učiteljica, 1884. godine i kongregacija Kćeri Božje ljubavi dobija dozvolu da u okviru samostana u Sarajevu pokrene privatnu žensku učiteljsku škola koja radi po planu i programu učiteljskih škola austrougarske monarhije. Tek krajem ove uprave, 1913. godine, pri osnovnoj i višoj djevojačkoj muslimanskoj školi u Sarajevu pokreće se trorzredni tečaj za obrazovanje učiteljica za muslimanke koje su svršile višu djevojačku školu, a 1914. godine viša srpska djevojačka škola dobija status javne škole ali zbog početka Prvog svjetskog rata iste te godine i prestaje sa radom. Osim u konfesionalnim školama, od 1911. godine edukacija učiteljica se vršila i u državnoj ženskoj učiteljskoj školi u Sarajevu, nazvanoj ženskom preparandijom. Osim u Sarajevu, više ženske škole osnovane su u Mostaru (1893.) i u Banjoj Luci (1898.) ali usprkos porastu broja ženskih osnovnih škola broj učenica u tim školama ostaje vrlo nizak, o čemu najbolje svjedoči podatak da je u BiH 1910. godine od ukupno 88,05% nepismenih, bilo 83,86% nepismenih Hrvatica, 95% Srpkinja i 99,68% muslimanki. Podaci nav. prema Papić, Mitar. *Školstvo u Bosni, n.dj.* i Božinović, Neda. *Žensko pitanje, op.cit.*

³¹ Kako navodi Dinko Župan, u Austro-Ugarskoj monarhiji je pedagoški diskurs podržavao spolnu politiku tako što je proizvodio znanja o spolnim karakteristikama na kojima su bile utemeljene rodne uloge. Upravo će se u srednjim školama oblikovati poželjni ženski identiteti. Tako Župan navodi: „Glavne karakteristike koje su učenice trebale zadobiti putem odgoja i obrazovanja u višoj djevojačkoj školi bile su: pobožnost, prostodušnost, čednost, krotkost, stidnost, skromnost i šutljivost.“ Na ovaj način izgrađeni ženski identitet predstavljao se kao prirodan i nepromjenjiv. No ovaj identitet je samo naizgled bio univerzalan jer je jedinstveni ženski identitet bio ispresijecan nizom drugih identiteta (klasnim, vjerskim, etničkim). Tako je npr. unutar svake klase dolazilo do specifične primjene univerzalnog određenja žene. Poželjno ponašanje majke, supruge i kućanice razlikovalo se s obzirom na njihovu klasnu pripadnost. Usp. Župan, Dinko. „Viša djevojačka škola u Osijeku (188.-1900.)“, *Scrinia slavonica* 5 (2005), 366-383.

različito pozicioniranje u društvu.³² Tako su unutar ovog izrazito patrijarhalnog društva³³ žene kao 'manje vrijedna bića' dobijale ne samo drugačije zadaće i uloge, već im je bila limitirana i sloboda djelovanja unutar javne sfere. Ni javne službe, kao moguće područje angažmana žena, nisu na angažman žena gledale s odobravanjem jer se smatralo da žene pripadaju privatnom prostoru doma, i da su njihove glavne uloge uloge uspješnih domaćica, supruga i majki. Stoga su žene kao javne službenice bile angažirane skoro isključivo u školstvu.

Premda će broj učiteljica biti u stalnom porastu, austrougarske vlasti nisu učinile ništa na kreiranju pravnog okvira koji bi osigurao poboljšanje profesionalnih i materijalnih uslova rada učiteljica. Naprotiv, *Zakon o pravima i odnošenjima učiteljstva* višestruko je diskriminirao učiteljice. Osim što su im plate u startu bile niže od plata učitelja i napredovanje u službi usporeno kroz tzv. platne razrede, učiteljice se nisu smjele ni udavati, odnosno bi – u slučaju udaje – automatski dobijale trajnu zabranu djelovanja u službi. Izuzetak su bili brakovi sklopljeni s učiteljima, no u tom slučaju su plate učiteljica bivale prepolovljene i učiteljice gubile pravo na plaćenu stanarinu i sve druge pogodnosti službe.³⁴

Sve učiteljice koje su se školovale u ženskim učiteljskim školama svršavale su školovanje s nepunih sedamnaest godina, no mnoge su kao pomoćne učiteljice počinjale raditi već s petnaest ili šesnaest godina. Po završetku školovanja u pravilu su postavljane u ženske osnovne škole; u muškim školama su mogle raditi samo u slučaju da učitelja nije bilo, a i tada isključivo u nižim razredima. Pravo da budu profesorice i predaju u svim razredima srednjih škola ostvarit će tek u okviru Kraljevine Jugoslavije. Što se tiče službeničkog napredovanja i platnih razreda učiteljica, kako je već istaknuto, proces je bio vrlo spor i učiteljice su u najboljem slučaju tek pred kraj službe uspijevale stići do trećeg stupnja. Tako je, primjerice, učiteljica Hasnija Berberović prvu učiteljsku zakletvu polagala 1909. a zadnju 1934. godine; u službi je provela punih dvadeset devet godina. Godine 1939. je penzionirana zbog bolesti no, kako ističe Mina Kujović, pitanje je koliko je ova vrijedna učiteljica uživala svoju zasluženu penziju od 1.475 dinara, budući

³² Usp. Jagić, „Jer kad žene“, 80. Autorica navodi da su se žene isključivo obrazovale kako bi postale dobre supruge i majke jer samo *obrazovana* majka i supruga može udariti „religiozno-moralne temelje odgoja o kojem će ovisiti blagostanje domovine.“ Ibid.

³³ Budući da se danas patrijarhat može promišljati na različite načine i da on po sebi nije samorazumljiv sistem, ovdje pojam rabim na tragu određenja Dunje Rihtman-Auguštin koja kao osnovne odlike patrijarhalnosti navodi „dominaciju muškaraca u radu, odlučivanju i u imovinskim odnosima (...) i odvojenost žena od javnog života te njihovu podređenost.“ Rihtman-Auguštin, Dunja. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga, 1988. str. 193.

³⁴ Usp. Božinović, Neda. *Žensko pitanje*, op.cit. 80.

je zbog bolesti smještena u duševnu bolnicu a njena penzija je za to vrijeme bila deponirana na sudu.³⁵

Ni nakon sloma Austro-Ugarske i formiranja Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije, uslovi rada učiteljica i njihov materijalni status neće se značajno popraviti. Učiteljski problemi su i u novoformiranoj državi ostali isti; učitelji i učiteljice štoviše nastavljaju živjeti u ekstremno teškim materijalnim uslovima, o čemu možda najbolje svjedoči njihovo prekomjerno zaduživanje u pojedinim banovinama, zbog iznimno niskih plata³⁶, kao i veliki broj rezolucija koje su o toj problematici donesene na učiteljskim konferencijama širom Kraljevine Jugoslavije.³⁷

Učiteljski kadar koji se zalagao za napredno školstvo³⁸ i djelovao u okviru Komunističke partije Jugoslavije³⁹ ili otvoreno simpatizirao Partiju bio je, u blažim slučajevima, prinudno prebacivan na službu u druge banovine, izlagan čestim kontrolama, hapšenjima i dugotrajnim sudskim procesima; neki od njih su u zatvoru

³⁵ Usp. Kujović, "Hasnija Berberović – zaboravljena", n.dj., 116.

³⁶ I dok su ostali državni službenici primali platu od 2.900 do 7.500 dinara, učitelji i učiteljice su primali platu u iznosu od 705 do 2500 dinara. Reč istine br. 1 (1940), 6. Navedeno prema Rade Vuković, *Napredni učiteljski pokret između dva rata* Beograd: Pedagoški muzej, 1968., str. 109.

³⁷ U rezolucijama se redovito zahtijevalo izjednačavanje prinadležnosti u srazmjeru s cijenama životnih namirnica, izjednačavanje prinadležnosti udatih učiteljica sa prinadležnostima učitelja po principu „za jednak rad, jednaka nagrada“, ukidanje III razreda skupocće, odbijanje V grupe kao i kod ostalih službenika itd. Usp. Vuković, *Napredni učiteljski*, n. dj. 93.

³⁸ Pod naprednim školstvom podrazumijeva se školstvo utemeljeno na socijalističkim idejama. Srpski učitelji su u Zemunu već 1873. godine pokrenuli socijalistički pedagoški časopis *Učitelj* koji je okupljao napredne učitelje Vojvodine, a u Srbiji se 1907. godine osniva i Klub učitelja i učiteljica socijaldemokrata koji se, između ostalog, zalaže za opće obavezno i besplatno školovanje u svim školama, tj. za to da država podiže i izdržava narodne škole. Usp. Vuković, *Napredni učiteljski*, n. dj. 10. Pedagoška biblioteka *Budućnost* već od 1908. godine djeluje kao tribina napredne pedagogije i sa sve snažnijim političkim utjecajem na učiteljstvo. Međutim, dok je izvjestan dio učiteljskog kadra Srbije i Hrvatske pripadao socijaldemokratskim organizacijama, učiteljski kadar iz BiH u vrijeme austrougarske vladavine po pravilu nije stupao u otvoreni politički život, i manje je bio u doticaju sa revolucionarnim pedagoškim idejama. Tek će nakon 1920. godine, i Kongresa učitelja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenca, doći do porasta broja progresivnih učitelja na tlu BiH; kao jedan od prvih aktivnih učesnika radničkog pokreta i poslanik KPJ posebno će se istaknuti Mitar Trifunović Učo. Usp. Papić, *Učitelji*, n. dj. 45, 46.

³⁹ Objavlivanjem Obznane i donošenjem Zakona o zaštiti bezbjednosti i poretka, 1921. godine započinje period ilegalnosti KPJ. Obznanom je zabranjen i rad Kluba učitelja komunista, kao i izlazak partijske i sindikalne štampe. Šestojanuarska diktatura ukida i stalnost službe, a učiteljski kadar stavlja pod nadzor policije, te napredne učitelje i učiteljice nastavlja progoniti, otpuštati i zatvarati. Vidjeti više: Vuković, *Napredni učiteljski*, n.dj., 14,15.

proveli i više godina. Tako je bilo i s nekolicinom učiteljica. Primjerice, učiteljica Lepa Perović je, kao istaknuta partijska radnica, uhapšena zbog revolucionarnih aktivnosti i potom prebačena iz Bosne u Srbiju, da bi 1937. godine bila otpuštena iz državne službe. Učiteljica Draginja Savković provela je tri mjeseca u istražnom zatvoru, potom izvedena pred sud zbog širenja i propagiranja komunističkih ideja, ali je u nedostatku dokaza oslobođena optužbe. Po okončanju procesa je ostala pod stalnim policijskim nadzorom, te premještena u drugi srez⁴⁰. Ovi progoni i hapšenja nastavljaju se i tijekom Drugog svjetskog rata. Ilinka Obrenović-Milošević, koju su zvali Crvena učiteljica, bila je uhapšena trudna, pod optužbom da je prikupljala odjeću i hranu za borce, te deportirana u Banjički logor. Slična sudbina je zadesila i naprednu učiteljicu Živku Vujinović-Bulu koja će u logoru Banjica provesti jedanaest mjeseci, a potom biti otpuštena iz službe.⁴¹

Pored zakonom propisanih prava i obveza, učiteljsko zvanje imalo je i niz specifičnosti u samom obrazovno-odgojnom procesu, kako u radu u nastavi i školi, tako i u angažmanu u sredinama gdje se službovalo, posebno tamo gdje je stanovništvo bilo mahom nepismeno. To je prije svega bio slučaj sa učiteljevanjem na selu. Rad na selu bio je puno teži zato što u takvim sredinama školske zgrade vrlo često nisu zadovoljavale ni minimalne zahtjeve za rad i cjelokupna nastava se u pravilu organizirala u jednom odjeljenju. Jovanka Kecman navodi da su se učiteljice po završetku učiteljske škole zapošljavale uglavnom na selu. Pored rada u školi, učiteljice su imale i posebne obaveze sudjelovanja u svim kulturnim i karitativnim organizacijama koje su djelovale u datom okrugu, kao i obavezu organiziranja analfabetskih tečajeva i tečajeva iz domaćinstva na kojima su educirale žene o važnosti povećanja higijene i zdrave ishrane ili racionalnom vođenju domaćinstva. Uprkos činjenici da su seoske učiteljice imale puno veći obim poslova, one su bile najslabije plaćene, te ponekad dobijale i 50% manju platu od plate učitelja.⁴²

3. Razvojni put narodnih naprednih učiteljica pred početak Drugog svjetskog rata i tijekom NOB-a

Učiteljice su, upravo zbog šireg društvenog angažmana na selima, uživale velik ugled među seljanima i utjecale na zajednicu tim prije što su, poštujući lokalne običaje i živjeti po pravilima sela, tretirane kao punopravne članice zajednice. I zato

⁴⁰ U: Kecman, *Žene Jugoslavije*, op.cit. 381, 82.

⁴¹ Navedeno prema Radisav S. Nedović, *Čačanski kraj u NOB 1941-1945: žene borci i saradnici*, Čačak: Okružni odbor SUBNOR-a, 2010., str. 59 -63.

⁴² U: Kecman, *Žene Jugoslavije*, op.cit. 373.

će, nakon osnaženja i omasovljenja naprednog učiteljskog pokreta, Komunistička partija, u duhu marksističke naobrazbe, poklanjati posebnu pažnju osposobljavanju seoskih učiteljica za tzv. politički rad na selu⁴³. Naime, budući da je mladi učiteljski kadar u pravilu svoja prva namještenja dobijao na selu ili u varošima, te da politički progresivni učitelji i učiteljice skoro nikada nisu dobijali službu u gradovima, politička misija naprednog učiteljstva smjestila se gotovo isključivo na selu.

Budući da je od 1921. do 1936. godine KPJ djelovala ilegalno, svoj legalni rad i djelovanje među učiteljskim kadrom realizirala je pokretanjem kulturno-izdavačkih zadruga. Napredni učiteljski kadar BiH tek je u okviru Kongresa učitelja⁴⁴ organiziranog u Banjoj Luci augusta 1939. godine osnovao Zadrugu „Petar Kočić“, do tada djelujući u sklopu Učiteljskih kulturno-izdavačkih zadruga „Vuk Karadžić“ i „Ivan Filipović“. Preko ovih zadruga organizirani su susreti učitelja i učiteljica, gdje su posebno važni bili tzv. pedagoški tjedni organizirani tijekom zimskih raspusta u periodu od 1938. do 1941. godine, kad su održavana ideološko – politička predavanja i vođene diskusije o važnim pitanjima i strukovnim problemima⁴⁵. Rad s naprednim učiteljicama i aktivnosti ovih zadruga posebno će se intenzivirati od 1936. godine.⁴⁶ Pored ovih periodičnih okupljanja, napredni učitelji i učiteljice svoj su politički i kulturno-prosvjetni rad razvijali kroz narodne biblioteke i čitaonice,⁴⁷ aktivno radeći u okviru nekoliko časopisa i listova među kojima se posebno izdvaja glasilo *Učiteljska straža*.

⁴³ Ibid. str. 375.

⁴⁴ Na ovom Kongresu, odnosno Devetnaestoj glavnoj godišnjoj skupštini, predstavnici političkih grupa podnijeli su tri kandidatske liste za izbor izvršnog, nadzornog i drugih odbora i organa Jugoslovenskog učiteljskog udruženja. Unutar ovog krovnog učiteljskog udruženja inače su djelovale tri osnovne političke grupacije – Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) ili Novi učiteljski pokret, grupacija oko tzv. staleške linije građanskih demokrata i skupina oko „Učiteljske straže“, te Učiteljska zadruga „Vuk Karadžić“ kojoj su pripadali komunisti i drugi napredni učitelji/učiteljice. Komunisti su na ovoj skupštini podnijeli listu koja je zastupala interese treće učiteljske političke grupacije. Budući da je bila treća po redu, ova grupa će potom biti prozvana Treća učiteljska grupa. Vidjeti više u: Rade Vuković, *Napredni učitelji*, 74-88. Inače će ovaj kongres biti značajan i po tome što će na zasebnom sastanku okupiti učiteljice iz raznih dijelova Kraljevine Jugoslavije – da bi prodiskutirale pravno-materijalni status učiteljica. One su tom prilikom ponovo podnijele zahtjev za unošenje prijedloga o stvaranju ženskih odsjeka unutar sreskih učiteljskih udruženja. Usp. Kecman, *Žene Jugoslavije*, n.dj., 381.

⁴⁵ Usp. Kecman, *Žene Jugoslavije*, op.cit. str. 375.

⁴⁶ Ibid. str. 374.

⁴⁷ U tekstu pod naslovom *Vrijeme zrenja* objavljenom u knjizi svjedočenja o angažmanu žena Mostara u predratnom periodu, opisane su razne aktivnosti žena u okviru biblioteke i čitaonice. Vidjeti više: Mahmud Konjhodžić, *Mostarke, fragmenti o revolucionarnoj djelatnosti i patriotskoj opredjeljenosti žena Mostara, o njihovoj borbi za slobodu i socijalizam*, Mostar: Opštinski odbor SUBNOR-a, 1981., str. 36-38.

Kako su, kako je već istaknuto, napredni učitelji i učiteljice mahom bili smješteni po selima, oni će postati osnovna snaga KP na selu i to, kada govorimo o BiH, selima na prostoru Bosanske krajine, potom u okolini Sarajeva i području Romanije, Semberije i istočne Hercegovine. Upravo je na ovoj teritoriji radio najveći broj učiteljskog kadra prvoboraca i prvoborkinja, nosilaca Spomenice 1941.⁴⁸ Dok je tijekom rata na teritoriji BiH pod upravom NDH, vlast predano radila na stvaranju novog državnog hrvatskog školstva tako što je „prvim pravnim aktima nastojala udahnuti ‘ustaški i hrvatski nacionalni duh’ (...) u duhu antisemitske politike popraćene rasnim zakonima“⁴⁹, rukovodstvo NOP-a je od početka ustanka, nastojeći realizirati program KPJ i Platforme NOP-a, radilo na razvoju i unapređenju narodnog prosvjećivanja i to kroz masovno opismenjavanje stanovništva i obnavljanje i razvoj sistema redovnog obrazovanja na gore naznačenoj (slobodnoj) teritoriji BiH⁵⁰.

Prema izvještaju učiteljice Mice Krpić, organizirani prosvjetni rad počinje već od aprila 1942. godine u selima oko Drvara, gdje su osnovani prvi kulturno-prosvjetni odbori i analfabetški tečajevi na kojima se nastava odvijala tri puta sedmično.⁵¹ Kulturno prosvjetni rad se proširio i po Kozari i selima Podgrmeča gdje su organizirani analfabetški tečajevi kojima su rukovodile, pored ostalih, i učiteljice Mica Vrhovec, Ivanka Čanković, Jela Perović i Anka Kulenović.⁵² Potom su osnovani i prosvjetni odsjeci koji su organizirali i tečajeve na kojima su pripremali omladinu za rad u školama i na analfabetkim tečajevima. Pored toga su učitelji Nijaz Alikadić i Cecilija Čebo izradili i prvi udžbenik za osnovne škole, tzv. *Livanjski bukvar*⁵³.

⁴⁸ Usp. Papić, *Učitelji u kulturnoj*, n. dj., 67. Učiteljice – nositeljice Spomenice 1941. godine su: Vera Babić, Mila Bajalica, Jela Bičanić, Milka Čaldarović, Dušanka Ilić, Milica Krpić, Danica Pavić, Jela Perović, Lepa Perović, Nada Prica, Mica Vrhovac i Zaga Umićević. Ibid, 82.

⁴⁹ Gladanac, Sanja. „Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna“, Husnija Kamberović ur., *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2012: 67-97, 74,75.

⁵⁰ Usp. Kožar, Azem. „O nekim aspektima obrazovno-odgojne politike Narodnooslobodilačkog pokreta na području Bosne i Hercegovine 1941-1945“, *Šezdeset godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine. Zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2006, str. 235-248. 236 i 237.

⁵¹ Zaninović, *Kulturno prosvjetni rad*, str. 20.

⁵² Zaninović, *op.cit* str. 21.

⁵³ Ovaj udžbenik imao je svega 44 stranice i bio je kombinacija bukvara i čitanke. Značajan je, pored ostalog, jer predstavlja povijesni dokument u kojem se po prvi put pojavljuje sadržaj drugačije odgojne, obrazovne i ideološke vrijednosti. Usp. Mihailo Ogrizović (1962). nav. prema Papić, *Učitelji u kulturnoj*, n. dj.,74.

Nakon Prvog zasjedanja AVNOJ-a, održanog u Bihacu krajem novembra 1942. godine, Prosvjetni odsjek Izvršnog odbora AVNOJ-a dobija zadatak da na slobodnoj teritoriji organizira prosvjetne aktivnosti. Odsjek usvaja niz propisa, među kojima i Uputstvo za rad u osnovnim školama i pozive i uputstva NOO-ima za otvaranje osnovnih škola, analfabetskih tečajeva, kao i programe rada osnovnih škola i tečajeva, te narodnog univerziteta⁵⁴. Kako tvrdi Kožar, ovi dokumenti Prosvjetnog odsjeka IO AVNOJ-a „predstavljaju historijski značajan putokaz za reformu školstva u duhu ideologije snaga NOP-a. S njima škola ulazi u nov period svoga razvoja“⁵⁵.

Od kraja 1942. godine, velikim dijelom zahvaljujući i osnaživanju AFŽ-a kao masovne političke organizacije žena⁵⁶, poboljšavaju se uslovi za organizirane analfabetske tečajeve na slobodnoj teritoriji, ali i u partizanskim jedinicama. Na zemaljskim i oblasnim tečajevima AFŽ-a, pored tečajeva za osposobljavanje i pripremu rukovodilaca analfabetskih tečajeva, organiziraju se i tečajevi političkog obrazovanja žena i predavanja na kojima su aktivno djelovale, između ostalih, Mara Radić, Nata Hadžić-Todorović (za oblast Bosanske krajine), te Radmila Begović i Milka Čaldarević (u istočnoj Bosni). Pored ovih tečajeva, AFŽ je organizirao kulturne grupe u okviru kojih su oformljene recitatorske sekcije, grupe za organiziranje priredbi, te sekcije u kojima su se čitale radio-vijesti i partizanska štampa.

U novembru 1943. godine organizira se Prva konferencija prosvjetnih radnika na slobodnoj teritoriji na kojoj su glavne teme bile izrada cjelovitog bukvara za osnovnu školu, i analfabetski tečajevi.⁵⁷ Kako navodi Zaninović, organizacija analfabetskih tečajeva se oslobađanjem velikih teritorija postavlja na nove osnove, a od kraja 1944. godine uvodi i obavezno trajanje tečajeva od 30 dana, po četiri puta nedjeljno.⁵⁸ Od kraja 1944. započinje proces masovnog otvaranja osnovnih škola na oslobođenom teritoriju.

⁵⁴ U: Kožar, „O nekim aspektima“, op.cit.

⁵⁵ Kožar, „O nekim aspektima“, op.cit.

⁵⁶ Prva zemaljska konferencija AFŽ-a Jugoslavije održana je od 6. do 8. decembra 1942. godine u Bosanskom Petrovcu. Zadaci definirani tijekom pripreme Konferencije, na Konferenciji su usaglašeni te potvrđene dvije osnovne skupine zadataka koje je AFŽ trebao realizirati tijekom rata: s jedne strane, pomoć vojsci i osiguravanje normalnog odvijanja života na oslobođenoj teritoriji, s druge politička i kulturna emancipacija žena i integracija na ravnopravnim osnovama u NOB-u i borbi za novo društvo. Usp. Sklevicky, *Konji, žene*, op.cit. 25-26.

⁵⁷ Up, Papić, *Učitelji u, n. dj.* 78, 79.

⁵⁸ Zaninović, *Kulturno posvjetni rad*, n.dj., 158, 159.

No, širenje mreža osnovnih škola i porast ostalih oblika prosvjetnih aktivnosti nameće pitanje učiteljskog kadra. Pred sami početak rata na području BiH je djelovalo 1.043 osnovne škole sa 2.321 uposlenim učiteljem/učiteljicom, a nastavu pohađalo 150.783 đaka, znači u prosjeku 65 đaka po učitelju/učiteljici⁵⁹. Na kraju školske godine 1944/45 radilo je ukupno 577 škola s 82.705 đaka, 359 učitelja i 741 učiteljicom⁶⁰. S obzirom na to da je tijekom rata, prema nepotpunim podacima, poginulo 173 učitelja i 80 učiteljica⁶¹, jasno je zašto će upravo obnova učiteljskog kadra postati jedan od gorućih izazova novih prosvjetnih politika.

Kao privremeno rješenje, odlučeno je da se još tijekom rata započne sa procesom osposobljavanja tzv. privremenog učiteljskog kadra kojem bi poslije rata bilo omogućeno stjecanje pune učiteljske spreme. Osnivaju se učiteljski tečajevi na koje se pozivaju svi mlađi omladinci i omladinke sa bar dva završena razreda srednje škole. Prvi tečaj održan je u Sanskom Mostu u maju 1943. godine. Potom je u Lipniku otvoren je i drugi tečaj, a do kraja rata su tečajevi sa istim programom organizirani u još nekoliko gradova BiH. Većina polaznika i polaznica ovih tečajeva po završetku rata završit će učiteljske škole i fakultete te postati predvodnici novih prosvjetnih politika na prostoru BiH.⁶² Bitno je napomenuti da su za nove učitelje i učiteljice, kao i za one koji su se kasnije pridružili pokretu i NOB-u, organizirani i seminari na kojima ih se upoznavalo s ciljevima i zadacima NOB-a i prosvjetnim politikama koje su sproveli narodnoslobodilački odbori, te s osnovnim idejama naprednog učiteljskog pokreta.⁶³

Tako će, pored naprednih učiteljica koje su u međuratnom periodu započele svoju revolucionarnu borbu i tijekom rata postale važne političke i revolucionarne figure⁶⁴, u samom NOB-u nastati još jedan tip narodne učiteljice: omladinke sa nekoliko završenih razreda srednje škole ili gimnazije, koje dobrovoljno stupaju u borbu ili su simpatizerke Partije. One će se osposobiti za rad u školi kroz učiteljske tečajeve pokrenute u ratu. U pravilu će sve učiteljice – omladinke po završetku rata završavati pedagoške akademije i sve do mirovine nastaviti rad u prosvjeti.

⁵⁹ U: Papić, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, 4-11.

⁶⁰ Zaninović, *op.cit.* str. 176.

⁶¹ Ibid. 187, 190.

⁶² Detaljnije o ovim tečajevima u: Zaninović, *Kulturno prosvjetni*, n. dj., 124, 180-184.

⁶³ Zaninović, *op.cit.*, str. 185.

⁶⁴ Kao dobar primjer može se navesti učiteljski put Rade Miljković, od napredne seoske učiteljice, uspješne agitatorice do vojnkinje koja 1942. godine gine u borbi kod Bugojna, a 1953. godine biva proglašena narodnim herojem. Detaljan prikaz njenog revolucionarnog angažmana dostupan na: http://www.savezboraca.autentik.net/licnosti_rada_miljkovic.php

3.1. Petogodišnji plan obnove: novi izazovi i stara opterećenja za učiteljice

Prosvjetna politika Kraljevine Jugoslavije dovela je do toga da je 1941. godine u BiH bilo nepismeno oko 75% stanovništva. Ovu nepovoljnu sliku još više će pogoršati zastrašujući materijalni i ljudski gubici, tako da se BiH po završetku rata suočava sa ogromnim razmjerama nepismenosti, posebice žena⁶⁵, kao i sa nedostatkom stručnog kadra, naročito učiteljskog, te s velikim brojem razrušenih ili devastiranih škola.⁶⁶ Sve to je usporavalo planirani tempo obnove zemlje zacrtan Petogodišnjim planom⁶⁷. Stoga je unapređenje školstva i prosvjetnih prilika bio jedan od prioriteta nove jugoslovenske i bh. vlasti. Trebalo je obnavljati porušene učionice i graditi nove škole, te školovati nove učitelje i učiteljice.

Istovremeno su novoformirana socijalistička država i KPJ imali specifična očekivanja od učitelja i učiteljica⁶⁸. Pored ostalog, u prvim poratnim godinama paralelno

⁶⁵ U tekstu pod naslovom *Narodno prosvjećivanje*, Danica Pavić ističe da je novoformirana narodna vlast, za razliku od ranije „nenarodne vlade“, među prioritetne zadatke postavila rad na općenarodnom prosvjećivanju. Pozivajući se na podatke koje je prikupilo Prosvjetno odjeljenje G.N.O. autorica navodi da je nakon oslobođenja u Sarajevu evidentirano 13.591. nepismenih osoba, od čega 10.765 žena, među njima najviše muslimanki (9.072) i domaćica (9.563), te da su očito žene bile najveće žrtve neprosvjedenosti. Autorica sa velikim zanosom opisuje kako je u Sarajevu pokrenuto 118 analfabetskih tečajeva i kako žene, među kojima i veliki broj onih starijih od 50 godina, „zadivljuju svojom voljom i željom za znanjem“ usprkos raznim materijalnim nedaćama. O tome koliko su žene u prijeratnom Sarajevu bile isključene iz javnog i kulturnog života, po mišljenju autorice ovog priloga najbolje govori činjenica da mnoge od njih, premda rođene i ostarjele u Sarajevu, tek u okviru analfabetskog tečaja prvi put zajedno otišle u posjet kinu i tom prilikom pogledale dva filma (*Dani i noći* i *Parada fiskulture u Moskvi*) koji su na polaznice tečaja ostavili tako dubok dojam da su o njima diskutirale u više navrata tijekom tečaja. U zadnjem dijelu prikaza, autorica nudi ocjenu analfabetskih tečajeva AFŽ smatrajući da su rukovoditeljice, mahom učiteljice sarajevskih osnovnih škola, uz pomoć organizacija AFŽ-a i omladine, uspješno realizirale te aktivnosti i da su „narodne vlasti samo u toku ove zimske kampanje narodnog prosvjećivanja, uspjele da opismene više ljudi nego što su to raniji nenarodni režimi učinili decenijama“. U: Nova žena: list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, God. 2, br. 13 (1946), 9.

⁶⁶ Netom po okončanju rata u BiH je bilo ukupno 684 osnovnih škola, 1.288 nastavnog osoblja te 97.116 daka. Navedeno prema *Enciklopedija Jugoslavije, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, separat uz II izdanje Zagreb, LZ, 1983., str. 230.

⁶⁷ Petogodišnjim planom 1947.-1951. bio je predviđen razvoj novih industrijskih grana, obnova starih preduzeća, mehanizacija rudarstva, usavršavanje poljoprivredne proizvodnje, izgradnja novih puteva, proširenje mreže kulturnih i prosvjetnih ustanova te razvijanje zdravstvenih i socijalnih ustanova.

⁶⁸ Cvijetin Mijatović, ministar prosvjete NRBiH u prvoj poslijeratnoj vladi, istaknuo je na otvaranju kursa za prosvjetne instruktore: „Osnovni zadatak učitelja u našoj školi je vaspitanje, i to ne uopšte, nego u određenom smjeru u duhu NOB. (...) Kroz nastavu, kroz pravilne odnose sa djecom treba da živi i struji duh nove nastave, stalna prošlost, težnja i stremljenja naših naroda (...) Hoćemo

sa procesom obnove i izgradnje škola teče i proces rekonstrukcije ili izgradnje ostalih kulturnih ustanova. Otvarane su biblioteke i čitaonice, zadružni domovi i domovi kulture. Sve ove ustanove uglavnom vode učitelji i učiteljice, često bez ikakve dodatne materijalne nadoknade. Zbog svega navedenog učiteljski posao je prvih poslijeratnih godina bio iznimno težak. No, u ovom periodu su osnovne škole u samom centru pažnje države i društveno-političkih organizacija, a to još više podstiče entuzijazam u radu učitelja.⁶⁹

Kroz nekoliko narednih svjedočenja pokušat ću, bar u općim crtama, prikazati ekstremno teške uslove rada, ali i neupitan entuzijazam narodnih učiteljica u ovom periodu.

Najprije treba spomenuti analfabetske tečajeve odnosno jednu od najmasovnijih i najvažnijih društvenih akcija u tom periodu – tzv. kampanju opismenjavanja. Od 1945. godine do 1. oktobra 1950. godine, u okviru pet akcija narodnog prosvjećivanja organizirano je 42.196 analfabetskih tečajeva u kojima je opismenjeno 670.874 lica.⁷⁰ Pomoć narodnih učiteljica u akcijama prosvjećivanja bila je ogromna⁷¹ budući da su se tečajevi odvijali pod njihovim nadzorom. Učitelji i učiteljice vodili su 3.099 tečajeva, uz to održavajući i redovna mjesečna ili petnaestodnevna savjetovanja sa rukovodiocima tečajeva, kako bi se osigurao što bolji rad. Kako naglašava Papić, u ovaj poduhvat „utkan je ogroman trud i prekovremeni naponi jer je svaki učitelj pored održavanja tečaja vodio jedno ili dva odjeljenja redovne škole. Rad je počinjao jutrom a završavao se kasno uveče“⁷². Evo kako učiteljica Slavica Bureković iz Sarajeva, koja je službovala u Pokrajčićima pored Travnika, opisuje svoje iskustvo organiziranja i rukovođenja analfabetskih tečajeva:

slobodne, odvažne, poletne ljude, a ne da budu podanici“ dok na selu „učitelj nije samo učitelj djeci, nego u situaciji kad je on jedini intelektualac na selu, mora biti i nosilac društvenog rada u prvom redu da kulturno uzdiže kraj u kojem živi. Učitelj u seoskoj školi radeći pod teškim uslovima ne smije se odvojiti od sela, ali se ne smije ni miriti sa zaostalošću nego treba da vuče selo naprijed. Poslovi van škole u kojima trebaju učestvovati učitelji su rad u seoskim zadrugama, analfabetskim tečajevima, čitaonicama i na drugim poslovima u vezi sa kulturnim uzdizanjem.“ Usp. Cvijetin Mijatović, „Govor na otvaranju kursa za prosvjetne instruktore održanog u Sarajevu u ljeto 1946“, *Prosvjetni radnik* 7 (1946), 6.

⁶⁹ Usp. Papić, *Učitelji u*, n. dj. 88.

⁷⁰ Navedeno prema Jerković, „Uloga učitelja u prosvjetnim“, 20.

⁷¹ No, to svakako ne znači da je potpora učiteljica bila bezuslovna i da nije bilo i povremenih opstrukcija u izvršavanju mnogobrojnih obaveza. Tako se, primjerice, u mjesečnom izvještaju Sreskog odbora AFŽ-a, Sarajevski srez, br.1/48, navodi da su učiteljice najprije pristale da organiziraju predavanja i tečaj općeg znanja, ali da su, kada je tečaj pokrenut, javile da su prezaposlene i da neće moći održavati kurs. U; Fond AFŽ, Kutiji 4, Folder 5.

⁷² Papić, *Učitelji u*, n. dj., 88.

Učitelji su dobili zadatak da opismene narod, to je bio jedan od najkrupnijih koraka društva. Nepismenih je bilo uistinu mnogo, a među njima veliki broj mladića i djevojaka. Mi, učitelji, smo analfabetske tečajeve organizirali i na sijelima. Obično se nastava provodila u kasnim večernjim satima kada su učitelji bili slobodni, kad prestane redovna škola. Mnogo žena sam opismenila tokom ovih tečaja, računam da je bilo sedamdeset posto žena. Inače, analfabetske tečajeve organizovala sam ne samo u mojoj kući nego i po zaseocima. Nekoliko puta sam za svoj rad dobila novčanu nagradu.⁷³

Krunoslava Lovrenović, učiteljica iz Ričica kod Zenice, ispričala je da su analfabetske tečajeve organizirali u zimskim mjesecima, od kraja oktobra do marta, odnosno početka aprila. Oni su uglavnom

bili organizirani u noćnim satima, jer smo mi učitelji radili u toku dana sa redovnim učenicima. Nekad nismo imali dovoljno petroleja i morali smo se krajnje racionalno ponašati, strogo smo vodili računa o potrošnji. Imala sam slučajeve da u istoj klupi sjede majka i kćerka ili otac i sin. Inače, poslije tečaja opismenijavanja polagao se ispit. Stavovi su bili jasni – neznanje je naš najveći neprijatelj i što ga prije savladamo brže ćemo izaći iz općeg siromaštva.⁷⁴

Kao i u ranijim periodima, rad na selu je i nakon rata ostao najzahtjevniji oblik učiteljskog angažmana, a novoformirana država nastavila je s praksom prvih namještenja mladih učiteljica – na selu. Težina učiteljskog posla na selu ogledala se u dodatnom opterećenju vannastavnim aktivnostima kao i u obnašanju nekoliko funkcija istovremeno. Naime, u seoskim školama je učiteljski kadar ujedno bio i upraviteljski i administrativni, te su morali redovno dostavljati izvještaje o radu škole. Istovremeno su bili opterećeni velikim nastavnim normama i radili u prepunim učionicama.

Đaci su nastavu pohađali u kombiniranim odjeljenjima. U seoskim školama vrlo se često radilo sa više od stotinu đaka istovremeno.⁷⁵ Pored toga su materijalni uslovi rada i života u seoskim školama bili iznimno teški. Seoski učitelji i učiteljice imali su pravo na besplatan stan i ogrjev.⁷⁶ Međutim, kako im većina seoskih

⁷³ Izjavu je Slavica Bureković dala Ademiru Jerkoviću. Usp. Jerković, „Uloga učitelja u“, op.cit. 21.

⁷⁴ Jerković, „Uloga učitelja u prosvjetnim“, op.cit. 28.

⁷⁵ Učiteljica Slavica Bureković imala je kombinovana odjeljenja u školi Pokrajčici kod Bile u kojoj je bilo 110 učenika, dok je učiteljica Olga Kurilić iz Vrbljana u školi radila sa 220 djece i uspješno kontrolirala četrnaest tečajeva. U: Jerković, „Uloga učitelja u“, n.dj., 28-29.

⁷⁶ Usp. Uredba o pravu na besplatan stan i ogrjev, 56/46-626.- Uredba o pravu na besplatan stan i

sredina nije mogla obezbijediti ova prava, bili su stambeno neobezbijeđeni ili na korištenje dobijali jednu do dvije prostorije u samoj školi, mahom oštećene i bez tekuće vode i kanalizacije. O tom periodu rječito govore brojna svjedočanstva. Kada je učiteljica Krunoslava Lovrenović 1951. godine došla u selo Mošćanicu kod Zenice, zatekla je školu u vrlo teškom stanju. Evo kako opisuje prilike u školi:

Škola je imala dva razreda i hodnik, imali smo i školsku kuhinju. Ne znam da li je u to vrijeme bilo kruha. Peć je stajala nasred razreda. Kod mene su skupa išla i pravoslavna i muslimanska djeca. Kad smo učiteljica Ljepša Džamonja i ja došle, nije bilo ni brave na vratima. Mi smo obavljali nastavu u tzv. kombinovanim razredima. Prvi i treći razred, drugi i četvrti, sve u istoj prostoriji i tu se obavljala nastava za oba razreda. Prvo s jednim, pa onda s drugim. Dok radite sa ovima kojima morate nešto da pričate, ovoj drugoj djeci zadate da nešto crtaju, da miruju. Djeca su bila fina, dobro vaspitana i uredna. Pravoslavne curice su nosile bluze i malo duže crne suknje i obavezno pletenicu, a muslimanke su bile u dimijama i bluzama. Od obuće je nosio šta je ko imao, vunene čarape, opanke ili kaloše. U hodniku su bile police gdje su se skidali. Djeca su zimi dolazila i po dubokom snijegu (...) Niko nam nije nabavljao drva, nego svako dijete je ujutro donijelo po jedno drvo.⁷⁷

Budući da su se na selu analfabetски tečajevi organizirali zimi, učitelji i učiteljice nerijetko nisu mogli ostvariti ni pravo na odmor, već su marljivo radili i tijekom zimskog raspusta. No, usprkos tako teškim materijalnim uslovima za rad, učitelji su, čini se, u pravilu entuzijastično izvršavali predviđene obaveze. To je vidljivo iz mnogih svjedočenja i zabilježenih razgovora sa učiteljicama. Tako primjerice, u listu *Nova Žena*, učiteljica Mileva Grubač iz Višegrada sa zanosom prikazuje rad sa ženama na analfabetском tečaju u selu Dušća. Učiteljica Grubač najprije navodi kako je na molbu žena iz tog sela „da dođe i njih uči“, obećala da će dolaziti nedjeljom budući je ostalim danima zauzeta radom u školi i na analfabetским tečajevima u Višegradu. Evo kako opisuje svoj odlazak u selo, i prvi čas:

U nedjelju su poslali po mene jednoga dječaka da se ne bih izgubila i lutala tražeći ih. Idem uz Drinu i razmišljam o toj divnoj, mnogo opjevanoj rijeci, a još više okrvavljenoj. Teče mirna i plava, kao da ne pamti nikakvog zla. Njene obale nadvisila su strma brda, a po gdjejoj ravnici vide se tragovi avionskih bombi. Ponegdje viri iz zemlje gvozdена konstrukcija neke zgrade

ogrjev učitelja narodnih osnovnih škola u selima, 46/48, 488.

⁷⁷ U: Jerković, „Uloga učitelja u“, n.dj.,35.

koju nadvisuje fabrični dimnjak. To su ostaci »Varde«, nekadanje industrije drveta. Napokon stižem u određeno selo. Dočekuju me žene sa bukvarima i tablicama. Radostan je bio naš prvi čas na kome su naše velike učenice nevjешtim potezima, sa puno volje i strpljivosti, otpočele prve poteze pisma.⁷⁸

Ogromnim entuzijazmom i angažmanom narodne napredne učiteljice položile su važan kamen temeljac u izgradnju nove države. Zajedno sa svojim kolegama, učiteljice su diljem BiH organizirale škole i kreirale nove prosvjetne politike. U toj borbi za nove škole nisu mijenjale samo nastavne programe već uspostavljale i posve nov odnos sa đacima. U učionici je ukinut krut hijerarhijski odnos i uspostavljene nove prakse učenja i rada, utemeljene na uzajamnom povjerenju i poštivanju. Učiteljice su često bile pune roditeljske brige za sve đake. Umjesto fizičkog kažnjavanja, prakticirale su se metode uvjeravanja, njegovao se takmičarski duh i jačalo drugarstvo.⁷⁹ Zbog svega toga su učitelji i učiteljice uživali velik ugled u društvu, i priznanje i poštovanje cijele zajednice, posebice djece i njihovih roditelja. Pored toga su, kako je već istaknuto, aktivno radile u skoro svim kulturnim manifestacijama u sredinama gdje su službovale, a nerijetko su djelovale u svim kulturnim institucijama – od biblioteka i javnih čitaonica do amaterskih pozorišta i sportskih sekcija.

Jedan takav egzemplaran učiteljski put predstavlja i angažman narodne učiteljice Nasihe Porobić.⁸⁰ Ova učiteljica rođena je 1928. godine u Derventi. Tijekom jednodnevnog boravka partizana u Derventi 1944. godine, pristupa pokretu kao učenica V razreda gimnazije. U partizane odlazi posve nepripremljena; isprva radi kao bolničarka u Tesliću, potom je izabrana kao delagatkinja na kongresu u Sarajevu, a poslije rata odlazi na službu u školu u selo Korače, gdje radi sa 146 đaka. U Banjoj Luci je završila najprije tečaj, a kasnije i akademiju za nastavnicu srpskohrvatskog jezika. Paralelno je studirala i radila. U školi je organizirala sve učeničke aktivnosti, štampala knjige, sudjelovala sa djecom na svim konkursima i organizirala priredbe. Naglašava da je učiteljski poziv i svoje đake voljela više od svega, te da je zbog te velike ljubavi zanemarila čak i svoju porodicu, dvoje djece i muža. Dobitnica je više priznanja za rad, pored ostalog i Ordena zasluga za narod sa srebrnom zvijezdom.

⁷⁸ *Nova žena*: list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, god. 2, br. 13, 1946 g., str. 20.

⁷⁹ Usp. Zaninović, *Kulturno prosvjetni*, op.cit. 186.

⁸⁰ Intervju sa Nasihom Porobić vodila Elvira Jahić u januaru 2016. Intervju pohranjen u Audio zbirci Arhiva antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, <http://www.afzarhiv.org/items/show/415>.

Pokušavala sam, više puta preslušavajući intervju sa Nasihom Porobić, odgonetnuti šta to djeluje uznemirujuće u njenom glasu i načinu na koji odgovara na pitanja, zašto njeni odgovori stvaraju nejasan osjećaj nelagode. Ne, njena ispovijest nije svjedočanstvo zaludnosti borbe od koje je, kako kaže, dobila onoliko koliko je mogla primiti. Njen životni put nije bio zaludan, i nema kajanja. Učiteljica Nasiha tvrdi da bi, kad bi mogla, sve isto ponovo napravila, samo bi ovog puta u borbu „krenula opreznija, bolje bi se pripremila, barem dvije presvlake bi sa sobom ponijela. Ne bi više išla grlom u jagode“.

Uznemirujući nije ni njen pomirbeni ton ni rezigniranost u glasu jer to će prije biti staračka distanca ili čak mudrost s kojom se pred kraj života često postavljamo prema vlastitim životnim odlukama. Uznemirava, zapravo, trpno stanje iz kojeg se pripovijeda i koje sugerira da je učiteljica Nasiha u svom bogatom i ispunjenom životu toliko toga radila i puno postigla, ali da je malo, premalo vremena imala da taj i tako bogat život i *proživi*. Uznemirava to što je ona, poput većine žena revolucionarne borbe, pristala da cijelog svog života nekritički podržava mit o ženi koja se rado odriče svoga života u ime izgradnje buduće države i društva⁸¹.

Međutim, to je samo jedna strana medalje. Važno je imati u vidu da, pored toga što su žene masovno pristajale na ulogu samožrtvujućih heroína, *Ifigenija* modernog doba, postoje i sitemski propusti ili, pak, svjesne strategije u pogledu odnosa prema ženama, u konkretnom slučaju prema narodnim učiteljicama, strategije koje su osigurale da proces transformacije od potlačene do napredne učiteljice ne bude, zapravo, nikada u potpunosti dovršen.

3.2. Između emancipacije i feminizacije učiteljske profesije

Kada se govori o specifičnosti društvenog i političkog organiziranja žena u Drugom svjetskom ratu, u pravilu se ističe masovnost ženskog udruživanja i participacija velikog broja žena sa sela, žena iz različitih društvenih slojeva, te žena različite etničke pripadnosti⁸². Po mišljenju Ivane Pantelić⁸³, na masovnu mobilizaciju žena i njihov ulazak u revolucionarnu partizansku vojsku utjecao je upravo masovniji dolazak učiteljica na sela nakon 1918. godine, učiteljica koje su na razne načine radile na emancipaciji i osnaživanju žena.

⁸¹ Usp. Jambrešić-Kirin, *Dom i svijet*, n. dj., 27.

⁸² Usp. Dušanka Kovačević et al. *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd: Leksikografski zavod Sveznanje, 1972. 209-210. Rad dostupan na <http://www.afzarhiv.org/items/show/71>

⁸³ Pantelić, Ivana. „Yugoslav female partisans in World War II“, *Cahiersbalkaniques* 41(2013), 3. Rad dostupan na: <http://www.afzarhiv.org/files/original/f47c848c2d081c22905ba11a9d869fd3.pdf>

I premda su, pored bolničarki i borkinja, upravo narodne učiteljice bile istaknute aktivistice antifašističkog pokreta i NOB-a, ni one neće biti pozvane da s podjednakim društveno-političkim angažmanom sudjeluju u radu izvršnih organa vlasti i najviših partijskih tijela u ratnom i poslijeratnom periodu.⁸⁴ Naprotiv, emancipacijski lik učiteljice-borkinje iz narodnooslobodilačke borbe postepeno će se transformirati u lik požrtvovane velike majke koja kroz proces obaveznog osnovnog obrazovanja treba odgojiti novu naprednu generaciju.

Kako primjećuje Amila Ždralović, masovno uključivanje žena tijekom rata u borbene jedinice

značilo je i početak borbi sa tradicionalnim predrasudama o mjestu i ulozi žene, kako u njihovim porodicama tako i u jedinicama u koje su odlazile. Iz priča o partizankama može se zaključiti da su mnoge od njih u svojim jedinicama bile zadužene i za patrijarhalno definisane ženske poslove kao što je kuhanje i šivanje. Međutim, u isto vrijeme obavljaju i poslove koji su patrijarhalno definisani kao muški poslovi, a na najteže zadatke se često dobrovoljno prijavljuju. Na taj način su razbijale tradicionalne predrasude i stereotipe o mjestu i ulozi žene u društvu.⁸⁵

Tako će se posebno popularizirati lik žene-majke koju je patrijarhalno-buržoaski izrabljivački poredak tlačio i držao u stanju neznanja, ali koja u revolucionarnoj borbi ne samo da se uspijeva opismeniti, kroz anafabetski tečaj, već postaje i ona koja iz anonimnosti privatne sfere ulazi u obrazovni proces i podučava ostale. U listu AFŽ-a *Žena kroz borbu*, u stalnoj rubrici *Mi se borimo i učimo*, opisujući proslavu Muslimanske brigade u junu 1944. godine i dodjelu nagrada zaslužnim borcima i borkinjama, jedna takva transformacija žene prikazana je na sljedeći način:

Još prije godinu dana, kod kuće Zumreta je vukla ibrike, prala avlijsku kaldrmu, radeći po tuđim kućama, daleko od knjiga i svakog kulturnog života

⁸⁴ Ovo nije bio samo slučaj narodnih učiteljice, već općenito svih žena koje su uzele aktivno učešće u revoluciji. Premda su se stalno isticale zasluge žena u NOB-i, njihov doprinos nije bio na odgovarajući način nagrađen, odnosno u novoformiranoj vladi žene neće biti priliku da uzmu učešće i radu izvršnih zakonodavnih tijela. U komparativnoj analizi podataka o broju učesnica na bojištu i broju vijećnica u radu ZAVNOBIH-a i AVNOJ-a Vera Katz pokazuje da zastupljenost žena u političkim tijelima nije bila adekvatna u odnosu na broj aktivnih učesnica u NOB-i. Primjerice u sastavu Prve vlade Bosne i Hercegovine nijedna žena nije dobila niti jednu resornu funkciju. Usp. Katz, „O društvenom položaju“, n.dj., 139, 141. I u poslijeratnom periodu ovaj trend će se nastaviti, pa je tako, primjerice, 1948. godine u Ustavotvornoj skupštini FNRJ, kao u i CK KPJ bilo svega 4,7 % žena.

⁸⁵ Ždralović, Amila. „Drugi svjetski rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena“, *Zabilježene*, n. dj., 76.

i rada. Danas je nagrađena kao najbolji kulturno prosvjetni radnik u svojoj brigadi (...) Zumreta je stekla toliko znanja da je mogla druge voditi i učiti.⁸⁶

No, upravo ova nastojanja žena da kroz nesebično zalaganje i brigu za druge, dobrovoljni rad i obavljanje često najtežih poslova osiguraju svoju ravnopravnost u društvu i nove pozicije i društvene uloge, u poratnom periodu dovode do toga da će žene, nakon što iznesu svu težinu obnove razrušene zemlje, od sredine 50-ih pa nadalje gubiti teškom mukom stečene pozicije⁸⁷. Drugim riječima, ponovo će se vraćati (točnije: biti vraćene) u okvir patrijarhalnih tradicionalnih uloga. Tako će, riječima Vjerana Katunarića, od herojskog lika žene-borca, nova žena u socijalizmu ponovno 'skliznuti' u lik pripitomljene kućanice i 'modno osviještene' žene:

Neposredno poslije rata (lik žene-borca op.a.) zamijenjen je ženom sa sorealističkog plakata, ženom-graditeljkom u tvornici, na gradilištima, sportskim natjecanjima, itd. Taj lik je odražavao revolucionarni polet oba spola u tadašnjoj omladinskoj generaciji i spontanu asimilaciju žena u muškim aktivnostima. Snažan bljesak u kulturnoj tradiciji postupno se izgubio i bio preplavljen evolucijom standardne patrijarhalne kulture. Žena biva potisnuta u privatnu sferu a uporedo sa porastom životnog standarda porodice obnavlja se shema malogradanskog života (...) Eksplozija žute štampe nastaje šezdesetih godina kao posljedica jačanja tržišta u jugoslavenskoj privredi. Ženska štampa, usredotočena na modu i kozmetiku, vjerno preslikava zapadni model ženskog tijela, interijera i sentimentalnosti. Jacqueline Onasis i slični likovi bacili su u sjenu asimilatorske likove žene sorealističke kulture borkinje, radnice, sportašice.⁸⁸

U postrevolucionarnom periodu lik napredne učiteljice slijedi putanju transformacije koju su doživjele sve revolucionarne ženske figure. Tako će i narodna učiteljica, na krilima ideala rada, najprije postati udarnica koja će se, sve više radeći na zadovoljavanju potreba svoje velike *metaforičke*⁸⁹ porodice, postepeno zatvarati (ili biti zatvorena) u tradicionalne (patrijarhalne) okvire/okove ranijih režima. Obnaša-

⁸⁶ Žena kroz borbu: list Antifašističkog fronta žena istočne Bosne, God. 2, br. 3/8, 1945

⁸⁷ Ivana Pantelić navodi se da je od sredine 50-ih bio u porastu broj otkaza radnicama u industrijskom i državnom sektoru. Usp. Pantelić, Ivana. *Partizanke kao*, op.cit.124-25.

⁸⁸ Katunarić, Vjeran. *Ženski eros i civilizacija smrti*, Zagreb: Naprijed, 1984. str. 236, 237

⁸⁹ L. Sklevicky ukazuje na to da je u periodu revolucije i izgradnje nove žene stvarna porodica poimana kao proturječna budući s jedne strane potrebna, no s druge prepreka novim društvenim ulogama žena. Zato se kao rješenje nudi ono što Sklevicky naziva metaforičkom porodicom, u kojoj se atributi istinske ljudske zajednice pridaju pokretu i narodnooslobodilačkoj fronti. Usp. Sklevicky, *Konji, žene*, n. dj., 48.

jući tradicionalne 'prirodne' ženske uloge odgajateljice 'nacije', brižne majke svih đaka i njihovih mahom nepismenih roditelja, narodnoj je učiteljici, kao i ostalim radnim ženama socijalizma, ostajalo sve manje „vremena za samoupravljanje“ a „ne imati vremena znači biti izvan vremena, izvan povijesti, ostati na svojoj biološkoj prirodi“⁹⁰ i trajnom stanju *postajanja*⁹¹ 'naprednom' učiteljicom.

No, bilo bi netočno sugerirati da je borba napredne učiteljice za potpunu emancipaciju, samostalnost i bolje materijalne uslove rada i odgovarajuću naknadu za rad⁹² ostala nedovršena⁹³ samo zato što su učiteljice bespogovorno pristale na obnašanje nametnute uloge i djelovanje pod nepovoljnim uslovima. Posrijedi je drugi, kompleksniji fenomen. Naime, tragom Blochove formulacije o ženskom pokretu koji je zastario ili je, pak, nadomješten ili odgođen, i teze da ženski pokret nakon revolucije dolazi na red kao samoozbiljenje ženstvenosti, Nadežda Čačinović⁹⁴ razmatra 'odgođenost' kao novi element unutar klasične doktrine radničkog pokreta te, između ostalog, primjećuje da je ta mogućnost drugačijeg samoozbiljenja ženstvenosti u postrevolucionarnim društvima i dalje odgođena,

⁹⁰ Despot, Blaženka. „Žena i samoupravljanje“, *Delo* 4 (1981): 112 – 117, 115; vidjeti više: Blaženka Despot, „Žensko pitanje' u socijalističkom samoupravljanju“ u: Lydia Sklevicky, ur., *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*. Zagreb: Sociološko društvo, 1987.; i idem, *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, Zagreb: Cekode, 1987.

⁹¹ Tatjana Jukić smatra da je „indikativno što komunizam pokazuje strukturni afinitet sa ženom, i to ondje gdje je žena za Deleuzea također platforma za postajanje, *devenir femme*; gdje žena za Deleuzea označava logiku i dinamiku postajanja u podlozi svakoga kasnijeg identiteta i identifikacije. Takva žena, *devenir-femme*, nalik na sablast iz prve rečenice Komunističkog manifesta, progoni tada sve što se poslije razvija kao rodna politika socijalizma. Istom mjerom, to bi značilo da je rodna politika socijalizma uvijek i unaprijed neadekvatna, već zato što nužno ne uspijeva zahvatiti taj strukturni afinitet žene i komunizma“. Vidi: Jukić, Tatjana. „Žena kao revolucija: od Garbo do Tita.“ *ProFemina* Specijalni broj (2011): 33-39, 34.

⁹² Renata Jambrešić Kirin govori o konfliktnoj simultanosti i raslojenosti ženskih uloga „koja je proizvela trostruko opterećenu 'super-ženu': radnicu, majku/domaćicu i društveno angažiranu građanku koja je svoje uzore tražila barem u tri različite ideosfere“. Renata Jambrešić Kirin „O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pamćenja: Između moralne revizije i feminističke intervencije“ *ProFemina* Specijalni broj (2011): 39-53, 47.

⁹³ U novim kritičkim čitanjima pitanja pozicije radne žene u socijalizmu, Vlasta Jalušić će ustvrditi da upravo ostvarena emancipacija koja je ženu svodila na radnika zapravo nije dopuštala da se preobrazi u cjelovito političko biće. Usp. Jalušić, Vlasta. „Women in Post-Socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized“, Sabrina Ramet ur., *Gender Politics in the Western Balkans*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press 1999. str. 112.

⁹⁴ Nadežda Čačinović, „Odgovor na pitanje: kakva je sudbina ženstvenosti s obzirom na emancipaciju“ prvobitno je objavljen u časopisu *Žena* 1978. godine. U ovom radu tekst navodim prema: Čačinović, Nadežda. *U ženskom ključu: ogledi u teoriji kulture*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2000.

te da se ženstvenost nanovo pojavljuje kao stara veličina⁹⁵. Pozitivnim napretkom se smatra, kako pojašnjava Čačinović, već i samo nastojanje da svi budu uključeni u radni proces, posebice u raspodjelu odgovornosti za upravljanje. 'Novoj ženi' načelno se priznaje da je čovjek i da samostalnim radom može ostvariti vrhunska dostignuća, istovremeno obnašajući sve tradicionalne ženske uloge (tješiteljice, hraniteljice, iscjeliteljice). Međutim, zaključuje autorica, „unutrašnja neodrživost te uloge priznaje se samo pod očitom natuknicom 'preopterećenosti', eufemizmom koji skriva iscrpljivanje žena i nikakve pomake u muškoj ulozi“⁹⁶.

Ovaj proces od emancipacije do feminizacije učiteljske profesije prije svega valja promatrati sa šire ideološke razine djelovanja unutar kojeg dolazi do preuzimanja i zloupotrebe tradicijskih vrijednosti u novom kontekstu.⁹⁷ Tako su, još tijekom priprema za masovnu agitaciju žena odnosno širih narodnih masa i njihovo priključenje NOB-u, rukovodstvo pokreta i njegovi čelni ideolozi zaključili da se postojeća tradicija ne smije otvoreno osporavati, već da je „poštovanje tradicije bolji/probitičniji oblik propagande i ekspanzije pokreta“⁹⁸. Kako pokazuje Lydija Sklevicky, ni CK KPJ, ni ostali upravljačku organi NOP-a nisu zapravo nastojali promijeniti tradicijske vrednote, već se naglasak prebacuje na njihovu modifikaciju u odnosu na novi povijesni trenutak. Zato „tradicijske 'ženske vrednote' ne bivaju osporene niti integrirane u neki novi vrednosni sustav, već se njihov emancipatorski naboj očituje u korisnosti za širenje i jačanje NOP-a“⁹⁹.

U konkretnom slučaju naprednog učiteljskog pokreta i pozicije narodne napredne učiteljice u NOB-u, na emancipatorskim vrijednostima insistiralo se samo u mjeri koja osigurava uspješno izvršenje općih ciljeva borbe. Zato je, kako pojašnjava

⁹⁵ Ibid. 14-15.

⁹⁶ Ibid. 15.

⁹⁷ Ukazujući na to da normativna i operativna ideologija različito formulišu i osnovne vrijednosti političkog sistema te da se ove dvije ideologije najviše razlikuju u sferi kulture i nacije, Siniša Malešević u svojoj analizi identifikacije dominantne ideologije, njihove forme, sadržaja i postizanja legitimnosti kroz studiju slučaja poslijeratne Jugoslavije, pokazuje da je moguće uočiti bitne razlike u artikulaciji 'socijalističke svesti' u okviru ova dva tipa ideologije. „I dok normativna ideologija tu svest povezuje s opštom emancipacijom ljudi i oslobođenjem od tradicije, autoriteta i eksploatacije, operativna ideologija se poziva na moralnu superiornost izabrane i pročišćene zajednice i u tom smislu koristi slike izvedene iz dobro poznate i javnosti prepoznatljive religijske tradicije“, kao i postojećih modela tradicionalne kulture. Malešević, Siniša. *Ideologija, legitimnost i nova država*. Prev. Slobodanka Glišić. Zagreb, Beograd; Jesenski i Turk i Edicija Reč, 2004., str. 240.

⁹⁸ Sklevicky, *Konji, žene*, n. dj. 46. Kroz analizu pojedinih narativa Sklevicky pokazuje kako su propagandni sadržaji koristili formule narodne književnosti, pa čak i liturgijski jezik. Ibid.

⁹⁹ Ibid. 47.

Sklevicky, i uspostavljen pragmatički pristup naspram tradicionalnih kulturnih vrijednosti, što je posebno bio slučaj sa tradicionalno (patrijarhalnim) 'ženskim' vrijednostima, poput pijeteta, požrtvovanosti, časti i poštenja,¹⁰⁰ vrijednosti koje su postale temelj svih socijalnih funkcija koje su žene izvršavale u ratu. Tako se vjerovalo da se posredstvom uloge majke i njene socijalizacijske uloge stvaraju, između ostalog, temelji bratstva i jedinstva.¹⁰¹ Stoga će se i napredna učiteljica graditi kroz figuru brižne majke koja u novom duhu odgaja generacije đaka – djece.

No ovaj trend će se nastaviti i u izgradnji poratnog, novog socijalsitičkog društva. Odnosno, premda će vlast ženama načelno omogućiti ostvarivanje političkih prava, prava na rad, prava na školovanje i zaštitu materinstva, te javno propagirati ideju rodne ravnopravnosti u svim sferama javnog djelovanja, riječima Renate Jambrešić-Kirin

jugoslavenski ideolozi nisu prakticirali radikalni prekid s kulturnim formama predrevolucionarnog društva utemeljenim na ideji rodne različitosti i kompatibilnosti (....) Jugoslavenski su političari spremno posegnuli za tradicijskim repertoarom rodnih simbola i uloga.¹⁰²

Insistiranjem na figuri učiteljice kao brižne majke koja se dobrovoljno žrtvuje za dobrobit cijele zajednice, odnosno tvrdnjama da se žene lakše snalaze i bolje obavljaju profesiju učiteljice koja je 'tek' nastavak ženskih 'prirodnih' uloga i razvijanje njenih 'urođenih sposobnosti', započinje proces feminizacije¹⁰³ te profesije i snižavanja njenog društvenog statusa, a samim tim i moći žena. Naime, kako su pokazala pojedina feministička istraživanja¹⁰⁴, spolne stereotipije i orodnjene profesionalne strukture dobrim su dijelom nastale zahvaljujući retorici 'ženske istinske/prirodne profesije' koja je prikazivala učiteljice kao objekte znanja, a vrlo rijetko kao aktivne/djelatne subjekte. Po analogiji se ni njihov profesionalni

¹⁰⁰ Ibid. 56.

¹⁰¹ Ibid. 43.

¹⁰² Jambrešić-Kirin, *Žene i dom*, op.cit. 20, 21.

¹⁰³ *Feminizacija* nastavničke profesije prisutna je u svjetskim razmjerima od šezdesetih godina 20. stoljeća, a mnogi sociolozi ukazuju na to kako se drastičnim porastom broja žena među nastavnim osobljem u osnovnim školama zapravo uloga domaćice i majke proteže i na plaćeni posao u uslužnim profesijama. Usp. Šime Pilić, *Knjiga o nastavnicima*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2008.

¹⁰⁴ Između ostalih: M Grumet, „Pedagogy for patriarchy: the feminization of teaching”, *Interchange*, 12 (2-3) 1981., str. 165-184.; Acker, ur. *Teachers, Gender and Careers*, Philadelphia: Falmer Press, 1989.; P. Munro, *Subject to fiction: Women teacher's life history narratives and the cultural politics of resistance*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 1989.

angažman i pedagoški rad nisu vrednovali kao prakticiranje profesionalnih kompetencija utemeljenih na njihovoj naobrazbi, edukaciji i usavršavanju, što je vodilo i ka postepenom napuštanju ideja naprednog školstva o permanentnom usavršavanju pedagoških metoda i poboljšavanju nastavnih aktivnosti u učionici. Stoga pojam feminizacije učiteljske profesije ne znači samo porast broja učiteljica, već označava i nizak status i slabu materijalnu naknadu za obavljeni posao, što je nužno vodilo tome da ova profesija s vremenom izgubi na društvenom značaju i da se njena moć radikalno umanjuje.

4. Umjesto zaključka

Polazna premisa rada bila je to da se kroz lik napredne učiteljice mogu pratiti svi limiti ženske profesionalne emancipacije kao i posljedice nedovršenosti procesa tvorbe i/ili transformacije žene u nov, neovisan, oslobođen i ravnopravan subjekt boljeg i humanijeg društva.

Kako je u radu istaknuto, dosadašnja su istraživanja malo pažnje posvetila rodnom aspektu učiteljstva usprkos činjenici da žene od kraja Drugog svjetskog rata do danas čine glavninu učiteljskog kadra. Od 1918. godine do početka Drugog svjetskog rata došlo je do porasta seoskog školstva i pojave većeg broja mladih profesionalnih učiteljica koje se priključuju radu i aktivnostima naprednog učiteljskog pokreta. Budući da se u tom periodu učiteljice još uvijek nalaze u iznimno nepovoljnom materijalnom položaju i djeluju u okviru zakona diskriminatornog kako u smislu nižih plata tako i u smislu zabrane sklapanja braka osim sa učiteljima, napredne učiteljice istovremeno su se borile i za osiguranje jednakosti u radnim uvjetima i za jednaka prava i istu naknadu za obavljeni posao.

Novo društveno-kulturne revolucionarne politike koje se počinju propagirati i širiti tijekom rata dovele su do radikalne promjene statusa učiteljica. Mnoge napredne učiteljice, posebice na selima i na slobodnoj teritoriji BiH, uzele su aktivno učešće u ovim promjenama i aktivno sudjelovale u sprovođenju prosvjetne reforme i uspostave novog društvenog poretka. I premda će figuru narodne napredne učiteljice novi organi vlasti i nove službene ideologije konstruirati kao jednu od istaknutih revolucionarnih ženskih figura, one će nakon rata, usljed politika školstva koje su im nametale iznimno zahtjevne radne obaveze, biti sve manje politički aktivne i intelektualno angažirane na planu dodatnog osnaživanja i profesionalnog osamostaljivanja. Takav razvoj figure i prakse ženskog učiteljstva velikim dijelom je rezultat činjenice da se njihov profesionalni angažman tretirao kao urođena, a ne stečena vještina koja kao takva zahtijeva i dodatni trud i stručno

usavršavanje. Učiteljska profesija će sve više biti feminizirana, da bi koncem 80-ih od revolucionarnog angažmana učiteljica ostao ograničeni kulturni kapital i simbolička uloga.

Tako bi se transformacija lika narodne napredne učiteljice mogla sažeto i ironijski predstaviti kroz tri slike: od učiteljice sa puškom i bukvarom u ruci, preko učiteljice sa crvenim karanfilom za reverom, do učiteljice koja, sredinom 80-ih, očekuje da joj đaci povodom osmomartovske proslave praznika žena poklone crveni karmin marking 16.

Nažalost, u turbulentnim godinama poraća i tranzicije, izgubio se i ovaj simbolički ugled i značaj učiteljica. U uzburkanom moru prosvjetnih reformi i kontinuiranog procesa reorganizacije osnovnog obrazovanja, učiteljica se više ne promatra kao jaka figura koja oblikuje nove generacije i usađuje im pozitivne vrijednosti. Učiteljska profesija dodatno se marginalizira i obezvrjeđuje, a njihova prava i slobode u radu sa đacima sve više limitiraju i kontroliraju. Stoga, čini mi se, treba pledirati da se, napokon, u BiH osnaži i formira stukovno udruženje učiteljica koje bi, usprkos svim uspostavljenim podjelama i segregaciji u aktualnom bh. školstvu,¹⁰⁵ pronašle način da djeluju i kreiraju nove napredne učiteljske politike. A kako nas uči feminizam, za bilo koji tip ženskog strukovnog udruživanja važno je pronaći autentične figure iz prošlosti, prethodnice na koje se oslanjamo i prethodnice sa kojima gradimo pravednije i odgovornije društvo. U tom smislu, ovaj rad pledira i za pokretanje sistemskih feminističko-povijesnih istraživanja učiteljske profesije i statusa učiteljica, istraživanja koja bi iz rodne perspektive usmjerila pozornost na povijesni prikaz razvoja ove profesije u bh. kontekstu, a kako bi se uočile strukture koje kontinuirano tlače učiteljice i još uvijek ih drže u nepovoljnom položaju.

Bibliografija

- Bonfiglioli, Chiara. „Povratak u Beograd 1978. godine: Istraživanje feminističkog sjećanja,“ u: *Glasom do feminističkih promjena*, R. J. Kirin i S. Prlenda, ur. Zagreb: Centar za ženske studije, 2009, 120-131.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*. Beograd: “Devedesetčetvrta” i “Žene u crnom”, 1996.
- Čačinović-Puhovski, Nadežda. „Ravnopravnost ili oslobođenje. Teze o teorijskoj relevantnosti suvremenog feminizma.“ *Žena* 3 (1976): 125-128.

¹⁰⁵ O ovom problemu vidjeti više *Dvije škole pod jednim krovom. Studija o segregaciji u obrazovanju*. Sarajevo: Centar za ljudska prava i ACIPS, 2012. Studija dostupna na: http://www.shl.ba/images/brosure/Dvije_skole_pod_jednim_krovom.pdf

- Čečinović, Nadežda „Odgovor na pitanje: kakva je sudbina ženstvenosti s obzirom na emancipaciju.“ u: Nadežda Čečinović, *U ženskom ključu: ogledi u teoriji kulture*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2000.
- Despot, Blaženka. „Žena i samoupravljanje,“ *Delo 4* (1981): 112 – 117.
- *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*, (Zagreb: Cekode, 1987).
- „‘Žensko pitanje’ u socijalističkom samoupravljanju,“ u: Lydia Sklevicky, ur., *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*. Zagreb: Sociološko društvo, 1987.
- Enciklopedija Jugoslavije, Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina* separat uz II izdanje. Zagreb, LZ, 1983.
- Gladanac, Sanja. „Uspostava državnog školstva na području Velike župe Vrhbosna“, Husnija Kamberović ur., *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2012. : 67-97.
- Jagić, Suzana. „Jer kad žene budu žene prave: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. Stoljeće,“ *Povijest u nastavi 11* (2008):77-100.
- Jalušič, Vlasta. „Women in Post-Socialist Slovenia: Socially Adapted, Politically Marginalized,“ Sabrina Ramet ur., *Gender Politics in the Western Balkans*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press 1999.
- Jambrešić-Kirin, Renata. „Politike sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke culture,“ u: Lada Feldman Čale i Ines Prica ur., *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006.
- Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2008.
- „O konfliktnoj komplementarnosti ženskog pamćenja: Između moralne revizije i feminističke intervencije“ *ProFemina* Specijalni broj (2011): 39-53, 47.
- „Žena u formativnom socijalizmu,“ u: *Refleksije vremena 1945.-1955*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2013.
- Jerković, Ademir. „Uloga učitelja u prosvjetnim, političkim i kulturnim promjenama u BiH od 1945. do 1951. godine,“ Magistarski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014.
- Jukić, Tatjana. „Žena kao revolucija: od Garbo do Tita.“ *ProFemina*, Specijalni broj (2011): 33-39.
- Katunarić, Vjeran. *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb: Naprijed, 1984.
- Katz, Vera. „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953.“ *Prilozi 40* (2011): 135-155.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd, 1978., 373.
- Konjhodžić, Mahmud. *Mostarke, fragmenti o revolucionarnoj djelatnosti i patriotskoj opredjeljenosti žena Mostara, o njihovoj borbi za slobodu i socijalizam*. Mostar: Opštinski odbor SUBNOR-, 1981., 36-38.
- Kožar, Azem. „O nekim aspektima obrazovno-odgojne politike Narodnooslobodilačkog pokreta na području Bosne i Hercegovine (1941-1945),“ *Šezdeset godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine. Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2006., 235-248.

- Kujović, Mina. "Hasnija Berberović - zaboravljena učiteljica - prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini." *Novi Muallim* 40 (2009): 114-118.
- Malešević, Siniša. *Ideologija, legitimnost i nova država*. Prev. Slobodanka Glišić. Zagreb, Beograd; Jesenski i Turk i Edicija Reč, 2004.
- Mijatović, Cvjetin. „Govor na otvaranju kursa za prosvjetne instruktore održanog u Sarajevu u ljeto 1946.“ *Prosvjetni radnik* 7 (1946).
- Milišić, Senija. „*Emancipacija muslimanske žene u Bosni i Hercegovini nakon oslobođenja 1947 – 1952 (Poseban osvrt na skidanje zara i feredže)*“ Magistarski rad, Filozofski fakultet u Sarajevu, 1986.
- Nedović, Radisav S. *Čačanski kraj u NOB 1941-1945.: žene borci i saradnici*. Čačak: Okružni odbor SUBNOR-a, 2010.
- Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke*. Beograd: Institut za savremenu istoriju – Evoluta, 2011.
- „Yugoslav female partisans in World War II,“ *Cahiersbalkaniques* 41(2013.)
<http://www.afzarhiv.org/files/original/f47c848c2d081c22905ba11a9d869fd3.pdf>
- Papić, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austrougarske okupacije 1878-1918*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.
- Istorija srpskih škola u BiH*. (Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.)
- Školstvo u Bosni i Hercegovini od 1941. do 1955. godine*. (Sarajevo, 1981)
- Učitelji u kulturnoj i političkoj istoriji Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo: Svjetlost, 1987.).
- Petrović, Jelena. „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslavenskih feminizama“ *ProFemina* Specijalni broj, (2011):59-81.
- Pilić, Šime. *Knjiga o nastavnicima*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2008.
- Prica, Ines. „Etnologija postsocijalizma i prije ili dvanaest godina nakon“ Etnologije socijalizma i poslije,“ u: Lada Feldman Čale i Ines Prica, ur., *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga, 1988.
- Scott, Joan W. *Rod i politika povijesti*. Zagreb: Ženska infoteka, 1988 i 2003.
- Sklevicky, Lydia. *Konji, žene i ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Slapšak, Svetlana. *Ženske ikone XX veka*. Beograd, Biblioteka XX vek – Čigoja Štampa, 2001.
- Šušnjara, Snježana. „Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878. – 1918.).“ *Napredak* 155 (4) (2014) : 453 – 466.
- Vuković, Rade. *Napredni učiteljski pokret između dva rata*. Beograd, Pedagoški muzej, 1968.
- Zaninović, Mato. *Kulturno-prosvjetni rad u NOB-u (1941 – 1945)* (Sarajevo, 1968)
- Ždralović, Amila. „Drugi svjetski rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena.“ u: Aida Spahić et al., *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014.
- Župan, Dinko. „Viša djevojačka škola u Osijeku (188.-1900.)“ *Scrinia slavonsica* 5 (2005.), 366-383.

Živjelo jedinstvo demokratskog pokreta
žena - snažan faktor u frontu mira!

Žene Jugoslavije odbacuju klevete
protiv naše zemlje, našeg CK i druga
Tita, pod čijim rukovodstvom mi
gradimo socijalizam!

Narodne učiteljice, postanite
istinski narodni učitelji i
pomozite u vaspitanju novog,
socijalističkog čovjeka!

AFŽ

ene seljanke,

radimo na unaprijeđenju
privrede, učvrstimo zadruga

i stvorimo nove.
Budimo borci za veći
prinos sa zemlje.

Živio socijalistički

preobražaj sela!

Pozdrav ženama Kine koje se hrabro bore sa svojim narodom za slobodu i nezavisnost, za nove društvene odnose i koje se nalaze pred konačnom pobjedom nad neprijateljem!

**STVARANJE 'NOVE'
JUGOSLOVENSKE ŽENE:
EMANCIPATORSKI
ELEMENTI MEDIJSKOG
DISKURSA S KRAJA II
SVJETSKOG RATA**

DANIJELA
MAJSTORVIĆ

Kraj drugog svjetskog rata period je kad se konstituiše nova jugoslovenska žena koja aktivno učestvuje u ratu, obrazuje se i ulazi u svijet rada a emancipacija žena od stega patrijarhalne kulture bila jedan od "neprijepornih zadataka Anti-fašističke fronte žena (AFŽ)".¹ U tom periodu, koji predstavlja istorijski prekid sa prvenstveno agrarnom privredom i društvom u kojem je obrazovanje bilo rezervisano uglavnom za žene iz viših društvenih slojeva, dolazi do stvaranja uslova za najmasovnije obrazovanje žena do tad i proces modernizacije koji se nije mogao odvijati bez ozbiljnog narušavanja patrijarhalne kulture².

Daleko of toga da je ova emancipacija značila kraj patrijarhata ali praćenjem ženskih medija iz tog perioda (*Naša žena*, *Glas*, *Žena u borbi*) primjećuje se da se žene predstavljaju kao ravnopravni subjekti: one su borkinje, bolničarke, radnice, narodni heroji i sl. a ne pasivne posmatračice. "Jugoslovenska" ženu trebala je biti moderna i obrazovana, požrtvovana i odlučna, "ni Srpkinja, ni Hrvatica ni Muslimanka" već upravo to sve, kao Jugoslovenka. Cilj ovog poglavlja jeste da, prateći časopis *Nova žena* u periodu 1945-1946 iz dostupnog arhivskog materijala o AFŽ-u, opiše glavne emancipatorne diskurse koji se obraćaju ženama, ocrta kroz kakve argumentativno-retoričke strategije, metafore i leksičko-gramatičke elemente ova "nova" jugoslovenska žena biva konstituisana, kao i da ustvrdi poveznice između ovih istorijskih uvida sa današnjim, (nazovi) postsocijalističkim trenutkom.

1. Ulazak u arhiv

U jugoslovenskom post-socijalizmu, nakon ratova, pljačke javnog dobra, etničkog čišćenja i silovanja i njima pripadajućeg istorijskog revizionizma, gdje režim rodne "neravnopravnosti" i dalje osporava davanje ženskih prefiksa na neka zanimanja, poput onog za borac-borkinja³, banjalučki pjesnik Dragan Studen je odgovorio već 1982., nazivajući svoju zbirku upravo *Borkinje*. U prvoj pjesmi progovara kao žena, borkinja, ratnica koja se obraća nama u budućnosti:

¹ Sklevicky, Lydija. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996. str. 25.

² Ibid. Str. 135.

³ <http://www.blic.rs/kultura/kako- reci- zena- borac- ili- borkinja/ k7r6r7e>

Beležićemo ugljenom
oživeti žar
i biti zapamćeni
Uđemo li u sliku
na zidu obešenu
samo sebi bićemo slični

Nećemo prestati
Zemlju iz rova da izbacujemo
Da nas ne zatrpa

Vreme zgusnuto
na kriške seći ćemo
a nož beznadežan
izgoreće u jezgru

Uđemo li u sliku na zidu obešenu
tu ostaćemo
za vek-navek

On nas, pišući o iskustvu žene u Drugom svjetskom ratu, četrdesetak godina kasnije, podsjeća da nam je “u zlu...izlaz” a “opstanak u propasti”, nagovještavajući da se upravo u lomovima svjetske istorije išlo u borbu i smrt da bi se živjeti moglo. Ova zbirka pjesama predstavlja dio šire arhive o ženama u Narodno-oslobodilačkoj borbi (NOB-u) i bio mi je inspiracija za pisanje o arhivu Antifašističkog fronta žena (AFŽ-u) danas, na evropskoj poluperiferiji kasnog kapitalizma, u postratnim i postsocijalističkim državama poput današnje Bosne i Hercegovine (BiH).

Veliki iskorak za mase žena, prvenstveno seljanki i radnica kod nas, duguje se ženskom organizovanju unutar AFŽ-a koji je djelovao u periodu između 1942-1953 u tadašnjoj, prvo Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji (DFJ) a potom Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ) omogućivši ženama Jugoslavije i BiH najšire učešće na svim poljima narodnooslobodilačke borbe. Iako AFŽ u početku nije bio usmjeren na ženska pitanja već na prikupljanje volonterske energije miliona žena da se osigura pobjeda u borbi protiv fašizma⁴, riječ je o organizaciji koja je u toku jugoslovenske socijalističke revolucije i Drugog svjetskog rata nedvojbeno imala veliki uticaj na modernizacijsku promjenu za koju su se žene borile i izborile.

⁴ Jancar-Webster, Barbara. *Women and Revolution in Yugoslavia: 1941-1945*. Denver: Arden Press, 1990. str. 122.

Ako je smisao arhivskog istraživanja u prošlosti pronaći življeno iskustvo kako bi se danas pokazalo da ovo što znamo, kako govorimo i djelujemo nije oduvijek ni zauvijek i da jednako tako može biti promijenjeno, onda arhiv nisu svi sačuvani tekstovi već je arhiv istorijski okvir za uslov nekog iskaza⁵. Reaktivacija prošlih iskaza može da ponudi smjernice da se preko prošlosti probamo osloboditi "zarobljenosti u sopstevnom arhivu koji ne možemo opisati"⁷ kako bismo mogli/e drugačije misliti i djelovati u današnjem trenutku. Namjera nije da se "uspostavi ono što su ljudi u trenutku (nekog) govora mogli da misle, smeraju, iskušavaju, žele" već da se analiziranom diskursu "pridružimo u identitetu" razumjevši ga kroz "ponovno pisanje, tj. uređeni preobražaj... onog što je već napisano"⁸.

Susret ženskih borbi u dva istorijska trenutka, onom prije sedamdeset i kusur godina i ovom današnjem, neophodan je ne samo za borbu protiv istorijskog revizionizma već i za mišljenje novog političkog djelovanje ka jednakosti za sve. Kriza u kojoj živimo slična je onoj tridesetih i četrdesetih godina prošlog vijeka budući da se kroz procese njihove restauracije i rehabilitacije ponovo dovode u vezu kapitalizam, fašizam i porast neravnopravnosti. Kako saznajemo iz referata Cane Babović na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a održanoj 8. decembra 1942., upravo su antifašističke borbe tokom Španskog građanskog rata te položaj žena u SSSR-u, gdje su žene "uživale punu ravnopravnost" i "imale puno učešće u privrednom i političkom životu zemlje", inspirisale jugoslovenske antifašistkinje da krenu s prvim publikacijama već tridesetih godina prošlog vijeka:

U vreme krvavih događaja u Španiji 1936. kada su naše žene organizovano počele da vode borbu protiv ratani fašizma, pojavljuje se list mladih antifašistkinja u beogradu "Žena danas" (sic). Taj list odigrao je ogromnu ulogu u okupljanju i organizovanju žena, list je prodirući u svaki kutak naše zemlje pokazivao ženama Jugoslavije šta fašizam donosi ženi, podizao njenu političku svest, produbljivao mržnju prema fašizmu i pružao joj snagu u njenoj borbi za ravnopravnost. Istu ulogu kao "Žena danas", odigrao je i list hrvatskih antifašistkinja "Ženski svijet"⁹.

⁵ Svi prevodi odlomaka neprevedenih tekstova sa engleskog na srpskohrvatski jezik su autorkini.

⁶ Foucault, Michel. *The Archeology of Knowledge*. New York, NY: Pantheon Books. 1972. str. 128-129

⁷ Ibid., 130.

⁸ Fuko, Mišel. *Arheologija znanja*. Beograd: Plato, 1998. str. 152.

⁹ Babović, Cane. "Organizaciono pitanje AFŽ" referat predstavljen na I Zemaljskoj konferenciji AFŽ, 08.12.1942, Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije <http://www.afzarhiv.org/items/show/231>, pristupljeno 20. septembra 2016.

Mada sam se u toku istraživanja oslanjala na različite dokumente dostupne u digitalnoj arhivi AFŽ-a, bazu za ovo istraživanje predstavlja list *Nova žena*¹⁰ kao prvo glasilo AFŽ-a BiH čiji je prvi broj izašao u februaru 1945. a posljednji broj dostupan u arhivi, dvadeseti, u novembru 1946. Kao propagandno oružje AFŽ-a i Komunističke partije (KPJ), osim pretplate i članarina, časopis se finansirao i štampao, između ostalog, i kroz "prodaju skupljenih krpa željezari"¹¹ i potom distribuirao ženama u selima i gradovima BiH kako bi se opismenile i privukle radu i zadacima ove organizacije. Početkom 1946. godine, tiraž lista je 10 000 primjeraka a već u julu 1947. godine dostiže tiraž od 22 000 primjeraka¹².

Iako koncentrisana na kratak vremenski period samog kraja rata odnosno početka mirondotskog perioda, analiza predstavljena u ovom poglavlju ima za cilj da, prateći petnaest izdanja ovog časopisa u periodu 1945-1946, opiše kako ova "nova" jugoslovenska žena biva konstituisana kroz medijski diskurs te da ustvrdi poveznice između ovih istorijskih uvida sa današnjim životom u tzv. "pustinji post-socijalizma"¹³. U prvom redu su me zanimali emancipatorski elementi medijskog diskursa koje je ženama obećavalo novo, socijalističko vrijeme u kojem se ova nova žena stvarala i njih u najširem smislu posmatram kao do tad najmasovnije uključivanje žena u društveno-politički život nove Jugoslavije i BiH, ulazak u svijet rada, sticanje prava, opismenjavanje i sl.¹⁴.

U kakvim su odnosima modernizacija, emancipacija i patrijarhat u ovom kontekstu? Modernizaciju u BiH donosi upravo socijalizam nakon 1945¹⁵. kroz najmasovnije opšte obrazovanje svih a naročito žena kao njen preduslov. *Nova žena* već na prvi pogled vidljivo zaziva i predstavlja žene kao ravnopravne subjekte: one su borkinje, bolničarke, radnice, narodni heroji i sl. a ne pasivne posmatračice. Sam ulazak žena na tržište rada zbog zahtjeva urbanizacije, industrijalizacije, obnove

¹⁰ Časopis *Nova žena* izlazio je većinom u Sarajevu a u nekoliko brojeva u Beogradu. Prvi broj je štampan na ćirilici dok su ostali štampani na mješovitoj upotrebi ćirilice i latinice. U pitanju je službeno glasilo antifašistkinja BiH a nedostaju brojevi 7, 11, 15, 16 i 19 te ovi časopisi nisu bili uključeni u analizu.

¹¹ Glavni odbor AFŽ 'Okružni odbor AFŽ-a Sarajevo Zemaljskom odboru AFŽ - Zapisnik sa sastanka Okružnog odbora AFŽ-a Sarajevo održanog 24. i 25.11. 1945.', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 1, 13/6, 1945.

¹² Glavni odbor AFŽ, 'Materijali Drugog kongresa AFŽa BiH održanog 12 - 13. Jula 1947', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 3, 1543/109, 1947.

¹³ Horvat Srećko i Štiks Igor, *Welcome to the Dessert of Post-Socialism*. London: Verso, 2015.

¹⁴ Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji, 1945-1953*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Evoluta, 2011.

¹⁵ Sklevicky, Lidija. *Konji, žene, ratovi*, Zegreb: Ženska infoteka. 1996. str. 134.

i izgradnje značio je ozbiljno narušavanje patrijarhalne kulture¹⁶ i o ženskoj emancipaciji od patrijarhalnih stega u BiH i Jugoslaviji može se jedino govoriti u kontekstu socijalističke države.

Govoreći o odnosu emancipacijskog i modernizacijskog naspram patrijarhalnog, balkanski patrijarhat posmatram kao kompleks hijerarhijskih vrijednosti ugrađen u društvenu strukturu predmodernih, agrarnih, pastoralnih ekonomija i kulturološki tradicionalnih i religioznih društava u kojoj dominantna uloga pripada muškarcu i u kojoj su žene potčinjene u kontekstu zaštitnički orijentisane porodice i domaćinstva¹⁷. U ranim danima NOB-a, kroz zajedničko učešće u partizanskoj borbi, radu KPJ i Narodnog fronta te organizovan pozadinski rad unutar AFŽ-a¹⁸, žene su počele zauzimati "upražnjeno mjesto moći". U ovom smislu se i može uslovno govoriti o privremenoj depatrijarhalizaciji ili *depatrijarhalizacijskom potencijalu* kao privremenom popuštanju patrijarhalnih stega koje su iznjedrili masovna organizovanost žena spremnih na borbu i promjenu, mogućnosti besplatnog obrazovanja, ulazak u svijet rada¹⁹ te socijalna mobilnost unutar jedne generacije za sve a posebno žene.

S ovim u vezi, ulogu AFŽ-a BiH na osnovu korpusa *Nove žene* dostupnog u arhivi analiziram kroz:

- a. Ulogu AFŽ-a u međunarodnom kontekstu,
- b. Uloga AFŽ-a u borbi protiv fašizma i ostvarenju ravnopravnosti (depatrijarhalizacijski potencijal)
- c. Ulogu AFŽ-a u procesu kreiranja nove, jugoslovenske žene kroz zajedničku borbu i sestrinstvo Hrvatica, Muslimanki i Srkinja i
- d. Ulogu AFŽ-a u procesu namasovnijeg opšteg opismenjavanja žena u u BiH istoriji.

¹⁶ Ibid., 135.

¹⁷ Halpern, Joes, Kaser Karl, i Wagner, A.Richard. "Patriarchy in the Balkans: Temporal and Cross-Cultural Approaches" u *Household and the Family in the Balkans*, ur. Karl Kaser. Graz: University of Gratz Lit Verlag, 2012. str. 49.

¹⁸ Dugandžić, Andreja i Jušić, Adela "Intervju sa Stanom Nastić," Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, pristupljeno 21. novembra 2016., <http://www.afzarhiv.org/items/show/285>.

¹⁹ Ovo je konkretno bio slučaj mojih roditelja rođenih na selu u BiH početkom 1950-tih, koji su iz siromaštva bili u mogućnosti da završe fakultete u Novom Sadu i Sarajevu nakon čega su našli odgovarajuće poslove u Bihaću i tako postali srednja klasa u jugoslovenskom socijalizmu.

a s obzirom na današnji trenutak u nerazvijenoj i siromašnoj, postdejtonskoj BiH, kao možda najvećoj "pustinji postsocijalizma" u kojoj se sem kratkotrajnih februarskih protesta 2014 slabo naziru mogućnosti društvene promjene. Ovo se naročito vidi u

1. perifernom statusu BiH društva u odnosu na zemlje EU i nedostatku internacionalizacije što utiče na samjerljivost i vidljivost socijalnih zahtjeva i borbi u centru i na periferiji
2. nedovoljnoj kolektivnoj mobilizaciji žena u novoj postsocijalističkoj državi uprkos proliferaciji identitarnih politika i rodnom mainstreamingu koji promoviše liberalne ideje ženskih ljudskih prava, individualizam i preduzetništvo a zanemaruje npr. prava radnica i nezaposlenih
3. nemanju jasnog odnosa prema fašistoidnim politikama usljed dejtonski-ugrađenih nacionalizama potpirivanih kroz antijugoslovenstvo i antikomunizam, koji maskiraju odnose nejednakosti uslovljene autoritarnim kapitalizmom nove postsocijalističke države a kojima je balkanski patrijarhat "prirodni saveznik" (postsocijalistička repatrijarhalizacija)
4. nepismenosti odnosno nedostupnosti obrazovanja za najšire društvene slojeve i generalno loše i korumpirano obrazovanje u zemlji.

2. Zašto arhiv? - Neki teorijsko-metodološki uvidi

Diskursivno-istorijski metod kritičke analize diskursa (CDA) identitete vidi kao kontekstualno zavisne i dinamične momente koji se konstruišu, perpetuiraju i dekonstruišu unutar nekog diskursa te u skladu s tim poprimaju različite oblike²⁰ i politički je posvećen društvenoj promjeni²¹. S obzirom na dostupan istorijsko-politički kontekst i ranija istraživanja o AFŽ-u, tekstovima iz ovih novina pristupala sam preko analize tema, kao hijerarhizovanih semantičkih makrostruktura teksta²², toposa, kao osnovnih argumentativnih struktura u diskursu²³, te standardnih tropa poput metafora i poredenja. Osim toga, pokušaj mi je bio da kroz ove probleme i njima pripadajuće diskurse ustvrdim relevantnost emancipatorskog potencijala u tom periodu s obzirom na današnji trenutak u BiH.

²⁰ Wodak, Ruth, De Cillia, Rudolph, Reisigl Martin i Liebhart, Karl. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: EUP, 1999. str. 3-4.

²¹ Fairclough, Norman. *Language and Power*. London: Longman, 1989.

²² Van Dijk, Teun. *Elite Discourse and Racism*. London: Sage, 1993. str. 33.

²³ Žagar, Igor. "Topoi in critical discourse analysis". *Šolsko polje Vol. 20* (5/6) (2009), 47-75.

Diskursivno-istorijsku analizu²⁴ metodološki posmatram kao način na koji se prokazuje kako se nanovo izmišljena tradicija i prošlost kroje da bi odgovarale sadašnjici: propaganda iz perioda AFŽ-a 1945-1946 reagovala je na stvarne probleme žena s kraja rata ali o tome se nije moglo saznati samo čitajući *Novu ženu* već i arhivski materijal dostupan sa sastanaka AFŽ-a. Naša sadašnjica se neumorno poziva na tradiciju ali u toj tradiciji AFŽ-a nema. U tom smislu, koristan je kulturno-materijalistički uvid da je tradicija elemenat koji omogućuje kontinuitet prošlosti i sadašnjosti ali i da je ona

kombinacija "namjerno selektivne verzije prošlosti koja se uobličava i uobličene sadašnjosti koja onda moćno djeluje u procesima društvenog i kulturnog definisanja i identifikovanja. [...] Iz cjelokupnog mogućeg prostora prošlosti i sadašnjosti u određenoj kulturi, određena značenja i prakse bivaju naglašeni dok druga značenja i prakse bivaju zanemareni ili isključeni"²⁵.

Kad je riječ istraživanju diskursa žena i o ženama u datom istorijskom trenutku, koristan je Gadamerov²⁶ uvid da što je komplikovaniji sadržaj koji treba da shvatimo, to više pojedinačnih elemenata postaje relevantnima, a time širi i bogatiji mora biti i *horizont shvatanja*. Ulazak u arhiv iz perioda Drugog svjetskog rata važan je kako zarad sticanja transgeneracijskih uvida u prošlost bosansko-hercegovačkih i jugoslovenskih žena tog perioda tako i zbog sagledavanja interpretativne produktivnosti s obzirom na današnje probleme s kojima se žene u BiH susreću. Samo se tad, uslovno, može govoriti o stapanju ovih horizonata (*die Horizontverschmelzung*) koje omogućuje aktualizaciju benjaminovske historiografije podjarmljenih gdje u svjetlu "iskustva sa prošlošću", djelujući, "borbena, podjarmljena klasa...piše istoriju za sebe"²⁷.

²⁴ Diskursivno-istorijski metod (DHA ili engl. *discourse-historical approach*) nastoji da minimalizuje rizik pretjerane istraživačke subjektivnosti, koja takođe podliježe uključivanju i isključivanju, i da kroz triangulaciju, kao svoj fundamentalni i konstitutivni princip, djeluje na osnovu što raznovrsnijih podataka, metoda, teorija, pozadinskih informacija itd. U ovom smislu DHA pokušava da "integriše velike količine dostupnog znanja o istorijskim izvorima i pozadini društvenog i političkog polja u kojima je neki diskurzivni događaj utisnut" (Wodak 2011, 65) kako bi "dentalizovao ulogu koju diskursi igraju u proizvodnji neinkluzivnih i neegalitarnih struktura pod određenim društvenim uslovima" (Wodak 2015, 2). Pri tom ovaj metod unutar kritičke analize diskursa ili kritičkih studija diskursa, diskurs vidi u vezi sa ostalim semiotičkim strukturama i materijalnim institucijama koji zajedno reprodukuju društvo kroz semiozu kao process davanja značenja.

²⁵ Williams, Raymond. *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1979. str. 115.

²⁶ Gadamer, Hans, Georg. *Istina i metoda*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.

²⁷ Benjamin, Walter. "Istorijsko-filozofske teze" u *Eseji*. Beograd: Nolit, 1974.

Upravo ova podjarmljenost ostaje konstanta kad je riječ o mišljenju i djelovanju nakon iskustva rata i poraća kao gubitka, siromaštva i periferanosti, nacionalizma, nezaposlenosti i prekarnosti, i nepismenosti koji opstaju sve do danas. Svi skupa dodatno onemogućavaju organizovanje žena, ali i muškaraca, da promijene svoj društveni položaj doprinoseći stvaranju te podjarmljene klase koja svoju borbenu gubi u nemogućnosti da artikuliše sopstvenu pozicije potčinjenog. Znanja o AFŽ-u su u ovom smislu ključna za transistorijsko *stapanje horizonata* jer nose potencijal zamišljanja drugačijeg svijeta i borbe upravo jer su ovu poziciju artikulisala i organizovano pokušala riješiti što ću pokušati i da pokažem kroz kritičku analizu elemenata koje sam prepoznala kao emancipatorne tada kao i da o tome kažem ponešto u odnosu na sadašnji trenutak.

Zadatak istorijske materijalistkinje je da konstruktivno pokuša da (re)artikuliše historiografsku formu bez da se nostalgично vrati priči iz prošlosti već da je "prepozna kao biljeg i trag"²⁸. Samo u rupturi "gdje se mišljenje, u konstelaciji zasićenoj napetostima, iznenada zaustavlja...i zadaje šok" leži "revolucionarna šansu u borbi za podjarmljenu prošlost"²⁹. Pored toga, baviti se arhivskim istraživanjem nikad nije samo "pitanje...prošlosti. To nije pitanje koncepta koji ima veze sa suočavanjem s prošlošću koje nam je već na raspolaganju ili nam nije na raspolaganju, nekim *konceptom arhiva koji je moguće arhivirati*. To je pitanje budućnosti, pitanje same budućnosti, pitanje odgovora, obećanja i odgovornosti za sutrašnjicu jer meta-arhiva i originala postoje samo "u budućnosti". Ako želimo da znamo šta arhiv znači, "to ćemo samo saznati u vremenima koja dolaze. Možda. Ne sutra, već u vremenima koja dolaze, kasnije ili nikada"³⁰. Prvi korak je svakako interpretacija arhivske građe koja "rasvijetljava, čita, i tumači svoj objekat upisujući se u njega, otvarajući ga i obogaćujući ga dovoljno da s pravom ima svoje mjesto u njemu"³¹.

²⁸ Chowdury, Aniruddha. "Memory, Modernity, Repetition: Walter Benjamin's History". *Telos: Critical Theory of the Contemporary* 2008 (143), 36.

²⁹ Benjamin, op.cit.

³⁰ Derrida, Jacques. *Archive Fever: A Freudian Impression*. Chicago: The University of Chicago Press, 1996. str. 27.

³¹ Ibid., 67.

3. AFŽ i Nova žena

3.1. AFŽ i međunarodni kontekst

Periferni status BiH društva u odnosu na Evropu posljedica je internih trvenja u samoj BiH u kojoj je jedini internacionalizam predstavlja geopolitička lojalnost Rusiji, Hrvatskoj ili Turskoj. Ovome doprinose i ekskluzivističke a ponekad i fašističke političke prakse Zapadne Evrope i Sjeverne Amerike, poput kontrole nad sve većim brojem migranata i radnika iz BiH i drugih zemalja periferije, rigoroznog viznog režima, volatilnosti u preduslovima za članstvo u EU, posmatranja Balkana i BiH kao "slučaja". Danas gotovo da nema foruma u kojem ravnopravno učestvuju i odlučuju žene tzv. Prvog i Trećeg svijeta a evropeizacija u BiH, koja se odvija preko Kancelarije Visokog predstavnika (OHR-a) i Specijalnog predstavnika Evropske Unije (EUSR-a), ne predstavlja ništa drugo do kolonizaciju nerazvijenog Drugog kroz uvođenje liberalne demokratije, privatizacije javnih firmi, i tzv. slobodnog tržišta, ekonomskih reformi i mjera štednje i o kojoj se pregovara isključivo sa etnonacionalnim političkim elitama³².

Novu ženu u periodu 1945-1946 karaketriseo je jak internacionalni duh kako po pitanju "Istoka" tako i "Zapada". Posve se normalno govorilo o "Bratstvu bugarskog i našeg naroda"³³ te "Ulozi žena Albanije za slobodu svoje domovine" (*Nova žena* 8: 17-18, 1945). U maju 1946. vidimo da je 3000 šegrti iz čitave Jugoslavije, od kojih "u prvom transportu 150 iz BiH", primljeno na šegrtstvo u "bratskoj Čehoslovačkoj" kako bi se tokom tri do četiri godine stručno obrazovali (*Nova žena* 14:12, 1946). U dosta brojeva javljala se i sorealistična priča, većinom iz sovjetskog konteksta koja je opisivala pregalništvo, udarništvo i žrtvovanje ruske žene "svijetla lica" kao otjelovljavanje partizanskog obećanje života nakon rata³⁴. U avgustovskom broju (*Nova žena* 5:6, 1945), čitamo o posjeti delegacije sovjetskih žena Sarajevu kao "radosti i sreći o kojima smo godinama sanjale":

³² Majstorović, Danijela, Vučković Zoran i Pepić Anđela, "From Dayton to Brussels via Tuzla: Post-2014 Economic Restructuring as Europeanization Discourse/Practice in Bosnia and Herzegovina". *Journal of Southeast European and Black Sea Studies* 15(4) (2015), 661-682.

³³ *Nova žena*, Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, 8 : 5, 1945., <http://afzarhiv.org/files/original/c130e1fc9258a352e2e949767c6990e9.pdf>
Napomena – imajući u vidu značajan broj navoda iz časopisa Nova žena, u daljnjem će tekstu ovi navodi biti integrisani u tekst i slijediti citate sa naznačenim brojem izdanja, brojem stranice i godinom izdanja. Korišteni brojevi časopisa Nova žena dostupni su online na www.afzarhiv.org pod kategorijom Periodika.

³⁴ Jancar-Webster, op.cit. str. 119.

Kad se na balkonu pojavila Jevgenija Žiguljenko - Ženja, heroj Sovjetskog Saveza i pilot, koja je sama dovezla delegaciju, oduševljenje je dostiglo vrhunac. To je pristupačna i bliska žena koju već odavno poznajemo preko Poline Osipenko, Valentine Grizodubove i drugih hrabrih pilotkinja o kojima smo čitale i divile im se još onda kad su se osposobljavale za velika djela koja su ostvarile u narodnooslobodilačkom ratu. Ženja nas je pozdravila ispred boraca Crvene armije, ispred žena koje se danas vraćaju iz vojske na miran rad u fabrikama i poljima, da bi izvršile zadatke obnove zemlje onako uspješno kao što su završile borbu protiv fašizma.

Iako je svrha ovakvog tematiziranja i izvještavanja bila je uspostavljanje internacionalne antifašističke svijesti i podizanje morala, kroz ove napise pozitivno su se valorizovali hrabrost, žensko zajedništvo i solidarnost. Isticanje herojstva žene koja se bori u ratu kao pilotkinja te avionom dolazi u Sarajevo, makar se "nakon vojske" i morala "vratiti na miran rad u poljima", nema nigdje u današnjim medijima a ako i ima, o njoj se piše kao pilotkinji neke aviokompanije ali nikako Crvene armije. Ovo stahanovitsko obećanje socijalne mobilnosti kroz napredak od seljanke do rukovotkinje kolhoza ili državne funkcionerke, te društvene brige o radnicama trudnicama gdje "buduća majka osjeća brigu kolektiva", današnji mediji ne prepoznaju. Zajedničke međunarodne mobilizacije ima u borbama humanitarnog karaktera poput prevencije raka ili nasilja u porodici, međutim zajednička antifašistička borba ostaje slijepa mrlja današnjih medija. Rad, partnerstvo i materinstvo se tematizuju individualistički i konzumeristički, često se pozivajući na topos tzv. "super žene"^{35 36} koja je uvijek dotjerana, ima vrhunski posao i obrazovanje, troje djece i muža i koja može (da kupi) sve.

Kad je riječ o učešću bosanskohercegovačkih žena u međunarodnim ženskim organizacijama vidimo da se one revnosno pripremaju za Prvi međunarodni kongres žena u Parizu, čije je sazivanje 26. novembra 1945. predložila "drugarica Koton", osnivačka predsjednica Međunarodne demokratske ženske federacije (Women's International Democratic Federation ili WIDF). WIDF-u i Evgenie

³⁵ Majstorović, danijela i Mandić, Maja. "What It Means to Be a Bosnian Woman: Analyzing Women's Talk Between Patriarchy and Emancipation" u *Living With Patriarchy—Discursive Constructions of Gendered Subjects Across Public Spheres*, ur. Danijela Majstorović i Inger Lassen (Amsterdam: John Benjamins, 2011), 97.

³⁶ Majstorović, Danijela. "(Un)Doing Feminism in Post-Yugoslav Media Spaces". *Feminist Media Studies* 16(6) (2016), 1093-1108.

Cotton su prilično odsutne iz Zapadne feminističke historiografije³⁷ iako je to bila najveća i najuticajnija ženska međunarodna organizacija nakon 1945. koja se od početka profilisala kao lijeva i feministička okupljajući brojne komunistkinje ali i progresivne nekomunistkinje širom svijeta uključujući SAD, Sovjetski Savez i Kinu³⁸.

Mnoge od nas, ulazeći 25. novembra u "Palais de la mutualite", prvi put smo vidjele dekor jedne velike međunarodne konferencije: dugi stolovi kojih sjede delegacije i listaju bilješke i dokumentacije. Po stolovima natpisi "Kina", "Indija", "Latinska Amerika", "SSSR", "Jugoslavija", "Rumunija", imena četrdeset zemalja, četrdeset naroda, koji hoće istrebljivanje fašizma, demokratiju, mir; zatim glasnogovornici, reflektori, tumači, koji već daju neka obavještenja na tri razna jezika; nad tribinom veliki amblem Kongresa-golub sa maslinovom grančicom i globus. Pred otvaranje, salom odjekuje nervozni žamor na nekoliko desetina raznih jezika. (*Nova žena* 12:5, 1946)

Bosanskohercegovačke delegatkinje su ravnopravno učestvovala na ovim kongresima i izvještavale o njima, što dodatno upućuje na snažan internacionalni zamah ženskih organizacija i pokreta sa širom političkom agendom, ženskih organizacija tzv. Trećeg svijeta kao i onih sa socijalističkom, socijalističko-feminističkom ili prokomunističkom orijentacijom. Kako su hladnoratovski napadi na WIDF "negativno uticali na stanje, lokaciju i pristup arhivi WIDF-a" te na mogućnosti prikupljanja materijala kroz metod usmene istorije", dostignuća ove organizacije nisu se upisala u kolektivno feminističko sjećanje. Donedavna nedostupnost digitalizovane i pretražive arhive AFŽ-a imala je kao konsekvencu da se ovoj organizaciji, kao dijelu državne socijalističke strukture, ospori feministički potencijal od strane Zapadnih feministkinja³⁹ i da se revizionistkinjama nazovu istoričarke i antropološkinje koje su prepoznavale feminizam u ženskim socijalističkim orga-

³⁷ de Hahn, Francisca "The Women's International Democratic Federation (WIDF): History, Main Agenda, and Contributions, 1945-1991." http://wasi.alexanderstreet.com/help/view/the_womens_international_democratic_federation_widf_history_main_agenda_and_contributions_19451991, pristupljeno 20. septembra 2016.

³⁸ Kad govori o nekim od razloga ovog isključivanja, de Haan navodi optužbe Komisije za neameričke aktivnosti SAD-a (U.S. House Un-American Activities Committee ili HUAC) iz 1949. za prosovjetsko djelovanje, kada WIDF-ov uticaj u SAD-u slabi, ali i fokusiranje Zapadne feminističke historiografije glavnog toka uglavnom na liberatni feminizam i rod (prim. aut.).

³⁹ Funk, Nanette. "A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women's Organizations, Women's Agency and Feminism in Eastern European State Socialism". *European Journal of Women's Studies* 21(4) (2014), 344-360.

nizacijama u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi^{40 41}. Lepa Perović tako navodi da su u inicijativni odbor Kongresa "ušle delegatkinje Engleske, Amerike, Sovjetske Unije, Kine, Francuske, Španije, Jugoslavije, Italije, Mađarske (sic), Rumunije, Poljske, Bugarske, Brazilije, Portugalije, Australije, Katalobije (sic), Belgije, Grčke, Čehoslovačke i Švedske" te da inicijativni odbor odlučio da se "proširi delegatkinjama iz zemalja koje još nisu zastupljene" te da "i kolonije mogu imati u njemu svoje pretstavnike koji će biti potpuno nezavisni" (*Nova žena* 8: 5-6, 1945).

3.2. Borba protiv fašizma i ostvarenje ravnopravnosti

Ciljevi pariškog svjetskog kongresa žena bili su usmjereni na saradnju žena cijeloga svijeta na sljedećem, prilično progresivnom programu koji ocrtava i ono na čemu je tokom ratnih godina i kasnije insistirao i AFŽ:

1. Uništiti fašizam i osigurati demokratiju
2. Pripremiti srećnu budućnost novim pokoljenjima,
3. Dati ženi prava izražena u Internacionalnoj povelji žena.

Kao majci: pravo da rađa djecu u svijetu koji je oslobođen strahota, bijede i rata, u svijetu u kome će joj svaka vlada osigurati neophodnu socijalnu i zdravstvenu zaštitu i pristojne stanove.

Kao radnici: pravo da radi u svim granama industrije i da se bavi svim profesijama, da za jednak rad prima jednaku nagradu, da ima iste mogućnosti kao i muškarac za stručno obrazovanje i da joj se povjere odgovorni poslovi; da se ukine eksploatacija žene kao jeftine radne snage i da joj se poboljšaju uslovi rada.

Kao građanki: jednakost sa muškarcem pred zakonom i puna demokratska sloboda izražavanja, mogućnost da glasa i da bude član sudskih vijeća i međunarodnih ustanova i vlasti (*Nova žena* 8: 5-6, 1945).

⁴⁰ Bonfiglioli, Chiara. "Revolutionary Networks. Women's Political and Social Activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945-1957)", doktorska disertacija, University of Utrecht, 2012).

⁴¹ Ghodsee, Kristen. "Untangling the Knot: A Response to Nanette Funk". *European Journal of Women's Studies* 22, no. 2 (2015), 248-252.

Antifašistička borba i ostvarenje ravnopravnosti poput prava glasa, zbog snažnog uticaja borbi protiv fašizma u Španiji i ostvarene ravnopravnosti sovjetskih žena, u Jugoslaviji datiraju još od ranije. Prema riječima Cane Babović na Zemaljskoj konferenciji AFŽ-a 8. decembra 1942., ova su dva zahtjeva predstavljala su ključnu razliku između u početku zajedničkog, angažmana žena u tadašnjem "ženskom pokretu" građanskih feministkinja i rada antifašistkinja Jugoslavije čak i prije početka rata 1941. godine dovodeći do njihovog raskola:

Napredne žene Jugoslavije, a to su bile antifašistkinje, smatrale su da se borba žena protiv rata i fašizma može najlakše voditi tako da se žene okupe i povežu u jednoj ženskoj organizaciji. Antifašistkinje su stupile u već postojeće feminističke organizacije i otpočele su rad svih žena u Jugoslaviji protiv rata i fašizma. Među ostalim akcijama koje su žene vodile za svoju ravnopravnost bila je najizrazitija akcija za pravo glasa koja se vodila u čitavoj zemlji, a koju su predvodile antifašistkinje i koja je u to vrijeme /1939/ imala izraziti karakter protiv rata, borbe protiv fašizma...vođstvo građanskih feminističkih organizacija sramno je izdalo borbu žena pa su se čak i odrekle svog programa tj. borbe protiv rata, da se ne bi trebale boriti i protiv fašizma, jer su ta dva pojma nedeljiva. A kada se vodila velika borba za pravo glasa one nisu bile samo pasivne nego su i sabotirale borbu žena antifašistkinja⁴².

Rat je bio na pomolu a veliki broj žena je ostao neorganizovan i KPJ je imala potrebu da "kroz AFŽ mobiliše ženu da se pobijedi u ratu kao i da ubijedi žene da će kroz pobjedu partizana budućnost za njih biti svjetlija"⁴³. U tom smislu, AFŽ je "najfascinantniji primer kako je relativno mala grupa komunista uspela da temeljnim radom na terenu i u ratnim uslovima, a za vrlo kratko vreme, ubedi velike mase žena da potpomognu partizanski rat, kako bi posle rata dobile nova prava"⁴⁴. Ipak, svo ovo vrijeme, odnos ravnopravnosti između muškaraca i žena bio je ambivalentan. S jedne strane neosporne su bile muška dominacija i patrijarhalna tradicija političkog vrha KPJ, budući da su partizanke govorile "kako su bile poslone" i "kako su im dozvolili" da nešto urade⁴⁵. Ovakva "muška politika" bila je u vezi sa snažnom vojničkom i političkom disciplinom neophodnom kako bi se dobio rat i u prilog ovome govori činjenica da su na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a, uprkos deklarativnom insistiranju na ravnopravnosti žena sa muškarcima u političkom životu i u svim oblastima društvene djelatnosti, od

⁴² Babović, "Organizaciono pitanje AFŽ".

⁴³ Jancar-Webster, *op.cit.* str. 114-116.

⁴⁴ Katz, Vera. "O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953." *Prilozi* 40 (2011), 138.

⁴⁵ Jancar-Webster, *op.cit.* str. 106.

247 vijećnika/ca, samo su četiri vijećnice bile žene: Mevla Jakupović, radnica iz Tuzle; Zora Nikolić, radnica iz Sarajeva; Danica Perović, kapetan (sic) iz Banje Luke, upravnica bolnice XI divizije i Rada Vranješević, studentica, član Centralnog odbora AFŽ-a.⁴⁶

S druge strane, prema riječima Milke Kufrin "jednakost (žena i muškaraca) postojala je jedino u četi"⁴⁷ i to su u ranijim intervjuima potvrdile rijetke preživjele partizanke u BiH, Stana Nastić iz Sarajeva i Milica Stanarević iz Banjaluke. Ratujući zajedno s muškarcima u antifašističkoj borbi, žene su osvojile do tad nepoznatu slobodu i aktivno počele raditi na sopstvenom uzdizanju i jačanju svog društvenog položaja. "One koje su do prije rata podnosile čutke sve tegobe", "uzdigle su do smionih boraca za slobodu (*Nova žena* 1: 6, 1945)" ne želeći da se ikada više vrate "na staro". Upravo taj odnos "novog" i "starog" koji se promijenio tokom antifašističke borbe dominantan je topos i u *Novoj ženi* pri čemu je staro:

Sjetimo se kako je bilo ono staro. U našim seljačkim kućama glavno je bilo da žensko bude snažno i pokorno. Morale smo da radimo najteže poslove, a niko nam ih nije priznao...Bile smo nepismene i nismo znale šta se događa u svijetu i šta nam se sprema. Govorili su da se žena to ne tiče. Zato nije čudo što smo mi danas tako čvrsto vezane za borbu...Zato smo sve složne u borbi da nam se staro više ne vrati. (Soja Čopić, *Novoj ženi* 1: 7, 1945).

Kad je riječ o porodičnim pravima kao ovom "novom" koje je osvajalo društveno-politički život, već u Fočanskim propisima, kao prvom pravnom propisu socijalističke Jugoslavije iz 1942. godine, jugoslovenska žena dobija pravo da bira i da bude birana, uvode se građanski brak i razvod, jednakost pred sudom ali i priznanje vanbračne djece, te jednaka plata za jednak rad, pristup bolnicama i vrtićima, što su bili klasični socijalistički zahtjevi. Upravo u *Novoj ženi* 1946 9 i 10: 1-3, u kojoj se govori o ženi, djeci, braku i porodici u novom Ustavu, čitamo da "vanbračna djeca imaju jednaka prava sa bračnom", što je do tad bilo nepojmljivo, kao da su "brak i porodica, prema riječima druga Kardelja, isuviše ozbiljne institucije u državi da bi ih ona prepuštala nekoj drugoj organizaciji" i upravo će država organizovati dječije vrtiće da bi majke mogle raditi.

O radničkim ženskim pravima kad veoma malo žena živi od neagrarne privrede a zemlja je upravo prošla kroz rat, najbolje govore podaci o predratnom stanju vidljivi iz rezultata popisa stanovništva iz 1931. U njima stoji da u BiH ima 1.138.515 (oko

⁴⁶ ZAVNOBiH, *dokumenti 1943-1944, knj. I*, (Sarajevo: IP Veselin Masleša, 1968), 58-63.

⁴⁷ Jancar-Webster, *op.cit.* str. 99.

46%) žena naspram 1.185.040 muškaraca od čega "84,1% stanovnika čini seljaštvo koje živi od poljoprivrede, šumarstva i ribolova"⁴⁸. S druge strane, Dobrijević⁴⁹ navodi da je "1951. godine broj žena radnica, prema zvaničnim statističkim podacima, bio za 90% veći nego 1939. godine" kao i da je "najdramatičniji porast zabeležen u Bosni i Hercegovini, gde je broj zaposlenih žena povećan dva i po puta". Postrevolucionarni period predstavljao je svakako istorijski prekid sa agrarnom privredom i kapitalizmom "stare Jugoslavije" i stvaranju novih radnih mjesta za sve a naročito žene i on nije bilo bez kontradiktornosti. Ipak ova promjena u vrednovanju rada nosila je obećanje posve novog, do tad neživiljenog života o kojem govori i Vida Tomšić, prva predsjednica AFŽ-a, u referatu "O radu i zadacima žena na socijalnom staranju":

Istovremeno kada nastojimo da ostvarimo jaku Jugoslaviju koja bi i u privrednom pogledu čvrsto stala na svoje noge postavlja se pred nas veliki zadatak da stvorimo bolje uslove za život najširim masama radnog naroda... Ne radi se tu samo o obnovi stare Jugoslavije, ide se za nečim što je više. Ide se za tim da se stvori takav život kakvog u Jugoslaviji uopšte još nije bilo. (Nova žena, 5:4, 1945).

Iako emancipacija žena u socijalističkoj Jugoslaviji nije značila kraj patrijarhata, niti poslove za sve žene, izjednačavanjem "interesa žena interesima proleterijata"⁵⁰ tokom Drugog svjetskog rata i socijalističkog obećanja ipak je ostvarila ogroman pozitivni uticaj na sticanje jednakosti i omogućila masovni ulazak žena u svijet rada⁵¹. Pored ovoga, sprega borbenosti, antifašizma, internacionalizma i političkog prosvjećivanja ženama organizovanim unutar AFŽ, naročito u njegovim prvim godinama, do 1947. "pomagala (je)... da se u prvom redu *nauče državnički misliti*", što je suštinski predstavljalo temelj za ostvarenje svih onih u borbi stečenih ravnopravnosti⁵².

⁴⁸ Brkljača, Seka. "Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine," u *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi : zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012), 16.

⁴⁹ Ivana Dobrivojević, "Od ruralnog ka urbanom: modernizacija Republike Bosne i Hercegovine u FNRJ 1945–1955" u *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2011), 19.

⁵⁰ Jancar-Webster, op.cit. str. 122.

⁵¹ Ibid., 25.

⁵² Ibid. 117.

3.3. Zajednička borba: nacionalno sestrinstvo i jedinstvo

U dvije pjesme (*Nova žena* 12: 27, 1946), "Uz mangal" i "Žena s transparentom", Razija Handžić govori o "starim u novim muslimankama". Opisujući njihovo kretanje, u prvoj pjeva da one "u dugom sablasnom ruhu, promiču gluho kao kroz san, ko uklete duvne, ko slijepe ptice, sa crnim velom kroz sunčan dan" a u drugoj, da "ka moru žena, talasalo što se na svoj kongres prvi, jedna u zaru sa transparentom, ko da bi prešla i preko krvi".

Kroz "novo", se isticao revolucionarni elan, borbu, jedinstvo i opismenjavanje a valorizacija pojedinačnog stradalištva i žrtvovanje u borbi protiv fašizma bivala je transformisana u stvar od nacionalne važnosti⁵³. Upravo su od nacionalne važnosti za novu Jugoslaviju bili ključni "jednakost i saradnja između nacionalnosti te hrvatsko-srpsko sestrinstvo" dok su za "tradicijom vezanije Muslimanke...rad i priključenje AFŽ-u su značile i novi život"⁵⁴. Ipak analiza *Nove žene*, ukazuje da su upravo muslimanske žene višeg društvenog položaja poput Vahide Maglajlić, "jedine muslimanke (Bošnjakinje) narodnog heroja", njene majke Ćamile (kadinice) i čitave porodice iz Banjaluke bile zapravo liderke u širenju ideja NOB-a i AFŽ-a među pripadnicama svih konfesija⁵⁵. Interpeliranje u "jugoslovensku" ženu koja je moderna i obrazovana ostvarivalo se preko zavobihske ideologije da ona nije "ni Srпкиnja, ni Hrvatica ni Muslimanka" već upravo to sve, kao Jugoslovenka i da se sve one bore protiv fašizma. Pregalnički rad na stvaranju jedinstva žena u BiH bez obzira na etničku i vjersku pripadnost tokom NOB-a bio je nužan za dvomilionsko omasovljavanje AFŽ-a ne samo kroz diskurs već i kroz jedinstvenu antifašističku praksu.

Iz vizure etnički podijeljene BiH danas, prosto je nevjerovatno ovo simultano interpeliranje Srпкиnja, Bošnjakinja (Muslimanki, a do 1974. muslimanki prim. aut.) i Hrvatica kao i riječi Dušanke Kovačević koja o ovo jedinstvo legitimizuje njihovom zajedničkom borbom za slobodu:

 Za živote naše djece, za mir naših domova, da nikada više ne bude klanja
 i ubijanja-mi smo se ujedinile. Jedinstvo Srпкиnja, muslimanki i Hrvatica
 objasniće čitavom svijetu otkud nam snaga za borbu, otkud nam vjera u

⁵³ Jancar-Webster, *op.cit.* str. 117.

⁵⁴ *Ibid.*, 116.

⁵⁵ Duganžić, Andreja i Jušić, Adela. "Intervju sa Alijom Maglajlićem," Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, pristupljeno 21. novembra 2016., <http://www.afzarhiv.org/items/show/16>.

pobjedu. Srпкиnje, muslimanke i Hrvatice pričaće na kongresu o svojoj djeci koja zajednički oslobađaju zemlju o zajedničkim poslovima koje obavljaju. O Srpkinjama koje sakupljaju sjeme za popaljeno muslimansko selo, o muslimankama koje nose darove u bolnicu i umiru po logorima za slobodu. Naše jedinstvo biće najljepši dar žena kongresu, našoj mladoj državi, njenoj sreći i budućnosti (*Nova žena*, 1: 6, 1945).

U istom broju, priča Jele Bićanić "Muslimanke u borbi" dirljivo opisuje stradanje kadinice Maglajlić, majke narodne heroine Vahide Maglajlić, iz Banjaluke koju "zatvoriše bijesni što nisu mogli uhvatiti njezina sina...No ništa nije moglo skršiti tu majku kojoj je troje djece palo u borbi, dok je jedno i sada u logoru. Ona i dalje vedro vjeruje u pobjedu. – Kad dođemo u Banju Luku, prva ću na stanici povesti "kozaru", često govori ona, – I tada ću kraj srca tri crvene zvijezde staviti!"

"Prve jeseni narodne borbe napustila je rođeni grad Ajša Karabegović. Na slobodnoj teritoriji ona je krajnjom požrtvovnošću njegovala borce u jošavčkoj bolnici. Četnički zlikovci prekidoše i taj divni poletni život."

"Ujedno se provodila široka akcija za pomoć partizanima. Raifa Ćorbegović pronijela je bombe u kolicima, pod djetetom."

"Majka sestara Sarač gledala je svoje kćeri u fašističkim okovima, pa ipak je i dalje kroz Banju Luku pronosila letke i municiju."

U ovim odlomcima vidimo stvaranje i jedne nove muslimanske žene koja subvertira stege patrijarhalne kulture tako što pod zarom⁵⁶ neopaženo rastura letke ili kolicima pronosi bombe da bi sa svojim suborkinjama i suborcima gradila novu BiH u Jugoslaviji. Ona je ta koja kao i njene komšinice požrtvovano šalje djecu u rat radujući se novoostvarnom bratstvu i jedinstvu među narodima. Topos žrtvovanja i hrabrosti isprepleten je sa ljubavlju kojom se ovo žrtvovanje opravdava:

"Samo kad smo doživjeli da se ovako volimo!" rekla je neposredno (kadinica Maglajlić). "Zato ništa i ne žalimo. Moje je petero djece pod puškom, a tri su mi borca pala. I ne plačem. Majke junaka neće plakati."

U tekstu "One su pale za slobodu" u istom broju, spominje se da Vahida Maglajlić "okuplja žene, sjedinjuje muslimanke, Srпкиnje i Hrvatice, u zajedničkoj borbi. Iskrena ljubav Vahidina prema narodu, koju je na djelu dokazivala, otvara srce ojađenih srpskih majki i one je primaju kao svoju" (*Nova žena* 1:14, 1945). Anti-

⁵⁶ I Rada Vranješević je takođe koristila zar da bi pokrivena rasturala ilegalnu poštu iako nije bila Muslimanka (prim.aut.)

fašizam, deklarativni i življeni nije trpio nacionalizme koji danas kroz istorijski revizionizam rehabilituju nekadašnje fašiste i kolaboracioniste u glavnom kulturno-političkom toku nakon ratova 1990tih⁵⁷ ⁵⁸: samo na kongresu žena Srbije, ove žene su podigle "optužbu protiv onih koji su u ime "srpstva" pobili desetine hiljada Srba po logorima i tamnicama, "koji su ubijali najbolje sinove Srbije ili ih predavali Nijemcima" i "raspirivali mržnju i međusobno ubijanje među bratskim narodima Jugoslavije" (*Nova žena* 1:14, 1945). Preko najoštrije osude ovih praksi, *Nova žena* ciljano stvara ideološku matricu za gradnju novog zajedništva preko iskustva stradanja na svim stranama:

Veliki su napori i žrtve žena Bosne i Hercegovine. Neprijatelj nije ništa poštedito...Ustaše su klale srpsku djecu, a četnici su se "svetili" u vrisku i krvi muslimanske i hrvatske nejači (*Nova žena* 1:6, 1945)

Na prvoj okružnoj konferenciji AFŽ-a na bihaćkom okrugu rečeno je da su "poslije pročitanih referata, mnoge starije i mlađe žene, muslimanke, Srпкиnje i Hrvatice govorele o svome radu, borbi i patnjama, o zločinima okupatora, ustaša i četnika", kao i da se "po prvi put u svom životu slobodno sastaju i rješavaju o svojoj sudbini" te da su "radosne što su doživjele da učestvuju u političkom životu svoga naroda" (*Nova žena* 1: 19, 1945).

Zajednički rad je takođe osnaživao zajedništvo među ženama različite etno-religijske pripadnosti:

Imanje narodnog neprijatelja A. Mešića zasijano je kukuruzom koji je namijenjen našoj sirotinji. 100 dunuma zamlje treba okopati i ogrnuti! Javljaju se od reda Srпкиnje, Muslimanke i Hrvatice, građanke, seljanke, stare i mlađe. (*Nova žena* 5: 13, 1945)

Razvijanje narodnog jedinstva na krilima borbe protiv fašizma, kao novog političkog jugoslovenstva, pratilo je priznanje svih etničkih i vjerskih partikularizama preko kojih se gradilo jedinstvo na temelju zajednički pretrpljene boli i strahote rata u kojem su i žene aktivno učestvovala. U tekstu "Hrvatice Bosne i Hercegovine" (*Nova žena* 1945 2: 3-4) stoji da "hrvatske žene moraju shvatiti da se kroz narodno-oslobodilačku borbu ispunjavaju vjekovne težnje hrvatskog naroda" povlačeći vezu između borbi kmeta Matije Gupca, tog "neumrlog vođe hrvatskih seljaka",

⁵⁷ Radanović, Milan. *Kazna i zločin: snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)* (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015).

⁵⁸ Čović, Bartul. "Povijest pišu gubitnici". *Novosti*, <http://www.portalnovosti.com/povijest-pisu-gubitnici>, pristupljeno 10. septembra 2016.

protiv plemića tokom Seljačke bune 1573. sa narodnooslobodilačkom borbom budući da su obe u sebi sadržavale elemente klasne borbe. Kroz ovu strategiju poistovjećivanja odnosno rekontekstualizacije borbi hrvatskog naroda unazad pet vijekova sa NOB-om, NOB postaje odraz "vjekovnih težnji hrvatskog naroda" i ono za šta su u "njegovoj slavnoj prošlosti davali živote najbolji hrvatski rodoljubi" (*Nova žena* 1945 2: 3). Hrvatski se ciljevi tako poistovjećuju sa jugoslovenskim a ne endehazijskim jer je NDH "nakazna tvorevina zločinaca". Kroz biblijsku se metaforu slijepca u tami, koji na Isusovu riječ progleda, veoma shvatljivu širokim narodnim masama, navodi da je (hrvatski) narod, "dosada slijepac", misleći na period NDH, kroz NOB zapravo "progledao" (Ibid.).

Ipak, ovakvi napisi o zajedništvu su zapravo adresirali i dalje prisutan problem nacionalizma o kojem čitamo malo manje u samoj novini a malo više u zapisnicima sa sastanaka sa okružnih odbora AFŽ-a u Sarajevu i Banjaluci. Dok *Nova žena* ublaženo govori o svećenicima sa "otvoreno neprijateljskim stavom prema NOB-u" koji "na žene imaju veliki upliv", kao razlogu zbog čega su mnogi Hrvati i Hrvatice ostali izvan NOP-a (*Nova žena* 1945 2: 3-4), iz zapisnika sa sastanaka AFŽ saznajemo da je situacija na terenu bila daleko problematičnija i da su novine služile kao propaganda koja je direkto odgovarala na problem nacionalizma i vjerske podjele. Iz zapisnika sa Okružnog odbora AFŽ-a Sarajevo od 25.11.1945., u kojem se dosta govorilo o izborima održanim 11. novembra 1945., saznajemo da je uticaj klera kod hrvatskog naroda bio izuzetno jak, da "časne sestre trgaju izborne plakate Narodnog fronta" i da se "u Čajdašu, hrvatskom selu puno kuglica ubacilo u čoravu kutiju" koju su popovi nazvali "kutijom za vjeru". Saznajemo i to da se "Srpkinje u zaboračkoj opštini slabo odazivaju sastancima" i "da naročito one s druge strane Drine neće uopšte da se miješaju sa muslimankama" ali i da "četnici ometaju rad žena" budući da su "pred izbore ubacili letke i pripucavali tako da se žene boje pristupiti radu". Iz zapisnika sa Okružnog odbora AFŽ-Banja Luka s kraja novembra 1945. saznajemo i o četničkim prijetnjama da će žene iz kotorvaroškog kraja "ošištati samo ako idu na glasanje" kao i da "su se isti slučajevi dešavali i na srezu Piskavica, Prnjavor i Srbac"⁵⁹.

Jasno je bilo da je 1945. godina preloma pri čemu se ovi tekstovi javljaju u mjesecu februaru kad rat tek treba da se zvanično završi ali je isto tako jasno da će Narodni front na čelu sa Josipom Brozom izaći kao pobjednik. Nezahvalno je govoriti jer o tome ne postoje istraživanja iz 1945. kako se običan narod osjećao i koliko je zapravo susprezao svoje etničko porijeklo i pripadnost u odnosu na

⁵⁹ Glavni odbor AFŽ, 'Okružni odbor AFŽ-a Banja Luka - Izvještaj o radu Okružnog odbora AFŽ-a Banja Luka od 26.11.1945.' Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 1, 118/1, 1945.

novo jugoslovenstvo. Ipak iz ovih tekstova vidi se znakovita ideološka interpelacija običnog svijeta u jugoslovenstvo potpomognuta zajedničkim iskustvom stradanja od fašista i želje za novim, boljim životom.

3.4. Masovno opismenjavanje

Kada je riječ o specifičnostima BiH u odnosu na ostale republike SFRJ, prvo se mora istaknuti da je BiH tada imala, pored Kosova i Makedonije, najveću stopu nepismenosti među ženama. S obzirom na običaje i tradicije Osmanskog carstva, žene u BiH, posebno one islamske vjeroispovijesti mada i ruralne hrišćanke, bile su mnogo izolovanije iz sfere javnog života uključujući i obrazovanje^{60 61}. Širok opseg prava kao i vidljivost borbinje možda su igrali navažniju ulogu u mobilizaciji mladih i obrazovanih žena i radnica. Ipak dvomilionsku masovnost pokreta svakako nisu obezbjeđivale samo one. Prema riječima Mitre Mitrović⁶² "po prvi put u njihovim životima seljanke su bile cijenjene zbog svojih svakodnevnih poslova poput šivenja, kuhanja, sađenja, mljevenja žita za svrhu veću od porodične" a upravo kod ove većinske ženske populacije u tom periodu, veliku ulogu u mobilizaciji igralo je opismenjavanje i obrazovanje.

NOP je stvorio novi lik žene u BiH, borbene, smjele i odlučne. One koje su do prije rata podnosile čutke sve tegobe, uzdigle su se do smionih boraca za slobodu. Pred ženama su se otvorile vrata narodne vlasti, škola i kurseva. One su, željne znanja, počele učiti (*Nova žena* 1: 6, 1945)

U društvu u kojem je obrazovanje bilo rezervisano samo za žene iz viših društvenih slojeva, stvaraju se uslovi za najmasovnije opšte obrazovanje žena kao preduslov za modernizaciju.

"Treba da objavimo pravi pohod protiv nepismenosti", - rekla je drugacica Olga Kovačić. Ni jedno dijete u našim selima i gradovima, ni jedna žena ne smije ostati nepismena..." (*Nova žena* 5:5, 1945)

Na strani 20. prvog broja *Nove žene* prije impresuma, koji navodi da se prvi broj štampao upravo u Sanskom Mostu, stoji poruka naslovljena sa "Drage drugarice,

⁶⁰ Jancar-Webster, *op.cit.* str. 27-31.

⁶¹ Popov Momčinović, Zlatiborka, Giomi, Fabio i Delić, Zlatan. "Uvod: period austrougarske uprave" u *Zabilježene - žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, ur. Jasmina Čaušević. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija Cure, 2014. str. 24-26.

⁶² Jancar-Webster, *op.cit.* str. 142.

izlazi prvi broj lista bosansko-hercegovačkih žena... Široke narodne mase naših žena žele da uče, da se prosvjećuju. One traže štampu, one traže odgovor na mnoga pitanja koja ih interesuju." Upravo iz ovoga, a to će kasniji brojevi i potvrditi, vidimo jedno insistiranje na masovnom opismenjavanju, naročito žena koje prati ostale emancipatorske napore.

Već u drugom broju, dominira tekst naziva "Bosna i Hercegovina neće ostati nepismena" (*Nova žena* 2: 7, 1945) u kojem saznajemo da je okupacija zatekla zemlju u velikoj zaostalosti s kojom su "do juče uglavnom bili izmireni". U istom broju se navodi da je "prema podacima iz 1931 godine pismenost obilježena ovim stanjem: u Bosni ima 31 posto pismenih, ili 69 posto nepismenih. Hercegovina ima 34 posto pismenih, ili 66 posto nepismenih. Nepismenost je nesrazmjerno veća kod ženskog svijeta. U Bosni ima 39 posto pismenih muškaraca, a u Hercegovini 55 posto dok je pismenost žena u Bosni i u Hercegovini svega 15 od sto" (*Nova žena* 2: 7, 1945). Takođe se navodi podatak da je u toku borbe u pozadini naučilo čitati i pisati 12 500 odraslih. O ovom poletu i ideji napretka za sve slojeve idilično, narodno-lirski pišu i novine:

Sa snagom ustanka narodne mase ponio je kulturni polet. Do juče uglavnom izmireni sa svojom zaostalošću, kroz borbu za slobodu, stariji i mlađi, ljudi, žene i djeca zaželjeli su da nauče čitati i pisati. Olovka i papir postala je sastavni dio ratne spremne naših boraca. ... Djevojka plete čarape, pjeva pjesmu o borbi i napreže se da izveze slova na peškiru, rupcu i čarapama. Čobanče, čuvajući stoku, urezuje prva slova na preslici i čaturici i traži od svakog borca koga sretne olovku i papir da uči pisati. Omladinke i žene čuvaju u njedrima omiljenu pjesmaricu i priču iz borbe. Pismenost postaje obaveza na frontu i u pozadini. Nepismena bolničarka, pišući prva slova, uzvikuje: »Mislila sam da je mnogo teže, da nikad neću naučiti...« Žena iz Podgrmeča uči se pisati na tablici svoga sina i često se čuje i od starica toga kraja: "Grehota je danas nepismen ostati".

Zasluga za opismenjavanje prvenstveno se pripisuje narodnom pokretu koji je "poveo na tečaj nepismene Srpkinje, muslimanke i Hrvatice da zajedno uče čitati i pisati" (Ibid.) Alarmantna nepismenost poziva one koje znaju čitati i pisati da poučavaju druge a opismenjavanje sprovodilo volonterski jer je svaka udarnica na poslu obnove trebala "naći drugaricu koja će joj u kratkom slobodnom vremenu posvetiti svoje snage i svoju ljubav da je upozna s knjigom" (*Nova žena* 5: 13, 1945). U istom članku mlade skojevke i afežeovke kažu da "moramo učiti ako želimo druge učiti" jer "će nas knjiga i olovka naučiti da cijenimo prava koja smo izvojevali i pomoći da shvatimo našu slobodu i ravnopravnost, da upoznamo dužnoti časnog i slobodnog građanina" ali i "osloboditi nas da kao nove majke odgojimo svoju djecu

za srećan i bogat život u novoj, preporođenoj Jugoslaviji" (*Nova žena*, 5: 13, 1945). Iz Zaključaka sa prvog sastanka Prosvjetne sekcije Glavnog odbora AFŽ-a od 23.11. 1945. saznajemo da se zarad boljeg rada formiraju četiri podsekcije: podsekcija za likvidaciju nepismenosti, podsekcija za vaspitno-politički rad, podsekcija za opšteobrazovni rad te podsekcija za tečajevе.

"Nepismenost" je metaforički neprijatelj i treba ga kao takvog "likvidirati" odnosno "obaviti pohod" na njega (Ibid) a "znanjem se trebamo naoružati". Čitanje štampe i opismenjavanje se organizuje po prelim i sijelima, u svakom selu i zaseoku gdje se "zajednički čita štampa", "skupno sluša radio", a postoje i "pokretne knjižnice" kao i "čitalačke grupe Narodnog fronta"⁶³. Pored sekcija AFŽ-a za poslove socijalnog karaktera, koja se bavi invalidskim i dječijim domovima, u BiH jačaju i tzv. propagandna sekcija zadužena za kampanje, radio i štampu te prosvjetna sekcija zadužena za opismenjavanje kako mladog tako i starijeg svijeta čineći pismenost preduslovom za izgradnju "nove" žene bez obzira na dob:

Tada se za tečaj prijavila stara 60-godišnja Zlata Halić i ostalim ženama poručila: "Neka se sve mlade stide što ne idu na tečaj. Ja ću poći prva iako sam već jednom nogom u grobu, ali hoću da umrem pismena. Darinka Tasić iz sela Bijele...naučila je za osam dana da piše sva slova. Ovo je divan primjer, koji pokazuje kako nove slobodne žene zadivljuju svojim radom kao što su u borbi zadivljavale svojim junaštvom. (*Nova žena* 5:13, 1945).

4.0. Značaj AFŽ-a u kontekstu današnjice: etnokapitalizam, repatrijarhalizacija, nacionalizam, nepismenost

Iako subjektivno, kako kvalitativnoj analizi i priliči, ključno za mene bilo je čitanje arhiva kao vježbe iz kritičke pismenosti danas naročito zbog generacija kojima je istorijski revizionizam etnonacionalno-kapitalističkih elita doslovno ukinuo socijalističke i uopšte antifašističke horizonte. Rušenjem SFRJ i etabliranjem novih nacionalnih država, znanja i iskustva jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe (NOB-a) i živućeg socijalizma, uprkos njegovim kontradiktornostima, posve su zapostavljena i revidirana neoliberalnim, antikomunističkim, nacionalističkim i patrijarhalnim narativima. Pokušaću ove tvrdnje raspakovati navodeći kako vidim spregu njihovih međusobnih odnosa.

⁶³ Glavni odbor AFŽ, 'Okružni odbor AFŽ-a Sarajevo Zemaškom odboru AFŽ-a - zapisnik sa sastanka Okružnog odbora AFŽ-a Sarajevo održanog 24. i 25.11. 1945', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 1, 13/*nedostaje broj stranice*, 1945.

Uprkos proliferaciji identitarnih politika i dvadeset godina tzv. rodnog mainstreaminga koji je promovisao liberalne ideje ženskih ljudskih prava⁶⁴, individualizam i preduzentištvo, danas se nudi malo "osnova za kolektivnu mobilizaciju žena"⁶⁵ za razliku od perioda stvaranja nove jugoslovenske žene. Uprkos ograničenjima i fazama jugoslovenskog moderniteta, mora se reći i to da je patrijarhat tokom SFRJ opstajao, naročito u privatnoj sferi⁶⁶ gdje je sve do 1980-tih godina, primjerice, nasilje u porodici još uvijek bio tabu⁶⁷. Ovo se nije do kraja riješilo, uprkos nastojanjima feministkinja 1970-tih⁶⁸, a reprezentacije žena u jugoslovenskom filmu krajem 1980-tih su već takve da ženski zahtjev za beneficijama socijalističkog moderniteta, poput zaposlenja, rekontekstualizuju kao nedostatno majčinstvo⁶⁹. "Trebalo je ubiti stvarnu ženu nego dopustiti da umre tradicionalni ideal žene-majke"⁷⁰ i upravo će Bademu, tu "lošu majku" u Kenovićeovom filmu *Kuduz*, na koncu ubiti etnički osviješćen muškarac koji "ubija za našu stvar" koji je "heroj a ne zločinac," nagovještavajući prema Jovanoviću ratove devedesetih koji su nosili etničku homogenizaciju i kraj socijalizma i za koju im je repatrijarhalizacija bila nužna.

U postsocijalističkom periodu, zaoštava se i podjela na dvije "naoko odvojene, no u stvarnosti umrežene i međusobno ovisne sfere takozvanoga produktivnog i reproduktivnog rada" koje su "hijerarhijski nanovo reorganizirane"⁷¹. Kroz repa-

⁶⁴ Helms, Elissa. *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Madison: University of Wisconsin Press, 2013.

⁶⁵ Kaneva, Nadia. "Mediating Post-socialist Femininities: Contested Histories and visibilities". *Feminist Media Studies* 15 (1) (2015), 12.

⁶⁶ Dunja Rihtman Auguštin, *Etnologija naše svakodnevnice*. Zagreb: Školska knjiga, 1998.

⁶⁷ Majstorović, "(Un)Doing Feminism in Post-Yugoslav Media Spaces", 1096.

⁶⁸ Sedamdesetih godina u Jugoslaviji dolazi drugi val feminizma, podstaknut studentskim demonstracijama 1968. godine, a 1978. održava se i međunarodni skup "Dug-ca – Žensko pitanje. Novi pristup?". Skup je predstavljao prvi buran izlazak feministkinja na javnu scenu u socijalističkoj Jugoslaviji, a fokus na žensko pitanje i problem rodne podjele poslova istaknuti su i zvučnim sloganom konfederacije "Proleterci svih zemalja – ko vam pere čarape?". Teme rasprave na konferenciji bile su patrijarhat, spoj feminizma i marksizma, feminizma i psihoanalize, te identitet, seksualnost, jezik i nevidljivost žena u kulturi i nauci. Razgovaralo se i o svakodnevnom životu žena, diskriminaciji u javnoj i privatnoj sferi, dvostrukoj opterećenosti žena, nasilju i opstajanju tradicionalnih patrijarhalnih uloga. (Čaušević 2014)

⁶⁹ Nebojša, Jovanović, "Bosanski psiho: Kuduz, rat spolova i kraj socijalizma". *Sarajevske sveske: Da li je Balkan muškog roda* 39/40 (2013), 156-175.

⁷⁰ Ibid., 167.

⁷¹ Burcar, Lilijana "Iz socijalizma natrag u kapitalizam: repatrijarhalizacija društva i re-domestifikacija žena". *Dva desetljeća poslije kraja socijalizma*. Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014. str.114.

trijarhalizaciju, reproduktivni rad je naturalizovan kao isključivo ženski a etnonacionalizam i dejtonska podjela, kao vrsta poželjne pripadnosti u novom kapitalističkom društvu, dodatno su galvanizirali ove odnose. Kako Močnik⁷² navodi:

U jačanju nadzora i zaoštavanju discipline dobro dođu oruđa koja su pri ruci: religiozna ideologija, etnička lojalnost, tradicionalne vrijednosti. tzv. obnova patrijarhalne obitelji, uskrnuće tradicionalnih obrazaca, "retradicionalizacija" – sve su to novi načini društvenosti, koje iznudaže suvremeni kapitalizam.

Savremeni kapitalizam koji danas imamo u BiH kao vrstu tzv. autoritarnog kapitalizma⁷³ karakterističnog za sve zemlje nastale raspadom bivše SFRJ čiji su nosioci većinom bili profiteri rata 1992-1995 osigurao je raspodjelu sredstava kroz etnička čišćenja a potom privatizacije. Kroz njega se patrijarhat se zapravo "vratio" praveći kontinuitet sa naslijeđem kolonijalnog, agrarnog predsocijalističkog doba. Kroz spregu institucionalizovane religije sa vlastodršcima, baš kao i prije Drugog svjetskog rata, i novog, postsocijalističkog doba u kojem je moć jednako tako koncentrisana kod etnokapitalista i klera, javile su se društvena retradicionalizacija^{74 75} i repatrijarhalizacija rodni uloga i odnosa koje idu ukorak sa trendom siromaštva i rastom nezaposlenosti.

Tezu o repatrijarhalizaciji zasnivam na *depatrijarhalizacijskom potencijalu* socijalističkog perioda koji je u suprotnosti sa današnjim porastom mizoginije, diskriminacije, iskorištavanja i nasilja⁷⁶ kao sastavnim dijelovima procesa restauracije kapitalističkih društvenih odnosa. Unutar njih društveno-reproduktivni rad se "klasifikuje kao ne-rad koji nije vrijedan spomena"⁷⁷ zbog čega ekonomska

⁷² Močnik, Rastko. "Dvije vrste fašistoidnih politika". *Novosti*, br. 677 (2012). <http://arhiva.portalnovosti.com/2012/12/dvije-vrste-fasistoidnih-politika1/>, pristupljeno 20. avgusta 2016.

⁷³ Dolenc, Danijela. "Prema reartikulaciji otpora ekonomskom liberalizmu". <http://slobodnifilozofski.com/2016/09/prema-reartikulaciji-otpora-ekonomskom-liberalizmu.html> (2016), pristupljeno 10. oktobra 2016.

⁷⁴ Popov-Momčinović, Zlatiborka. *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE i Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, 2013.

⁷⁵ Leinert Novosel, Smiljana. *Žena na pragu 21. stoljeća – između majčinstva i profesije* (Zagreb: Ženska grupa TOD, EDAC, 1999), 18.

⁷⁶ Marina Blagojević, "Mizoginija: nevidljivi uzroci, bolne posledice" u *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse, drugo izdanje*, ur. Marina Blagojević (Beograd: AŽIN, 2002), 31-55.

⁷⁷ Burcar, "Iz socijalizma natrag u kapitalizam: repatrijarhalizacija društva i re-domestifikacija žena", 114.

samodovoljnost žena biva dovedena u pitanje stavljajući ih "u djelomični ili potpuni položaj ovisnosti o ostalim članovima obitelji...na razinu socijalno i politički obespravljenih subjekata. tj. drugorazrednih državljana"⁷⁸, što je odraz međugeneracijske solidarnosti naspram državne intervencije u područje brige. Upravo ovakav neplaćeni rad danas u feminističkoj kritici tzv. ekonomije brige⁷⁹ stvara dodatne uslove za izrabljivanje i potcjenjivanje žena preko skrivenog "polnog ugovora"⁸⁰ patrijarhalnog kapitalizma.

"Antikomunistički revizionizam postao je prevladavajući način sjećanja na socijalističku Jugoslaviju" koji opet "zgodno koincidira sa neoliberalnim ekonomskim mjerama novih postsocijalističkih elita"⁸¹. Danas teoretičari govore o tzv. *postfašizmu* elita u savremenim praksama novih liberalnih kapitalističkih država a koji se ogleda u rasizmu, homofobiji, dokidanju radničkih prava, medijskim manipulacijama, birokratskim aparatima koji guše neslaganje unutar institucija te huškačkim kampanjama protiv disidentskih grupa i pojedinaca. U takvom svijetu žena rješava problem "kupujući proizvod" a neplaćeni rad u kući i materinstvo, ideologizirani kao "prirodni", zapravo stvaraju nevidljivi višak vrijednosti za kapitalizam. Dok se sve više produbljuje klasna nejednakost među svima a posebno ženama, organizovanja nema jer lijevica ne uspijeva da artikuliše ove protivrječnosti i njima pripadajuće borbe.

Diskurs nakon rata 1992-1995 u BiH, proizvedeći isključivo bošnjačke, srpske i hrvatske žrtve, trajno je razbio nekadašnje zajedništvo među ženama i malo je bilo napora da se od ratnog iskustva stvori jedno zajedničko iskustvo stradanja na svim stranama. Ovo ratno stradanje dodatno je pogoršano poratnim stradanjem oličenim u iskustvima tranzicije i prekarnosti života u nekadašnjem zajedničkom ekonomskom i političkom prostoru sada dva entiteta i jednog distrikta u BiH. Osim rijetkih lijevo orijentisanih feministkinja koje imaju sluha za klasnu svijest, a ne samo liberalni dnevni red brojnih ženskih i ljudskopravaških organizacija, nemamo ni jedan politički glas koji na barem približno sličan način želi da zadobije masovno povjerenje žena, simultano zazivajući Srпкиnje, Bošnjakinje i Hrvatice da zajednički ustanu u odbrani svojih prava ili kao protivnice narastajućeg fašizma etnonacionalista. Takve interpelacije u političkom obraćanju svim ženama u BiH,

⁷⁸ Ibid., 115.

⁷⁹ Folbre, Nancy. *Who Cares? A Feminist Critique of the Care Economy*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung. 2014.

⁸⁰ Pateman, Carol. *The Sexual Contract*. Stanford: Stanford University Press. 1988.

⁸¹ Krašovec, Primož. "Svi anti-komunisti su tigrovi od papira". <http://slobodnifilozofski.com/2010/06/primož-krašovec-svi-antikomunisti-su.html>, pristupljeno 20. septembra 2016.

i Hrvatcima, i Srpkinjama i Bošnjakinjama kao Bosankama i Hercegovkama, kao nekad novim Jugoslovenkama, insistirajući na njihovom zajedništvu kroz borbu, nažalost, ostaju marginalne i neorganizovane. Budući da nisu artikulisane programskom agendom trenutno niti jedne stranke ili pokreta, one ostaju van diskurzivne prakse, jer se njihovo uvođenje smatra preriskantnim po vladajući dejtonski poredak.

Na kraju, ali ne i najmanje važno, kad je riječ o obrazovanju, rezultati popisa iz 2013. upućuju na to da sedamdeset godina kasnije, nepismenost u BiH od 2,82%, ne samo da nije iskorijenjena već je najveća u regiji u usporedbi sa 1,96% u Srbiji, te 0,8 posto nepismenih u Hrvatskoj⁸², pri čemu je od 89.794 nepismenih u našoj zemlji 77.557 žena. Živuće iskustvo dejtonskog poretka koji već preko dvadeset godina dodatno pospješuje etničku izolovanost i isključivost, što takode pokazuju rezultati popisa budući da su entiteti u velikoj mjeri etnički homogeni⁸³, dodatno čini nemogućim svako veće međuetničko žensko organizovanje koje bi išlo ka državnoj politici širenja pismenosti i obrazovanja za žene naročito iz ruralnih sredina i u trećoj životnoj dobi.⁸⁴

Kada sve ovo uzmemo u obzir kao današnji trenutak, vidi se da su promjene i nastojanja tokom perioda Drugog svjetskog rata za vrijeme djelovanja AFŽ-a bili emancipatorni naročito za one žene koje do tad nisu uživale nikakve privilegije, seljanke, radnice, omladinke. Ostaci ovog naslijeđa u talasu postsocijalističke oti-mačine i privatizacija danas se samo naziru, a većina ih je potpuno urušena. U patrijarhalnoj, etnokapitalističkoj hegemoniji kakva je danas u BiH, a koju predvode nacionalističke stranke kao glavni politički akteri sa agencijama Evropske Unije, tradicija tako bira sukladnu prošlost kako bi proizvedenoj sadašnjosti obezbijedila neometan kontinuitet. U toj prošlosti nema ni Rade Vranješević niti Vahide Maglajlić, a naročito ih nema skupa. Arhiv AFŽ-a predstavlja, ako ništa, kontra-hegemoniju ovim režimima uvodeći u diskurs snažne akterke, žene, bez obzira na klasu i etnonacionalnost, koje se organizuju, jurišaju na neprijatelja, rade i grade, te mijenjaju postojeće društvene odnose.

⁸² Arnautović, Marija. "Popis u BiH: Nacionalnost važnija od pismenosti", 30.6. 2016.

<http://www.slobodnaevropa.org/a/popis-bih-nacionalnost-vaznija-od-pismenosti/27831061.html>, pristupljeno 13. septembra 2016.

⁸³ Kada je riječ o nacionalnom izjašnjavanju u entitetima u FBiH živi 74 posto Bošnjaka, 22,4 posto Hrvata i 3,60 posto Srba. U Republici Srpskoj živi 81,51 posto Srba, 2,41 posto Hrvata i 13, 99 posto Bošnjaka. U Distriktu Brčko živi 42,36 posto Bošnjaka, Hrvata 20,66 i Srba 34, 58 posto (Arnautović 2016). O rezultatima popisa vidjeti više na <http://www.slobodnaevropa.org/a/popisni-rezultati-nakon-25-godina-u-federaciji-vecina-bosnjaci-u-rs-srbi/27830387.html>.

⁸⁴ <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/u-bih-gotovo-90000-nepismenih>

5. Za buduće “veliko vrijeme”

Kako “bilježiti ugljenom” da bi se “oživjela žar”, da bismo pamtili ove borbe ne kao “slike na zidu obešene” u kojima se ostaje “za vek-navek”, već kao aktivno mobilizacijsko gorivo za današnje žene, kad su borkinje i afežeovke uglavnom pokojne, a znanja o ovim borbama slabo prisutna u javnoj sferi, ali i u svakodnevnom životu? Uvidi u transgeneracijsko, suzbijeno znanje, rasvjetljavaju borbe osvojene na talasu revolucije za koje su se izborile žene tog perioda, ali ove diskurse treba reaktivirati smještajući ih “van homogenog praznog vremena” u vrijeme “ispunjeno sadašnjošću”, jer u protivnom “*ni mrtvi neće biti sigurni pred neprijateljem, ako pobijedi*”⁸⁵.

Pisati o ovom velikim organizacijama i pokretima AFŽ, iziskuje ogroman napor prvo zbog nedostupnosti njihovih glavnih akterki, arhiva, a i zbog složenosti veza i odnosa u i oko njih. Uticaj AFŽ-a, naročito nakon direktive CK iz januara 1944. kad je KPJ rasformirao njegovu unutrašnju hijerarhiju⁸⁶ uveliko slabi. U članku “Za čvršću povezanost među odborima AFŽ-a” (*Nova žena* 6: 9-10, 1945) vidimo trend ukidanja interne hijerarhijske strukture unutar ove organizacije zarad potčinjavanja Narodnom frontu, odnosno narodnooslobodilačkim odborima u koji odlaze tzv. “napredne žene”⁸⁷. Tekst počinje generalizacijom da je “prirodno da se svaka organizacija sastavljena od živih bića širi i razvija” nagovještavajući sam kraj AFŽ-a i njegovu marginalizaciju u odnosu na Narodni front^{88 89}. U članku se ta odluka legitimizuje tvrdnjama da je “stroga odgovornost nižeg odbora višem”, pri čemu se misli na odbore AFŽ-a, počela “odvajati (žene) od opšeg narodnog pokreta” te da je organizacija “postala pretijesna da primi nove antifašistkinje”, pa su se “mjesto često začaurenih i zatvorenih odbora AFŽ-a počeli stvarati “široki narodni odbori”.

O nejasnoćama zadataka AFŽ-a u odnosu na Narodni front, prestajanju sa radom sa ženama i vertikalnoj mobilnosti samih žena kod nas najdetaljnije piše upravo Sklevicky⁹⁰ nazirući u tome i kraj ove organizacije 1953 koja ostaje “na margini teksta povijesti”⁹¹. Uz evidentan nedostatak “autonomije cilja” organizacije žena

⁸⁵ Benjamin, op.cit.

⁸⁶ Jancar-Webster, op.cit. str. 148.

⁸⁷ Sklevicky, op.cit. str. 120.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Jancar-Webster, op.cit.

⁹⁰ Sklevicky, op.cit. 121

⁹¹ Ibid., 113.

te "latentni strah" od "feminističkih zastranjivanja", koji je postojao kod dijela Partije, bilo je jasno da revolucionarni zanos AFŽ-a i njegov depatrijarhalizacijski potencijal⁹², vidljiv i u pisanju *Nove žene*, neće biti dovoljno izdržljiv niti dug da iznese cjelovitu depatrijarhalizaciju bosanskohercegovačkog niti jugoslovenskog društva kojemu je zapravo trebalo "više socijalizma".

Baš kao što danas nema širokopojasnog učešća žena u svakodnevnom, političkom, društvenom i privrednom životu BiH, niti artikulacije zbog čega bi ženski angažman zapravo bio potreban u BiH, kod predsjednice Centralnog odbora AFŽ-a, Cane Babović, vidimo sličan osvrt kad na Plenumu Glavnog odbora AFŽ-a Hrvatske u završnoj riječi kaže "druga je stvar, što mi nemamo nečega posebnoga, specifičnoga, neko pitanje za koje bi se mi kao žene trebale boriti"⁹³.

Borkinje su prepoznavale značaj nacionalnog, jugoslovenskog jedinstva ostvarenog kroz antifašističku borbu, izvojevavši bitku za pismenost i obrazovanje te jednaku plaćena za jednak rad sprovodeći koliko su mogle u praksi socijalističke i feminističke ideale. Jugoslovenska žena, koja je svoju emancipaciju, ulazak u svijet rada i ravnopravnost sticala tako što je rame uz rame sa svojim saborcima ratovala protiv snaga nacističke Njemačke i domaćih izdajnika, znala je da je stub borbe ali i da mora biti stub novog društva nastalog kroz borbu:

Odlazile su Hrvatice, Slovenke, Crnogorke, Bosanke, Dalmatinke, Makedonke, Vojvođanke, Srbijanke, žurila se svaka svome kraju obuzeta dubokom radošću sto zivi u ovom *velikom vremenu* (prim.aut. D.M:), što radi na velikom djelu stvaranja novog zivota. A u duši svake od njih čvrсна odluka nepokolebiva kao zavjet: mi žene bile smo stub narodnooslobodilačke borbe, stub natčovječanskih napora naših naroda u borbi za slobodu svoje otadžbine, odsada ćemo biti stub njene veličanstvene izgradnje, njene srećne budućnosti. (*Nova žena* 5:5, 1945).

Arhiv afežeovskih medijskih tekstova s kraja Drugog svjetskog rata otkriva obećanje socijalističke revolucije sa pregršt emancipatornih mogućnosti za žene bez obzira na klasu, dob ili etnički predznak posebno kad je riječ o velikoj većini

⁹² Uprkos pravima, žene u SFRJ počinju da ih ostvaruju tek 1960tih godina. Katz (2011, 154) navodi da je "jednakost muškarca i žene više...počivala na zakonskoj regulativi, a manje na suštinskoj promjeni odnosa u svakodnevnom životu. Svoja prava iz četrdesetih bosanskohercegovačka žena počela je više koristiti tek od šezdesetih godina 20. stoljeća, kada je i bosanskohercegovačko društvo počelo bilježiti veći ekonomski napredak." U ovom smislu takođe možemo govoriti o depatrijarhalizacijskom potencijalu od nekih tridesetak godina.

⁹³ Sklevicky, *op.cit.* str. 122.

nezaposlenih, siromašnih žena koje kapitalizam može samo još više ekspolitisati. Pisati o onom što se ne može suzbiti u afežeovskom iskustvu znači ponovo ih prisvojiti kroz današnje socijalističko-feminističke političke prakse kao blochovski princip nade u kojoj društvena utopija osvještava i dokida ljudsku i žensku bijedu. Ono znači ne pristati na i odupirati se statusu quo u kojem navodni nacionalizam protkan patrijarhatom već dvije decenije maskira masovnu eksploataciju etnokapitalista proizvođači djece za rat i neplaćeni rad. "Stopiti horizonte" sa istorijske distance znači repolitizirati taj status quo omogućivši "mjesto susreta" za neko buduće veliko vrijeme gdje ćemo se, kad se sretnemo, moći organizovati za borbu. Znanja o njima predstavljaju alternativnu istoriju ključnu za razumijevanje budućih društvenih borbi za egalitarnije društvo, ne samo kad je u pitanju otpor kapitalističkoj proizvodnji već i proizvodnji "nove djece za rat" što bolno odjekuje u krik savremene sarajevske pjesnikinje Dijale Hasanbegović⁹⁴:

Ne dam djecu
za rat
govorim vam dlanova okrenutih prema gore
dlanova ljepljivih od kiselih žutih vrpce koje
krvnici nikad neće prerezati.

Arhivska građa

Glavni odbor AFŽ 'Okružni odbor AFŽ-a Sarajevo Zemaljskom odboru AFŽ - Zapisnik sa sastanka Okružnog odbora AFŽ-a Sarajevo održanog 24. i 25.11. 1945.', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 1, 13/6, 1945.

Glavni odbor AFŽ, 'Materijali Drugog kongresa AFŽa BiH održanog 12 - 13. Jula 1947', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 3, 1543/109, 1947.

Glavni odbor AFŽ, 'Okružni odbor AFŽ-a Banja Luka - Izvještaj o radu Okružnog odbora AFŽ-a Banja Luka od 26.11.1945.' Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 1, 118/1, 1945.

Glavni odbor AFŽ, 'Okružni odbor AFŽ-a Sarajevo Zemaljskom odboru AFŽ-a - zapisnik sa sastanka Okružnog odbora AFŽ-a Sarajevo održanog 24. i 25.11. 1945', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 1, 13/*nedostaje broj stranice*, 1945.

⁹⁴ Dijala Hasanbegović, "Djeca za rat", <http://darkocvijetic.blogspot.ba/2014/01/veliki-odmor-dijala-hasanbegovic.html>, pristupljeno 10.septembra 2016.

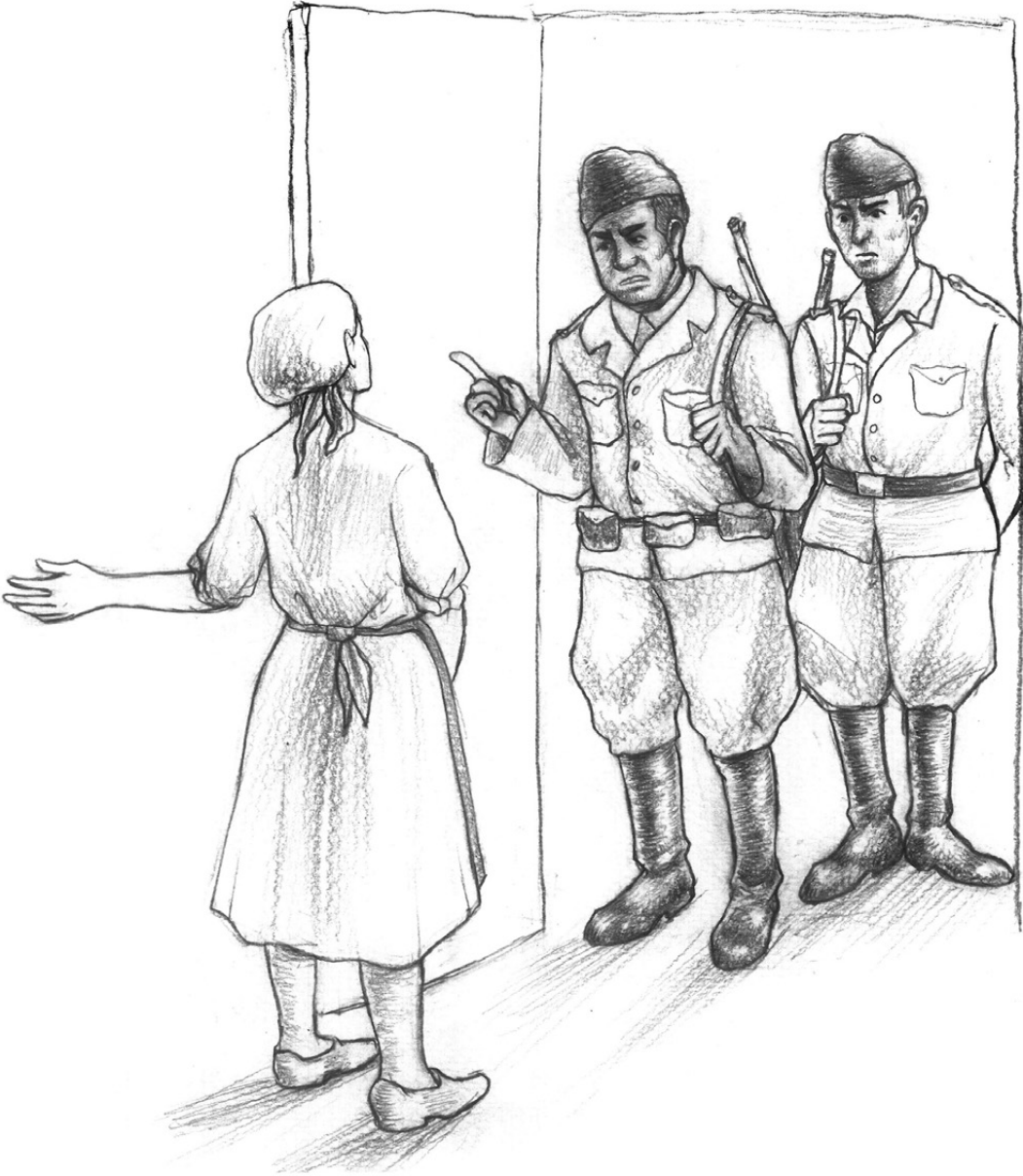
Bibliografija

- Arnautović, Marija. "Popis u BiH: Nacionalnost važnija od pismenosti". 30. 6. 2016. <http://www.slobodnaevropa.org/a/popis-bih-nacionalnost-vaznija-od-pismenosti/27831061.html>.
- Babović, Čana. "Organizaciono pitanje AFŽ" referat predstavljen na I Zemaljskoj konferenciji AFŽ, 08.12.1942. Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, <http://www.afzarhiv.org/items/show/231>.
- Benjamin, Walter. "Istorijsko-filozofske teze". *Eseji*. Beograd: Nolit, 1974.
- Blagojević, Marina. "Mizoginija: nevidljivi uzroci, bolne posledice". U *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse, drugo izdanje*, 31-55. Ur. Marina Blagojević. Beograd: AŽIN, 2002.
- Bonfiglioli, Chiara. "Revolutionary Networks. Women's Political and social activism in Cold War Italy and Yugoslavia (1945-1957)". Doktorska disertacija. University of Utrecht, The Netherlands, 2012.
- Brkljača, Seka. 2012. "Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine", 9-29. U *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi : zbornik radova*. Ur. Husnija Kamberović. Sarajevo : Institut za istoriju, 2012.
- Burcar, Ljiljana. "Iz socijalizma natrag u kapitalizam: repatrijarhalizacija društva i redomestifikacija žena", 112-150. *Dva desetljeća poslije kraja socijalizma*. Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014.
- Chowdhury, Aniruddha. "Memory, Modernity, Repetition: Walter Benjamin's History." *telos* 143.2 (2008): 22-46.
- Čović, Bartul. 2015. "Povijest pišu gubitnici". *Novosti*. <http://www.portalnovosti.com/povijest-pisu-gubitnici>.
- De Haan, Francisca. 2016. "The Women's International Democratic Federation (WIDF): History, Main Agenda, and Contributions, 1945-1991". http://wasi.alexanderstreet.com/help/view/the_womens_international_democraticffederation_widf_history_main_agenda_and_contributions_19451991, 2016.
- Derrida, Jacques. *Archive Fever: A Freudian Impression*. Chicago: The University of Chicago Press, 1996
- Dobrivojević, Ivana. 2011. "Od ruralnog ka urbanom: modernizacija Republike Bosne i Hercegovine u FNRJ 1945-1955, 7-26. U *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova*, Ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
- Dolenec, Danijela. "Prema reartikulaciji otpora ekonomskom liberalizmu". Slobodni Filozofski, avgust 2016., <http://slobodnifilozofski.com/2016/09/prema-reartikulaciji-otpora-ekonomskom-liberalizmu.html>.
- Dugandžić, Andreja i Adela Jušić. "Intervju sa Stanom Nastić," Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. <http://www.afzarhiv.org/items/show/285>.

- Fairclough, Norman. *Language and Power*. London: Longman, 1989.
- Foucault, Michel. *The Archaeology of Knowledge*. New York, NY: Pantheon Books, 1972.
- Fuko, Mišel. *Arheologija znanja*. Beograd: Plato, 1998.
- Folbre, Nancy. *Who Cares? A Feminist Critique of the Care Economy*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014.
- Funk, Nanette. "A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women's Organizations, Women's Agency and Feminism in Eastern European State Socialism". *European Journal of Women's Studies* 21, no. 4 (2014): 344–360.
- Gadamer, Hans Georg. *Istina i metoda*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.
- Ghodsee, Kristen. 2015. "Untangling the Knot: A Response to Nanette Funk." *European Journal of Women's Studies* 22, no. 2 (2015): 248–252.
- Halpern, Joel, Kaser, Karl i Richard A. Wagner. "Patriarchy in the Balkans: Temporal and Cross-Cultural Approaches". U *Household and the Family in the Balkans*. Ur. Karl Kaser, 47–64. University of Graz. Graz: Lit Verlag, 2012
- Hasanbegović, Dijala. 2013. "Ne dam djecu za rat".
(<http://darkocvijetic.blogspot.ba/2014/01/veliki-odmor-dijala-hasanbegovic.html>)
- Helms, Elissa. *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Madison: University of Wisconsin Press, 2013.
- Horvat, Srećko and Igor Štiks. *Welcome to the Dessert of Postsocialism*. London: Verso, 2015.
- Jancar-Webster, Barbara. *Women and Revolution in Yugoslavia 1941-1945*. Denver: Arden Press Inc, 1990.
- Jovanović, Nebojša. 2013. "Bosanski psiho: Kuduz, rat spolova i kraj socijalizma. *Sarajevske sveske: Da li je Balkan muškog roda*." 39–40 (2013): 156–175
- Kaneva, Nadia. "Mediating Post-socialist Femininities: Contested Histories and visibilities." *Feminist Media Studies* 15 (1) (2015): 1–17.
- Katz, Vera. "O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953". *Prilozi* 40 (2011), 135-155.
- Krašovec, Primož. 2010. "Svi anti-komunisti su tigrovi od papira". *Slobodni Filozofski*. Juni 2010. <http://slobodnifilozofski.com/2010/06/primoz-krasovec-svi-antikomunisti-su.html>.
- Leinert Novosel, Smiljana. *Žena na pragu 21.stoljeća – između majčinstva i profesije*. Zagreb: Ženska grupa TOD, EDAC, 1999.
- Majstorović, Danijela. "Femininity, Patriarchy and resistance in the Postwar Bosnia and Herzegovina." *International Review of Sociology* 21 (2) (2011): 277–299.
- Majstorović, Danijela, and Maja Mandić. "What It Means to Be a Bosnian Woman: Analyzing Women's Talk Between Patriarchy and Emancipation." U *Living With Patriarchy—Discursive Constructions of Gendered Subjects Across Public Spheres*, 81–109. Ur. Danijela Majstorović and Inger Lassen. Amsterdam: John Benjamins, 2011.

- Majstorović, D. "(Un)Doing Feminism in Post-Yugoslav Media Spaces". *Feminist Media Studies* 16 (6) (2016): 1093-1108.
- Majstorović, Danijela, Zoran Vučković i Anđela Pepić. 2015. "From Dayton to Brussels via Tuzla: Post-2014 Economic Restructuring as Europeanization Discourse/Practice in Bosnia and Herzegovina". *Journal of Southeast European and Black Sea Studies* 15(4) (2015): 661-682.
- Močnik, Rastko. "Dvije vrste fašistoidnih politika". *Novosti*, br. 677. Decembar 2012.
<http://arhiva.portalnovosti.com/2012/12/dvije-vrste-fasistoidnih-politika1/>.
- Nova žena – list Antifašističkog fronta žena Bosne i Hercegovine, Arhiv antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, *Periodika*,
<http://afzarhiv.org/items/browse?collection=5>
- Pantelić, Ivana. *Partizanke kao građanke: društvena emancipacija partizanki u Srbiji, 1945-1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Evoluta, 2011.
- Pateman, Carol. *The Sexual Contract*. Stanford: Stanford University Press, 1988.
- Popov-Momčinović, Zlatiborka. *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE i Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, 2013.
- Popov Momčinović, Zlatiborka, Giomi, Fabio i Zlatan Delić. "Uvod: period austrougarske uprave". U, *Zabilježene - žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, 16-38. Ur. Jasmina Čaušević. Sarajevo : Sarajevski otvoreni centar : Fondacija Cure, 2014.
- Radanović, Milan. *Kazna i zločin: snage kolaboracij u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015.
- Rihtman Auguštin, Dunja. *Etnologija naše svakodnevnice*. Zagreb: Školska knjiga, 1998.
- Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Studen, Dragan. *Borkinje*. Beograd: Obeležja, 1982.
- Van Dijk, Teun. *Elite discourse and Racism*. Sage, 1993.
- Williams, Raymond. *Marxism and Literature*, Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Wodak, Ruth., De Cillia, Rudolph., Reisigl, Martin. and Liebhart, Karl. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: EUP, 1999.
- Wodak, Ruth. *Discourse of Politics in Action: Politics as Usual* (2nd. Ed.). Basingstoke, UK: Palgrave, 2011.
- Wodak, Ruth. *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. London: Sage, 2015.
- ZAVNOBiH, *dokumenti 1943-1944, knj. I*, Sarajevo: IP Veselin Masleša, 1968, 58-63
<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/u-bih-gotovo-90000-nepismenih>
- Žagar, Igor. "Topoi in critical discourse analysis". *Šolsko polje* Vol. 20 (5/6), (2009): 47-75.

**HEROIZAM RADA
ANTIFAŠISTIČKI FRONT
ŽENA I SOCIJALISTIČKI
DISPOZITIV 1945.–1953.**

**BORIŠA
MRAOVIĆ**

1. Uvod

Bilo kakav pokušaj da iz današnjice razumijemo i valoriziramo dinamiku uspona i pada Antifašističkog fronta žena Jugoslavije (AFŽ) suočava se sa pitanjem kako čitati i razumjeti arhiv te organizacije. Problem je širi i ne tiče se samo arhiva AFŽ-a već arhiva kao institucije koja savremenost omogućava kao kritički pogled u prošlost, onakvu kako se pojavljuje u arhivima – tamo gdje oni postoje – koji konstituiraju istoriju kao takvu.¹ AFŽ je formiran 1942. godine u jeku Drugog svjetskog rata (a ishod je dugotrajnijih pokušaja mobiliziranja i organiziranja žena u okviru KPJ), kada se pred vođe naroda i države u nastajanju postavlja niz teških i hitnih organizaciono-političkih pitanja. AFŽ se ugrađuje u tradiciju međunarodnog socijalističkog pokreta koja od 30tih godina razvija ideju narodnog fronta kao odgovor na fašističko mobiliziranje i osvajanje vlasti. U istoriju AFŽ-a upisan je ogroman fizički napor, najprije u organizaciji otpora domaćim kolaboracionističkim i okupatorskim snagama, a potom i na postratnoj izgradnji zemlje i struktura države. Historija AFŽ-a, međutim, svjedoči i o dinamičnom susretu snažnih društvenih organizacija i ideja i mase 'običnih', 'malih' žena koje su, zajedno i istovremeno sa svojim saborcima, stvarale jugoslavensku istoriju. Iako ova istorija još uvijek živi kao pamćenje nekolicine, rekonstrukciju ovog dinamičnog susreta uveliko otežava kompleksni istorijski razvoj od tada do danas, mutacija našeg političkog pojmovnika i napuštanje prethodnih društveno-političkih formacija.

Rekonstrukciju mogu pomoći neki od osnovnih uvida novijeg kritičko-feminističkog preispitivanja ženske istorije, prije svega oni koji se odnose na pitanja istorijskog karaktera patrijarhata i efekata ove formacije na samo pisanje istorije. Pionirski povratak ovoj neispisanoj istoriji koji je poduzela Lydia Sklevicky počiva upravo na ovoj perspektivi koja inistira na fundamentalnom sadržaju ženskog pitanja.² Razmatrajući različita razumijevanja ideje kontinuiteta u historiografiji i istoriji žena antropologinja, Svetlana Slapšak primjećuje da „kontinuitet [koji] u historiografiji nema naročito dobar položaj jer je često oruđe nacionalističkog imaginarija, u istoriji žena znači nešto drugo. On se upisuje u jedan socijalno-kulturni oblik koji poznajemo veoma dugo, kome ne znamo prave početke, a ni danas ga ne možemo svrstati u prošlost – patrijarhat“. AFŽ i naše vrijeme povezuje upravo taj kontinuitet, budući da on „nema nikakve veze sa etničkim mapiranjem, ne može

¹ Parikka, Jussi. „Archival Media Theory An Introduction to Wolfgang Ernst's Media Archaeology“ u Wolfgang Ernst, *Digital Memory and the Archive*, ur. Jussi Parikka, Minneapolis/London: University of Minnesota Press, 2013., str. 7.

² Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*, prir. Dunja Rihtman Auguštin. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.

se svrstati na jedan verski konglomerat niti na ideologiju³. Iz ove perspektive, organizaciona istorija, unutrašnji odnosi AFŽ-a i odnosi organizacije spram drugih elemenata društva u nastajanju mogu biti rekonstruisani i kao rekonstitucija patrijarhalne kulture. Onda je pitanje s kojim se suočavamo: kako razumjeti historiju pomenutog kontinuiteta uprkos AFŽ-u?

Novije rasprave o AFŽ-u ispituju u kojoj se mjeri i na koji način u istoriji organizacije sudaraju, izražavaju i kombiniraju dvije tradicije: socijalistička i feministička. Maca Gržetić u svom govoru na prvom kongresu AFŽH u julu 1945. godine ističe da su žene „do pobjede Narodno-oslobodilačkog pokreta u našoj zemlji bile dvostruko neslobodne, dvojako potlačene“. Iako je teško definitivno utvrditi na šta je tačno mislila Gržetićka, možemo pretpostaviti da je na umu imala važna pitanja koja se tiču ovih dviju tradicija. Nažalost, ideja dvostruke neslobode, kao kriterija koji bi mogao poslužiti kao mjera stvarne slobode žena, nije ozbiljnije razmatrana, pa nije ni bilo ni plana dvostrukog oslobođenja.⁴ AFŽ iz rata izlazi čvrsto integriran u novi poredak predvođen Partijom kao vodećom društvenom snagom koja žensko pitanje, od samih početaka, smatra subordiniranim opštim ciljevima Partije.⁵ Dakle, za Partiju je žensko pitanje, barem u principu, trebalo biti riješeno progresivnom realizacijom narodne socijalističke vladavine. S obzirom na to da i AFŽ gotovo bez ostatka zastupa ovaj stav, otvara se bitno pitanje o tome kako je eliminisana jedna od dvije konstituirajuće intelektualne tradicije otjelovljene u pokretu, te da li nam arhiv može o tome nešto otkriti?

S druge strane, ukoliko ovo pitanje za sada ostavimo po strani, može se reći da je AFŽ nesumnjivo bio iznimna organizaciona društvena formacija čijim je posredstvom žensko pitanje, u periodu postojanja ove organizacije, riječima Adriane Zaharijević „posedovalo singularan i samostalan status, nastao u duhu specifično socijalističkog aranžmana upravljanja“⁶. U jednom relativno

³ Slapšak, Svetlana. „Balkanske žene: rod, epistemologija i istorijska antropologija“ u *Rod i nauka*, ur. Babić-Avdispahić, Jamsinka, Bakšić Muftić, Jasna i Vlasisavljević, Ugo. Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, 2009. str. 63.

⁴ Sklevicky, *op.cit.* 98, 107-108.

⁵ Jancar-Webster, Barbara. *Women and Revolution in Yugoslavia: 1941 – 1945*, Denver: Arden Press, 1990. str. 20.

⁶ Zaharijević, Adriana. „Fusnota u globalnoj istoriji: Kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma?“ *Sociologija* 57:1 (2015), 76. Zaharijević međutim potom dodaje: „No, upravo će u okvirima tog istog uređenja, i to u trenutku kada socijalistički aranžman postaje samosvesno zasnovan na još temeljnijoj jednakosti u samoupravljanju, samostalnost ženskog pitanja biti i

dugom istorijskom periodu, AFŽ je najneposrednije osiguravao (i socijalnu i ekonomsku) reprodukciju društva i novog društvenog poretka, i to neprekinutim reproduktivnim radom i masovnim javnim besplatnim radom. Iz toga proizlazi drugo i osnovno pitanje: šta nam danas – kad je naše učešće u društvu sve više svedeno na pojedinačni rad na tržištu valoriziran isključivo u monetarnoj formi, a patrijarhalna opresija duboko strukturirana u hibridnim fizičkim, prelaznim i digitalno posredovanim prostorima – može značiti povratak ovoj organizaciji i ovoj epohi, da li nas može uputiti na neka bitna pitanja i da li nas nečemu može naučiti? Kako bih bar načeo neka od ovih pitanja u radu se fokusiram na period od kraja rata do kraja postojanja Antifašističkog fronta žena (1953.) i nastojim parcijalno rekonstruisati dinamiku konstrukcije *herojske figure*. Moja je teza (i nada) da povratak ovim putem – upravo kao povratak ženskom u konstrukciji herojskog – može naznačiti obrise neke nove figure herojskog koja bi bila u stanju da u sadašnjost intervenira kao emancipacijska figura. Nešto od ove 'figure koja dolazi' može se otkriti kroz otvoren, kritički i kreativan povratak kolektivnom djelovanju koje je u našoj istoriji jednom već oprimjereno.

Tri su osnovna teorijska koncepta na koja se oslanjam. Prvi je Foucaultov koncept *dispozitiva*. Dispozitiv shvatam kao široki institucionalno-idejni okvir i sklop koji usmjerava opštu društvenu aktivnost. Unutar ovog okvira konstruira se (relativno simbolički djelatna) figura koja me ovdje posebno zanima: figura herojskog. U tom smislu, drugi važan teorijski pojam na koji se oslanjam vezan je uz razmatranja Alaina Badioua koji nastoji naznačiti teorijsko-politički put ka rekonstituciji herojskog kao figure koja bi čovječanstvo mogla izglaviti iz gliba sadašnjice.⁷ Konačno, oslanjam se na koncept *antropotehnologije* – kao istorijski konstruiranog seta osnovnih epistemoloških pretpostavki o tehnološkoj konstrukciji društva putem „ispravnog vaspitanja“ – koju je kao interpretativni alat pogodan za analizu jugoslavenskog socijalizma predložio Ugo Vlaisavljević.⁸ Kada je u pitanju sam AFŽ, osnovna teorijsko-empirijska referenca mi je rad

ukinuta. Ono od tada počinje da se tretira kao integralni deo klasnog pitanja, koje se predočava kao ključno društveno pitanje na koje se sva ostala mogu redukovati.“ Vidjeti i raspravu koju je pokrenuo tekst Funk, Nanette. 'A very tangled knot: Official state socialist women's organizations, women's agency and feminism in Eastern European state socialism', *European Journal of Women's Studies*, 21, No. 4 (2014): 344-360, te odgovore na taj tekst objavljene u *Aspasia, The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History: Is 'Communist Feminism' a Contradictio in Terminis?* 1 (2007); *Ten Years After: Communism and Feminism Revisited*, 10, 2016.

⁷ Badiou, Alain. *Philosophy for Militants*, New York/London: Verso, 2012., str. 42 – 47.

⁸ Vlaisavljević, Ugo. *Lepoglava i univerzitet – Ogledi iz političke epistemologije*, Sarajevo: Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, 2003.

Lydie Sklevicky kojoj dugujemo ne samo obnovljeni interes za AFŽ nego i vrlo važne metodološke i teorijske uvide. Kada je u pitanju primarni materijal koji koristim za ilustraciju dinamike konstrukcije i artikulaciju herojskog, uglavnom se oslanjam na materijale Arhiva antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine i Jugoslavije.⁹

2. Socijalistički dispozitiv, heroizam i vaspitavanje društva

Dispozitiv predstavlja korisno analitičko oruđe jer omogućava obuhvatan pogled na sklop društvenih i političkih odnosa koji igraju konstitutivnu ulogu u formiranju nekog društva. U opštem smislu moguće ga je razumjeti kao stratešku formaciju koja odgovara na potrebe većeg ili manjeg opsega. Foucault određuje dispozitiv kao „heterogen skup koji se sastoji od diskursa, institucija, arhitektonskih formi, regulacionih odluka, zakona, administrativnih mera, naučnih izjava, filozofskih, moralnih i filantropskih stavova, ukratko, ono što se izgovara kao i ono što se ne izgovara... dispozitiv je sistem odnosa koji se može uspostaviti među tim elementima“¹⁰. Oslanjajući na Foucaultovu definiciju, Giorgio Agamben definira dispozitiv kao „set praksi i mehanizama (i lingvističkih i nelingvističkih, juridičkih, tehničkih i vojnih) koji ciljaju na hitnu potrebu i manje ili više neposredne efekte“¹¹. Dispozitiv, dakle, istovremeno obuhvata i sklop praksi i sklop institucija, ali i govor o praskama i institucijama, kao i njihova povezivanja koja strukturiraju odnose unutar svake od pojedinih sfera djelovanja. Njime su obuhvaćeni biološko-tjelesni, idejni, materijalni i institucionalni naponi na izgradnji socijalističkog svijeta kao novog, koji se praktično realiziraju kao djelovanje organizacija i institucija posvećenih strukturiranju odnosa materijalne izgradnje društva i njegovom idejnom utemeljenju. Tako i projekat stvaranja socijalističke Jugoslavije možemo interpretirati kao dinamičnu konstrukciju socijalističkog dispozitiva čiji je zadatak usmjeriti i organizirati novouspostavljene radne, političke i proizvodne odnose. U tom strateškom prostoru se AFŽ razvija

⁹ Arhivska građa dio je građe Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Arhiva je u periodu od 2013. do 2015. godine digitalizirana naporima poduzetim pod okriljem organizacije Crvena, a dio arhiva je i bibliografski obraden i dostupan na: www.afzarhiv.org

¹⁰ Ovu „definiciju“ nalazimo u napomeni prevoditeljice u: Mišel Fuko, *Volja za znanjem – Istorija seksualnosti I*, prev. Jelena Stakić, Loznica: Karpos, 2006., str. 30. vidi i: Jeffrey Bussolini, „What is a Dispositive?“ *Foucault Studies* 10, (2010), str. 85-107

¹¹ Agamben, Giorgio. What is an Apparatus? and Other Essays, Stanford: Stanford University Press, 2009., str. 8. prevod moj. Za kritički tretman vidi: Pasquinelli, Matteo. „What an Apparatus is Not: On the Archeology of the Norm in Foucault, Canguilhem, and Goldstein,“ *Parrhesia journal* 22, 2015: 79-89. dostupno na: www.parrhesiajournal.org/parrhesia22/parrhesia22_pasquinelli.pdf

kao poseban element koji se u datom istorijskom momentu artikulira kao odgovor na specifičnu urgentnu potrebu izgradnje novog društva. Proces opšte izgradnje dispozitiva od samog početka operiše jednom značajnom figurom oko koje nastoji organizirati društvenu energiju: figurom heroja. Istorijski se herojska figura u pravilu vezivala uz imaginarij i prakse rata iako se neke tradicije razvijaju i na nešto drugačijim osnovama. Do francuske revolucije prevladava figura heroja kao figura individualnog „ratnika“, a nju revolucijom smjenjuje demokratska i kolektivna figura vojnika.¹² Badiou smatra da je naš „zadatak da se pronade nova herojska figura koja nije ni povratak stare religijske figure ni figure nacionalne žrtve, niti nihilističke figure posljednjeg čovjeka“ koja bi trebala biti „paradigma heroja s onu stranu rata, figura koja neće biti ni ona ratnika niti ona vojnika“¹³. Svi su socijalistički projekti u većoj ili manjoj mjeri bili pokušaji da se upravo figura heroja poveže s radom kao procesom, te da se time heroizam rada normira kao najvažnija društvena vrijednost.

I jugoslavenska je istorija, posebno prve godine druge Jugoslavije, istorija jednog ovakvog pokušaja. U ovom periodu se opetovano ispostavlja zahtjev za herojstvom koji kao ujedinjujući označitelj treba usmjeriti stvaranje novog društva. Bitan je to element „antropotehnologije“ čiji je generalni zadatak da vaspitava na unaprijed definisani način. Ekonomski je model bio jednostavan: „elektrifikacija i industrijalizacija“ ali su, kako tvrdi Vlasisavljević, stvari bile mnogo suptilnije. Po Vlasisavljeviću je fundamentalni element preobrazbe na kojoj izrasta novo društvo epistemološka revolucija koja se realizira kao „tehnološka revolucija koja je u svojoj ‘stvarnoj osnovi’ bila industrijska revolucija“ i koja se, iako u fizičkom smislu realizirana „dalekovodima i stubovima koji su vodili do najzabitijih sela“ u drugom smislu realizirala kao diskurs „koji je opisivao novu ljudsku i tehnološku stvarnost, djelujući vaspitno“¹⁴. Antropotehnologija, kao znanje o „tehnologiji oslobađanja“, kao tehnološko rješenje *društvenog rada* kao osnovnog mehanizma *proizvodnje ljudi*, u opštem se smislu sastoji od materijalne izgradnje čovjekovog svijeta, ali i od postupaka ispravnog vaspitanja ljudi. Ovdje treba tražiti objašnjenje za relativno brzo napuštanje masovnih organizacionih formi – a posebno ženskog organiziranja – koje tada određuju generalni karakter političko ekonomskog razvoja nove države u periodu burne postratne konsolidacije.

¹² Badiou, *op.cit. str.* 46 – 47.

¹³ *Ibid.*, 45 – 46.

¹⁴ Vlasisavljević, *op.cit. str.* 50.

3. Društvo naroda

Kako se dispozitiv uspostavlja neposredno poslije rata? U javnom političkom rječniku, riječi „socijalizam“, „komunizam“, „diktatura proletarijata“ ili „socijalistička država“ najčešće se ne spominju. Figura naroda konstruisana u Narodno-oslobodilačkom ratu izlazi iz rata kao pobjednik, pa i u političkom diskursu dominira narodna demokratska terminologija: „narodna vlast“, „narodna demokracija“, „vlast radnog naroda“, „narodna država“ i slično. Ustav iz 1946. godine ne spominje riječ „socijalizam“ već formuliše „princip narodne vlasti koju narod ostvaruje preko svojih predstavničkih tijela – narodnih odbora i narodnih skupština“¹⁵. Državotvorna ideologija se nastavlja na tradiciju narodnooslobodilačkog rata čiju ljudsku bazu čine frontovci unutar KPJ. U augustu 1945. godine formira se Narodni front Jugoslavije (NF/NFJ) kao koalicija različitih grupa i političkih partija s vodećom ulogom Komunističke partije Jugoslavije.¹⁶ Iako inicijalno sastavljen od niza slabih političkih organizacija, NF se brzo homogenizira „asimilacijom građanskih grupa, koje su usvajanjem programa gubile svoju raniju individualnost, ili otpadanjem onih građanskih snaga koje nisu mogle da slede razvitak koji je inspirisala KPJ“¹⁷. Snage van Narodnog fronta podvrgavaju se političkom pritisku i otklanjaju ih se.¹⁸ Osnovnu snagu NF čine „masovne orga-

¹⁵ Babić, Nikola. *Na putevima revolucije*, Sarajevo: Svjetlost, 1972., str.125.

¹⁶ Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – Glavni procesi 1918. – 1985*, Zagreb: Školska knjiga, 1985. str. 110.

¹⁷ Po Titovom mišljenju koje navodi Bilandžić, opozicija „nije dala ni jednu ideju koja bi bila bolja od onoga što smo mi dali u programu Narodnog fronta. Ona uopšte i nema programa. To je onaj stari lager neprijatelja naroda koji vuku točak historije natrag, a točak ih okreće oko sebe i, razumije se, smrviče ih“. Bilandžić, *Historija*, 103

¹⁸ Petranović navodi: „U sastavu NFJ nalazile su se i građanske stranke koje su mu krajem rata prišle. Formalno gledano, načela NFJ su predviđala višestranačku strukturu zadržavajući posebnost tih stranaka u organizaciji i njenim rukovodećim telima — što je bio izraz međunarodnih obzira i težnje za angažovanjem svih rodoljubivih i demokratski raspoloženih građana na programu daljeg revolucionarno-demokratskog razvitka — ali su joj na specifičan način umanjivala značaj drugim odredbama. Pre svega, postojeće stranke morale su da prihvate program NFJ, a njihovo članstvo da se uključi u njegove lokalne odbore. Nebitnih elemenata koalicije bilo je, s nekim izuzecima, samo u višim rukovodstvima NFJ. Od ove formalne strane pitanja daleko su bili bitniji stvarni politički odnosi. NFJ se od svog osnivanja izgrađivao kao jedinstvena organizacija masa, koje su prihvatale i priznavale rukovodstvo KPJ u njemu. Postojeće građanske grupe nisu mogle da bez spoljne intervencije ugroze političku čvrstinu organizacije, jer su bile malobrojne i slabe. Put demokratskog razvitka, prema koncepciji NFJ, nije vodio preko višestranačke organizacije političkog života, nego preko njene negacije.“ Up. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988: Treća knjiga: Socijalistička Jugoslavija 1945 – 1988*, Beograd: Nolit, 1988., 43. Masovne organizacije se angažuju da se izoliraju „nekomunistički“ dijelovi vlastitih tradicija poput „starog sindikalizma“

nizacije“ – Ujedinjeni savez antifašističke omladine, AFŽ i Jedinsteni sindikati radnika i namještenika Jugoslavije. Ideje i platforma Partije „nalaze svoj formalni i javni izraz u programima masovnih organizacija koje je ona stvorila“¹⁹ dok stvarna kontrola pozicija odlučivanja u novoformiranim tijelima omogućava Partiji dominaciju na svim nivoima društvene organizacije, pa tako već 1947. godine NF postaje, sa postepenom industrijalizacijom, „aparat za izvršavanje konkretnih državnih zadataka i privredne operative, gubeći oznake političke organizacije“²⁰.

Na osnovama herojskog narodnog oružanog otpora, tokom projekta obnove se masovno uključivanje naroda, ovaj put u rad, konstruiše kao važna društvena vrijednost i obaveza, a masovne organizacije dobijaju zadatak realizacije ovog zadatka. Peti kongres KPJ stavlja naglasak na mobilizaciju masa „u borbi za socijalizam“ i ističe problem birokratizacije kao veliku prepreku privlačenju masa. Politički rad s masama definira se kao glavni zadatak partijskog djelovanja a zadatak NF-a i masovnih organizacija kao: „objašnjavanje zadataka i puteva naše socijalističke izgradnje, zadataka borbe protiv ostataka reakcije, tumačenje konkretnih mera narodne vlasti u izgradnji socijalizma“ dok je poseban zadatak bio razviti „nov odnos radničke klase i radnih masa uopšte prema radu, da organizuju socijalističko takmičenje i podižu udarništvo...“²¹

Kroz NF narod ispostavlja narodu opšti zahtjev da *dobro volje* prione na posao i da radi do granica izdržljivosti. Važno je ovdje ukazati na dvostruku poziciju NFJ, koja vrijedi i za AFŽ, a koja, prema mišljenju Lydie Sklevicky, ujedinjuje pozicije poretka *kroz* koji djeluje i pokreta *u čije ime* djeluje. Organizacijski govor će biti duboko integrisan unutar narativnih struktura režima, ali će istovremeno otkriti i njihov sraz sa društvenom realnošću ženskog stanja koji se artikulira kroz *stvarna* povezivanja svojstvena pokretima, posebno onima čiji je osnovni cilj omasovljavanje. U ovoj dvostrukoj poziciji treba vidjeti specifičnu konfiguraciju moći i kontrole. Sačinjavaju je društvene snage koje konsolidiraju vodeću ulogu Partije i stvarno političko iskustvo mobilizacije zemaljskog pokreta. Partija

među radništvom ili „feminističkih zastranjenja“ u AFŽ. Pripreme za izbore za narodne odbore provedene tokom ljeta i jeseni 1945. godine podrazumijevali su „političko čišćenje“ tokom kojeg su: „[o]tpadali ... oni koji su bili protiv revolucionarnih mjera, a ulazili u organe vlasti oni koji će dosljednije ostvarivati te mjere.“ Bilandžić, *op.cit.*, str. 104.

¹⁹ Sklevicky, *op.cit.* str. 108.; Čupulo, Dalibor. „Razvoj političkog i pravnog sistema Jugoslavije u poslijeratnom periodu 1945-1968. - Pristup istraživanju i literaturu,“ *PP 7* 1988: 203-248.

²⁰ Petranović, *op.cit.* str. 57.

²¹ Rezolucija V Kongresa KPJ o osnovnim narednim zadacima organizacije KPJ; dostupno na: http://www.znaci.net/00001/138_77.pdf

eliminira osnovno političko pitanje strukture vladanja i preuzima zadatak usmjeravanja opšteg društvenog razvoja kao ekonomskog, isključivši pitanje moći iz jednačine novog društvenog ugovora.²² Iako će istorija Jugoslavije i dalje biti obilježena različitim artikulacijama nacionalnog i radničkog pitanja, „ekonomska baza“ ostaje osnovna preokupacija kreacije društveno političkih struktura.

Uvedeno je opšte takmičenje koje se 1946. godine pretvara u „masovan pokret, koji je obuhvatao 60 procenata radnika i službenika“²³. Iako je danas teško pojmiti razmjere i karakter ovako masovne mobilizacije, ona je doista označila prekretnicu u stvaranju jugoslavenskog društva. Većinu stanovništva sačinjavalo je seosko stanovništvo dok je radništvo obuhvatalo značajno manji procenat populacije. U zemlju pristižu ograničena finansijska sredstva i robne donacije, međutim „u uslovima opustošenosti zemlje, opšte oskudice, ugašene razmene s inostranstvom — mobilizacija masa [je] bila jedino sredstvo za izvođenje obnove“²⁴. Važan primjer je slučaj masovnog organiziranja omladine. Omladinski pokret iz rata izlazi sa naslijeđem ogromnog direktnog ratnog angažmana zahvaljujući kojem značajan broj rukovodećih pozicija zauzimaju upravo mladi. Uspostavlja se kontinuitet između borbe u ratu i obnove zemlje; obnova je „sastavni... dio one velike borbe na bojnopolju u kojoj su ginule desetine hiljada omladinaca i omladinki“. Na formalnom poslijeratnom utemeljenju omladinskog pokreta u BiH tokom prvog Kongresa Ujedinjenoga saveza antifašističke omladine Bosne i Hercegovine od 6. do 9. aprila 1945. u Sarajevu, i omladina se priključuje natjecanju.

Vrhunac masovne mobilizacije omladine jesu Omladinske radne akcije koje su sve do 1988. godine postojale i kao pokret i kao organizacija – iako su zaista

²² Bilandžić, *op.cit.* str. 111.

²³ Petranović, *op.cit.* str. 79

²⁴ Bilandžić piše: „Moderna radnička klasa zapravo se tek stvarala uglavnom iz redova seljaštva. Zbog njezine malobrojnosti, mladosti, pa i nedovoljne angažiranosti u oružanoj revoluciji, samo djelo velike prekretnice nije njezino neposredno djelo, već čin Komunističke partije, točnije — njezina političkog vrha. Ali radnička klasa vidjela je u tome nov revolucionarni korak koji će zaustaviti proces da ona postane puko oruđe ekonomske moći i političke vlasti birokratsko-tehnokratskog upravljačkog sloja, u što bi se revolucija neizbježno morala izroditi da je ostala na starim naslijeđenim idejno-teorijskim osnovama.“ Bilandžić, *op.cit.* str. 207.; Petranović navodi: „Za ‘samopregoran rad’ u toku takmičenja sticalo se udarničko zvanje. Tokom 1946. radno takmičenje se pretvorilo u masovan pokret, koji je obuhvatao 60% radnika i službenika. Štampa je popularisala stahanovski pokret u SSSR-u koji će u Jugoslaviji dovesti do pojave heroja rada poput Alije Sirotanovića i njegovih sledbenika. Mase radnika i seljaka, naročito omladine, davale su dobrovoljnom radu polet i širinu.“ Petranović, *op.cit.* str. 207.

značajno djelovale samo krajem 40tih prošlog vijeka.²⁵ Podaci pokazuju da je do 1947. godine u radnim akcijama učestvovalo i do 85 procenata omladine. Masovni dobrovoljni angažman omladine karakterističan za prve poratne godine upućuje na produktivni susret impulsa koji poredak odašilje i uprizoruje kroz masovnu organizaciju i osjećaj da se može samo naprijed. U ovom periodu, tvrdi Petranović, „dobrovoljnost nije samo nadoknađivala finansijska sredstva i mašine nego i iskazivala *nov odnos* prema radu“²⁶, što fenomen radnih akcija jasno ilustrira. Te akcije, međutim, nisu samo puki radni napor već i element antropotehnologije novog režima. One imaju poseban političko-vaspitni karakter jer „kuju i prekaljuju i izlaze iz rada novi ljudi sa novim pojmovima o radu. Stvara se jedan radni kolektiv koji se ponosi svojim radom, ono što on stvara svojim sopstvenim rukama“²⁷.

Ubrzo se, međutim, masovni dobrovoljni rad, iz prije svega tehničkih razloga i u skladu sa „tehnološkom“ paradigmom na kojoj počiva novi režim, postepeno zamjenjuje plaćenim industrijskim radom. Do 1948. godine masovni model društvenog uključivanja postaje sve manje simbolički efektan i počinje gubiti stvarnu mobilizacijsku snagu. Ipak, čak i 1949. godine, među vodstvom Partije vlada stav da samo široke narodne mase mogu biti nosioci revolucije, te Edvard Kardelj, dugogodišnji visoki funkcioner KPJ, govori:

Socijalizam može da raste samo iz inicijative milionskih masa, uz pravilnu ulogu proleterske partije, odnosno najnaprednijih socijalističkih snaga. Prema tome, razvitak socijalizma ne može ići nikakvim drugim putem nego putem stalnog produbljivanja socijalističke demokratije u smislu sve veće samouprave narodnih masa, u smislu sve većeg privlačenja k radu državne mašine – od najnižeg organa da najviših, u smislu učešća upravljanja u svakom pojedinom preduzeću, ustanovi, itd.²⁸

²⁵ Vejzagić, Saša. The importance of Youth Labour Actions in Socialist Yugoslavia 1948-1950: The case study of the Motorway „Brotherhood-Unity“, Magistarska teza [Budapest: Central European University, 2013]. 4. Činjenica je da skoro 60 godina ove organizacije (1941–1988.) ostaje još uvijek slabo istražena tema; vidi i: Muhamed Nametak, „Uloga omladinskih radnih akcija u stvaranju socijalističkoga društva u Bosni i Hercegovini 1945. – 1952. godine“, Časopis za Savremenu Povijest 3 (2014): 437-452.

²⁶ Petranović, *op.cit.* str. 81., *kurziv moj*

²⁷ Erak, Zoran. *ur. Tito i mladi*, Beograd: Mladost, 1980., str. 19. Akcije funkcioniraju i kao neposredni prostori vaspitanja i obrazovanja, čak i u krajnje doslovno: samo tokom dvije radne akcije, Brčko – Banovići i Šamac – Sarajevo, 1946. i 1947. godine opismenjeno je gotovo 22.000 mladih. Nametak, *op.cit.* str. 446.

²⁸ Kardelj, Edvard. navedeno iz govora Vladimira Bakarića na komemorativnoj sjednici iz februara 1979. u: Josip Arnautović i dr. ur. *Edvard Kardelj, 1910-1979*, Beograd: Novinska agencija Tanjug,

Vidimo ovdje još uvijek vrlo čvrsto artikulisanu ideju masovnog socijalizma, kao i naznake nečega što bismo mogli nazvati *ideja masovne države* uz donekle limitiranu ulogu partije. Razvoj je međutim ubrzo krenuo drugim pravcem: nakon transformacije 1950. godine, kada se ekonomija organizira na sve originalnijim, novouspostavljenim principima, jenjava i masovno organiziranje kao temeljni element modusa društvenog razvoja.

4. Paradigma proizvodnje

Dispozitiv nikada nije homogeno polje već se konstruira ispresjecan društvenim silama koje ga potvrđuju i dovode u pitanje. Ovo je posebno vidljivo u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata. U periodu o kojem govorimo, širom Jugoslavije još uvijek su operabilne ustaške i četničke snage, ispituje se i utvđuje učešće pojedinaca u ratu, ojačava se figura naroda i tek se sklapa osnovna institucionalna struktura nove države. Druga strana ovog procesa su objektivne okolnosti unutar kojih se nastoje realizirati materijalni i simbolički ciljevi. Izgradnja jugoslavenskog socijalizma do juna 1948. godine počiva na bliskim praktičnim i teorijskim odnosima sa SSSR-om na čelu sa Staljinom. Zbog toga se rani poslijeratni period uglavnom sastojao od praktičnih aktivnosti na uspostavi sovjetskog modela sa dva osnovna elementa: državnim vlasništvom i centralnim planiranjem, što je trebalo omogućiti nizom ekonomskih i administrativnih mjera poput kontrole cijena, ograničavanja slobodne trgovine, utvrđivanja najamnina i plata, organiziranog snabdijevanja itd.

Na istom se tragu 1945. godine poduzima i progresivna nacionalizacija koja počinje redistribucijom veleposjedničkih poljoprivrednih resursa i posjeda kolaboratora. Godine 1946. nacionalizira se privatni kapital u rudarstvu, industriji, bankarstvu, trgovini na veliko i saobraćaju, a kasnije i u malotrgovini i ugostiteljstvu. Planiranje je ozakonjeno Ustavom iz 1946. godine i već naredne godine se uspostavlja osnovni aparat za centralno planiranje. Godine 1947. donosi se prvi petogodišnji plan postavljen „na razinu općenarodnog patriotskog cilja“²⁹. Eliminirajući utjecaj privatnog kapitala i realiziravši prelaz na državno vlasništvo, novi poredak uspijeva ostvariti ono što se smatralo osnovom socijalističkog projekta. Inicijalni rezultati su bili vrlo dobri. Godine 1947. dostiže se, uz ogromne napore, stepen predratne

1979., str. 29.

²⁹ Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953.*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011., str. 14. O ciljevima prvog petogodišnjeg plana vidi i: Babić, *op.cit.* str. 131.

proizvodnje. Kroz rast investicija i velik broj novih radnih mjesta, ubrzavaju se i podstiču masovna urbanizacija i industrijalizacija.³⁰

Rezolucija Informbiroa od 28. juna 1948. godine temeljito protresa ideološko samopoimanje jugoslavenskog komunističkog vrha i u značajnoj mjeri utječe na transformacije društveno-ekonomskog modela. Rukovodstvo KPJ na svom V kongresu, nedugo nakon *Rezolucije*, još uvijek, iako zbuñeno, stoji na sovjetskoj liniji te odlučuje da na sovjetske optužbe odgovori djelima koja podrazumjevaju daljnje ubrzanje i proširenje kolektivizacije i nacionalizacije.³¹ Uskoro će se osjetiti i ekonomske posljedice. Raskidaju se ugovori sa SSSR-om i drugim zemljama Istočnog bloka, poništavaju se krediti i zavodi ekonomski bojkot zbog kojeg je Jugoslavija prisiljena uspostavljati nove uvozne i izvozne veze. U ovakvim uslovima, masovna mobilizacija postaje urgentna političko ekonomska strategija. Država u decembru 1948. godine uvodi sistem posebnih priznanja, „moralnih stimulacija“, te ističe simboličke figure udarnika, prvaka, heroja rada i niz drugih posebno vrijednih oblika radnog angažovanja u poljoprivredi, što je trebalo stimulisati posvećeni rad.³² Heroizam rada se tako institucionalizira kao zvanično prepoznat

³⁰ Za investicije up. Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970., str. 34.; Kada je u pitanju zapošljavanje, u 1945. godini radništvo obuhvata 461 000 osoba, u 1946. godini 721.000, dakle novih 260.000, u 1947. godini 1.167.000, dakle novih 446.000, u 1948. godini 1.517.000, dakle novih 350.000, a u 1949. godini 1.990.000 dakle 473.000 novih radnika i službenika.

³¹ Dedijer, Vladimir. *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Beograd: Rad, 1978., str. 186. Kolektivizacija je usporena tek krajem 1949. godine odlukama plenuma KPJ održanog 29. i 30. decembra 1949. godine.

³² Bilandžić navodi: „Radi većeg zalaganja radnika i službenika na radnom mjestu propisima savezne vlade bilo je utvrđeno da se svaki rad pokuša normirati, pa se s tim u vezi propisima određivala i visina nagrade prema visini norme. Savezni propisi utvrdili su i sistem moralne stimulacije. *Zakonom o počasnim zvanjima trudenika* od 8. prosinca 1948. godine uvode se ova počasna zvanja za radne podvige: udarnik, prvak socijalističkog rada, junak socijalističkog rada narodne republike, junak socijalističkog rada FNRJ; zaslužni zemljoradnik, zaslužni zemljoradnik zadrugar, istaknuti zemljoradnik zadrugar narodne republike, istaknuti zemljoradnik zadrugar FNRJ; a za radne kolektive: udarni kolektiv, kolektiv prvak socijalističkog rada, kolektiv prvak socijalističkog rada narodne republike, kolektiv prvak socijalističkog rada FNRJ; za zadruge: zadruga borac za visoki prinos, zaslužna zadruga, zadruga prvak narodne republike, zadruga prvak FNRJ.“ Bilandžić, *op.cit.* str 123. Orden junaka socijalističkog rada Zakonom o odlikovanjima (14, 11. 1955.) svrstan je u odlikovanja za građanske zasluge, kao drugi u rangu, iza Ordena Jugoslavenske velike zvijezde a ispred Ordena narodnog oslobođenja. Prema ovom zakonu Orden junaka socijalističkog rada dodjeljivao se ... „pojedincima, vojnim jedinicama, ustanovama i privrednim i društvenim organizacijama koji izvrše izvanredne radne podvige ili pokažu druge izvanredne rezultate i time steknu osobite zasluge u oblasti privrednog, društvenog, naučnog i kulturnog razvitka zemlje“. Sadržaj i obuhvat formalnog priznanja mijenjaju se i dopunjavaju nekoliko puta do 1976. godine, nakon čega se više ne mijenjaju; vidi na: <http://www.hrvatskanumizmatika.net/>

statusni stimulans. Moral, uprkos tim naporima, ipak opada. Godine 1950. zemlja je dodatno pogođena jakom sušom, što drastično smanjuje poljoprivredni prihod. Iste te godine posustaje dotadašnji ogromni rast zaposlenosti i u naredne tri godine biva zaposleno tek nešto preko 15.000 novih radnika.³³

Kao odgovor na ideološki sukob i ekonomski zastoj, razvija se kritika birokratizacije i osnovnih sovjetskih ideja o odnosu vlasništva i upravljanja. Uskoro prevladava stav da se „socijalistički društveni odnosi ne mogu ostvarivati na osnovu državne svojine i državnog upravljanja privredom, jer to dovodi do birokratizacije cjelokupnog političkog sistema“³⁴, što ubrzo postaje i programski stav Partije. Tu nalazimo osnovu revolucije u revoluciji koja će se realizirati originalnim modelom upravljanja ekonomskim poslovima. Godine 1950. se *Osnovnim zakonom o upravljanju državnim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva* postavljaju temelji samoupravljanja. Naredne godine je prvi petogodišnji plan produžen za godinu dana, ali nikada nije dovršen niti je o njemu ikada objavljen konačni izvještaj. Uskoro je „privredni sistem bio potpuno izmenjen i do kraja 1951. godine centralno planirana privreda je pripadala istoriji“³⁵.

5. AFŽ, velika prekretnica i žensko pitanje

Šta se za vrijeme ovog turbulentnog perioda dešava sa organizacijom žena? Ta organizacija se nakon formiranja, ratne 1942. godine, fokusira na organiziranje aktivistkinja čiji se zadaci uglavnom vezuju za ratne aktivnosti. AFŽ je „ponikao na bazi opšteg narodnog antifašističkog pokreta koji je organizovala i kojim je rukovodila KPJ“ i radom na vaspitanju u „duhu programa Antifašističkog fronta, hiljade i hiljade žena“ stavljaju se „u prve redove boraca protiv fašizma“³⁶. Od 1944. godine ova organizacija usmjerava napore ka masovnom uključivanju novog članstva, čime napušta užu aktivističku orijentaciju. Tako se AFŽ, zajedno sa

³³ Za tri godine prvog petogodišnjeg plana zaposleno je 1.269.000 novih radnika. Sljedeća godina donosi značajan pad. U periodu 1950—1954. godine zaposleno je samo 15.000, a u periodu 1964—1967. godine broj zaposlenih opada sa 3.608.000 u 1964. godini na 3.561.000 u 1967. godini. Bilandžić, *op.cit.* str. 114; Horvat, *Privredni sistem*, str. 27.

³⁴ Babić, *op.cit.* str. 134; Bilandžić, *op.cit.* str. 208.

³⁵ Horvat, *op.cit.* str. 11. Novi privredni sistem ustanovljen je 1952. godine zamjenom centralnog planiranja, planiranjem tzv. „osnovnih proporcija“ (npr. stope akumulacije i raspodjele investicija), devalvacijom dinara, uvođenjem tržišnog mehanizma kao regulatora cijena u većinu proizvodno prodajnih sfera, i davanjem samostalnosti pojedinim preduzećima, što je značilo postavljanje uslova za decentralizaciju ekonomije. Nakon toga, sve do 1956. godine radiće se na osnovu godišnjih planova.

³⁶ Glavni odbor AFŽ, 'Postavke o AFŽ-u', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 8, 63/4, 1949.

drugim velikim dobrovoljnim udruženjima, priključuje masovnom dobrovoljnom pokretu i u izgradnju poratne Jugoslavije ulaže stotine hiljada sati dobrovoljnog rada.

Aktivnosti i usmjerenja AFŽ-a duboko su integrisane u NF. Kata Pejnović u završnoj riječi Prvog kongresa AFŽ Hrvatske u julu 1945. godine, sažima osnovne zadatke ove organizacije (u: Sklevicky): 1) učvršćenje bratstva i jedinstva, čišćenje zemlje od ostataka fašizma, 2) učvršćenje narodne vlasti, 3) izgradnja i obnova domovine razvijanjem široke inicijative, pronalaženjem novih udarničkih načina rada, promjenom odnosa prema radu, 4) odgoj mladih naraštaja, zbrinjavanje djece, pomoć zdravstvenim službama i jugoslavenskoj armiji i 5) suzbijanje nepismenosti.³⁷

Lydia Sklevicky prva tri cilja smješta u opšte „frontovske“ a zadnja dva označava kao specifične ženske, budući se sastoje u „socijalizaciji njihovog reproduktivnog rada“³⁸. Ne smije, međutim, promaći činjenica da je opšte ciljeve u dužoj vremenskoj perspektivi bilo moguće postići samo ostvarenjem ženskih ciljeva: jer kako se drugačije mogla osigurati generacijska transmisija promijenjenog odnosa prema radu i pouka bratstva i jedinstva – čime je trebalo učvrstiti narodnu vlast? Tu se očituje sva kompleksnost ženskog zadatka. Valjalo je novim udarničkim radom obaviti teške specifične zadatke, zbrinuti ogromnu populaciju djece, opismeniti društvo, ali i mobilizirati mase ne gubeći iz vida temeljne vaspitne ciljeve.

5.1. Žensko pitanje i pitanje herojskog

Vladimir Nazor 1944. godine izjavljuje: „Žensko pitanje za nas je riješeno“. Ilustrativna je njegova istorijska metafora tog rješenja naznačena u naslovu predavanja „Od Amazonke do partizanke“ koja ocrtava herojsku istoriju žena kao borkinja, političarki i vladarica a razrješava je u figuri partizanke. Analizirajući diskurs sa konferencije AFŽ-a u Sinju 1944. godine, Lydia Sklevicky primjećuje: „Tek sintagma ‘drugarice, žene borci’ priznaje [ženama] identitet u skladu s vlastitim zaslugama“³⁹, ili: herojska sposobnost žene dokazana je u borbenom uključivanju u rat što, onda, svako daljnje žensko pitanje čini riješenim. Rješenje ipak, ostavlja

³⁷ Sklevicky, *op.cit.*, str. 97.

³⁸ Ibid, 97. O reproduktivnom radu uopšte i o nekim njegovim savremenim karakteristikama i uvezivanjima u međunarodne procese cirkulacije kapitala i restrukturiranja radnih odnosa vidi: Federici, Silvia. *Revolution at the Point Zero: Housework, Reproduction and Feminist Struggle*, Oakland: PM Press, 2012.

³⁹ Sklevicky, *op.cit.* str. 50.

„sumnjom netaknut, patrijarhalni predznak tradicijske kulture“ te, umjesto da se „nastoji na promjeni tradicijskih vrednota“, radi se „na njihovoj modifikaciji u odnosu na novi kontekst/povijesni trenutak“ što stvara okvir unutar kojeg se „emancipatorski naboje“, koristi „za širenje i jačanje NOP-a“⁴⁰.

Iako je načelni stav KPJ da je žensko pitanje riješeno, partijsko rukovodstvo smatra organizaciju žena neophodnom. U jesen 1945. godine KPJ nalaže „partijskim rukovodstvima da obrate veću pažnju na razvitak i unapređenje rada AFŽ-a“⁴¹. Poseban ženski dio zadatka stvaranja novog društva nije dat unaprijed već ga je trebalo definisati „kada utihne oružje, kada se razgrnu ruševine i sagradi novi dom“⁴². Ipak, prije nego što su definisani specifični zadaci, i unutar samog AFŽ-a je ispostavljen opšti poziv na udarnički rad. U *pismu Centralnog odbora AFŽJ Glavnom odboru AFŽ-a BiH* (od 4. juna 1945. godine) upućuje se poziv ženama da u pripremama Prvog kongresa prionu na „udarnički rad, na udarnički rad na njihovim svakodnevnim dužnostima, da pored svojih dužnosti preuzmu pred kongres još neku obavezu“⁴³. Nema vremena za organizaciju takmičenja, ali je „baš zato potrebno... da se kroz sve organizacije, u svim mjestima, na svim poslovima, pojača aktivnost žena, koju treba produžiti i poslije kongresa“⁴⁴. Na drugom kongresu AFŽ BiH Tito referira na drugarice „koje su se u ratu dobro pokazale, ali koje sada u miru ne učestvuju u javnom životu, u političkom i stvaralačkom radu za zajednicu“. Na taj se način one „otuđuju od ogromne većine naših žena koje su shvatile duh nove Jugoslavije i svoje dužnosti“. Kakav je taj duh i kakve su dužnosti? Najsažetiji odgovor daje Tito, istom prilikom, dajući napomenu koja spada u domenu radne etike: „Nikad ne može niko smatrati da je dao dovoljno od sebe za zajednicu, ako je sposoban fizički i umno za dalji rad“⁴⁵. Eto direktnog poziva na herojski angažman koji u herojskom daru, najvećem mogućem daru zajednici, u daru života, uspostavlja paradigmu kojoj valja dati drugačiji sadržaj, onaj koji prevazilazi i napušta svoj izvor u herojskoj ratnoj žrtvi, te uspostavlja nešto drugačije.

⁴⁰ Ibid., str. 47-51.

⁴¹ Petranović, *op.cit.*, str.53.

⁴² Sklevicky, *op.cit.* str. 55.

⁴³ Glavni odbor AFŽ, 'Pismo Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ BiH', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 1, 1/2, 1945.

⁴⁴ Glavni odbor AFŽ, 'Pismo Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ BiH'

⁴⁵ II kongres Antifašističkog fronta žena Jugoslavije: održan u Beogradu 25, 26, 27 januara 1948. Sarajevo: Glavni odbor AFŽ-a Bosne i Hercegovine, 1948, Kutija 6; dostupno na : <http://www.afzarhiv.org/files/original/00d53e25cc67684ddcbf27af4ff8d839.pdf>

Herojski rad je trebalo realizirati unutar opšteg napora cijelog društva, a u aprilu 1947. godine on dobija formu petogodišnjeg plana privrednog razvoja. Generalni ciljevi tog plana bili su: 1) savladavanje ekonomske i tehnološke zaostalosti, 2) jačanje ekonomske i vojne moći zemlje, 3) jačanje i razvijanje socijalističkog sektora privrede, 4) povećanje opšteg blagostanja naroda. Iako ovaj plan ne donosi specifično ženske zadatke, AFŽ u odnosu na njega procjenjuje sopstveni angažman opštem društvenom doprinosu. Za plan se vodi „bitka“ koja pred „organizaciju stavlja zadatak mobilisanja ženske radne snage“⁴⁶. Dio arhiva AFŽ-a sadrži niz izvještaja o tome kako su pojedine drugarice „ispunile“ ciljeve petogodišnjeg plana, ali i onih koji kazuju kako mnoge nisu, te kako je uvijek potrebno uraditi još više. Angažman na realizaciji ovog plana postaje okvir unutar kojeg je moguće raditi *herojski*. Ovo je, u skladu sa paradigmom uključivanja i u skladu sa osnovnim interpretativnim okvirom, značilo dati određeni broj dobrovoljnih radnih sati i na taj način „uštediti novac državi“. Nakon usvajanja tog plana, pronalazimo zadatke opisane i shvaćene kao eksplicitno herojske:

Naše će žene poći kao čvrsto zbijena radna vojska, zbratimljene Srkinje, muslimanke i Hrvatice u borbu za pobjedu obnove i izgradnje naše zemlje. Radeći na kulturno prosvjetnom uzdizanju širokoh masa, pomažući ostvarenje privrednog plana, ulažući najviši radni elan, mi ćemo stvoriti novi oblik heroizma, HEROIZAM RADA...⁴⁷

Žene će, dakle, odlučne da urade najviše što mogu, stvoriti „novi oblik heroizma“. Riječ je o heroizmu koji nije onaj koji kao „čin“ biva pripisan jednoj ženi ili muškarcu koji mogu ponijeti orden. U pitanju je napor za zajednicu, kolektivni heroizam iza kojeg stoji masovni napor dobrovoljnog rada koji će iznuriti hiljade tijela prije nego se suoči sa činjenicom da su postavljeni ciljevi nedostižni upravo zato što su herojskih proporcija, zato što podrazumijevaju da se uvijek može raditi još više, još snažnije. Tek je u masovnom kolektivnom naporu bilo moguće proizvesti

⁴⁶ Glavni odbor AFŽ, 'Centralni odbor AFŽ Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ Bosne i Hercegovine – o vođenju evidencije raspoložive ženske radne snage', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 2, 711/1, 1947.

⁴⁷ Glavni odbor AFŽ, 'Referat- Plenarni sastanak Sreskog odbora AFŽ-a Bosanski Brod', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 3, 1554/4, 1947., *velika slova u originalu*.

nadljudsko, *herojsko* – jer samo je *herojsko* dostojno herojski umrlih heroja. Tu pronalazimo osnovnu instrukciju dispozitiva kao tehnologije društvenog: rad će preobraziti društvo, a da bi ono zaista bilo preobraženo, potrebno je raditi herojski.

Konstrukcija herojske prošlosti, odnosno kontinuiteta *herojskog*, počinje odmah poslije rata. Godine 1945. distribuirana se instrukcija o „sakupljanju materijala, konkretnih podataka, fotografija i sl.“ što svjedoči o nastojanju da se evidentira polazna tačka ujedinjenja trenutnog stanja i dotadašnjeg neposrednog ratnog angažmana žena, koji uključuje i herojsku ratnu žrtvu, ali i 'tradicionalnu žrtvu' zvjerstava koje je „nad ženama i djecom počinio neprijatelj“ ili „majki koje su izgubile sinove u borbi“ a koje se posebno „ističu svojim hrabrim držanjem“⁴⁸. Ovakve će se aktivnosti nastaviti i kasnije, s nešto izmijenjenim naglaskom. Tako se npr. u pismu iz februara 1949. godine CO AFŽJ, u okviru priprema za osmomartovsku izložbu, od republičkog odbora za BiH traži prikupljanje podataka koji uključuju „razna dokumenta o radu žena prije rata/štrajkovi, fotografije štrajkova, proglašene i rezolucije Partije o radu sa ženama...“ kao i druge dokumente koji pokazuju tadašnji život žena u zadrugama i u drugim poljima aktivnosti⁴⁹. U obraćanju na Drugom kongresu Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, Mitra Mitrović Đilas napominje kako je sklop osobina žene artikulisan u ratu sada potrebno „dalje vaspitavati i njegovati u duhu svjesnog odnosa pram radu... u duhu radne discipline i odgovornosti, u duhu spremnosti na napore, na savlađivanje svih teškoća“. Motiv *herojskog* je duboko prisutan, i očita je konstrukcija prelaza od ratnog *herojskog* ka njegovom novom obliku: „iz tih osobina, neka poput lika naših junakinja iz rata izraste novi lik žene iz izgradnje socijalizma. Neka vaspitavanje tih osobina bude zadatak...“⁵⁰ U ovom primjeru vidimo kako se veza sa ratnim *herojskim* održava kao konstitutivna, čime heroji i herojska imena postaju garantori ispravne socijalizacije, ne samo djece već i odraslih.⁵¹

⁴⁸ Glavni odbor AFŽ, 'Pismo Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ BiH', 1945.

⁴⁹ Glavni odbor AFŽ, 'Centralni odbor AFŽ Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ BiH – povodom organizacije 8. martovske izložbe' Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 6, 137/1, 1949.

⁵⁰ *II kongres Antifašističkog fronta žena Jugoslavije: održan u Beogradu 25, 26, 27 januara 1948.*, 15

⁵¹ O pitanju *socijalizacije odraslih* vidi: Ugo Vlasisavljević, *Rat kao najveći kulturni događaj: ka semiotici etnonacionalizma*, Sarajevo: Meuna-fe Publishing, 2007., posebno: 35-50.

5.2. AFŽ u prelazu

Kako je šira društveno-ekonomska transformacija čije su začetke uspostavili sukob sa Sovjetskim Savezom i otvaranje prema Zapadu, što će u godinama kasnije značajno usloviti i vanjskopolitičku poziciju i poziciju unutar internacionalnih ekonomskih odnosa,⁵² utjecala na AFŽ? U raspravama (1947–1948.) o AFŽ-u unutar KPJ prevladava stav o potrebi posebne ženske organizacije, ali se ističe pitanje „kako i preko kojih organizacionih formi revolucionarnu snagu žena spojiti sa snagama radničke klase i čitavog naroda u cilju njihovog potpunog oslobođenja?“⁵³ KPJ na svom Petom kongresu definiše NF kao glavnu političku snagu, čime žensko pitanje prelazi u političku nadležnost NF, dok se u KPJ ukidaju komisije za rad sa ženama. U praksi se NF uglavnom nije posebno bavio ženskim pitanjem, što je kreiralo slobodan prostor za politički rad AFŽ-a.

AFŽ se rano, zajedno sa drugim organizacijama, uključuje u opšta društvena takmičenja za izgradnju zemlje, ali se krajem 40ih sve snažije pokazuju fizičke i praktične granice udarništva. Organizacija AFŽ-a prolazi niz promjena, što narušava snagu organizacijskih struktura.⁵⁴ Na sastanku AFŽ-a marta 1949. godine u Sarajevu konstatuje se da „nisu svi zadaci Narodnog fronta naši zadaci“ već da je „osnovni zadatak na izborima izvesti sve žene na izbore“. Osnovni cilj je na izbore izvesti 100 procenata žena.⁵⁵ Još uvijek postoje znaci da se zadaci ove organizacije interno redefinišu, i da ponegdje među aktivnim ženama vlada nezadovoljstvo zbog toga što žena gotovo nema u organima vlasti.⁵⁶ Dotadašnji rad se procjenjuje dosta kritički: „Mi smo ponizili ime aktivistkinja na trčkaralo, a

⁵² Za istorijsku analizu ovih procesa i njihove današnje posljedice vidi: Živković, Andreja. „From the Market...to the Market: The Debt Economy After Yugoslavia“ u *Welcome to the Desert of Post-socialism: Radical Politics after Yugoslavia* ur. Srećko Horvat, Igor Štiks. London/New York: Verso. 2015. str. 45-64.

⁵³ Božinović, Neda. Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku, Beograd: Pinkpress, 1996, str. 161.

⁵⁴ Glavni odbor AFŽ, 'Sreski odbor AFŽ-a Bosanska Gradiška Zemaljskom odboru AFŽ-a – izvještaj o radu organizacije žena za mjesec august', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 2, 838/1, 1947. „kada je uslijedilo fuzionisanje mjesnih Narodnih odbora, mi nismo uspjeli da fuzionišemo i Mjesne odbore AFŽ-a, tako da nam se organizacija dosta rasplinula...“

⁵⁵ Oblasni odbor AFŽ Sarajevo, Oblasni odbor AFŽ Sarajevska oblast – najava takmičenja u čast izbora za Narodne izbore, Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 8, 4/1, 1949.

⁵⁶ U pismu iz septembra 1947. Sreski odbor AFŽ-a Doboj, ističe kako NF nije pomagao većem političkom aktiviranju žena i pominje nezadovoljstvo drugarica formulirano riječima „kad smo u stanju rame uz rame sa drugovima polaziti na dobrovoljne radove – onda možemo i u odbore.“ Glavni odbor AFŽ, 'Sreski odbor AFŽ-a Doboj Zemaljskom odboru AFŽ-a – izvještaj o radu organizacije za mjesec august', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 2, 842/1, 1947.

trebamo je izdići do uloge političkog rukovodioca⁵⁷. Eto jasnog mjerila uspješnosti rada te organizacije: žena kao politički rukovodilac.

Treći kongres AFŽ-a Jugoslavije održan je u oktobru 1950. godine. Po zaključcima Kongresa, AFŽ se integriše u NF koji od tog trenutka treba rukovoditi političkim i vaspitnim radom AFŽ-a. Težište rada AFŽ-a se pomjera na uža ženska pitanja, zaštitu majki i djece, održavanje dječijih ustanova itd.⁵⁸ Arhiv AFŽ-a stotinama izvještaja svjedoči o radu sekcije „majka i dijete“ i gotovo potpunoj obustavi političkog rada. Insistira se na zapošljavanju kao osnovnom uslovu ravnopravnosti. S druge strane, ogromna većina žena još uvijek živi na selu i tek su malobrojne zaposene u gradu, a i dalje je rasprostranjen konzervativni stav o uključivanju žene u industrijske proizvodne odnose.⁵⁹ No, i prije artikulisanja takvih stavova, očit je značajno reduciran okvir djelovanja. Na prvom plenumu Sarajevske oblasti u februaru 1950. godine postoje samo dvije tačke dnevnog reda: 1) Pitanje izbora za skupštinu FNRJ i 2) Rad AFŽ-a na vaspitanju podmlatka, i one bivaju jednoglasno usvojene.⁶⁰

Ovi primjeri organizacijskog govora sugerišu presudan utjecaj društvenih promjena na rad AFŽ-a. Pomaci ka decentralizaciji, prekidanje kolektivizacije nakon nemira 1950. godine i opšti kurs borbe protiv birokratizacije neminovno su značili i pritiske na rad i ustrojstvo organizacije žena. Sve društveno-političke organizacije redefinisale su sopstveni identitet i formu nakon što je to učinila i Partija u novembru 1952. godine, na svom Šestom kongresu, promijenivši ime u Savez komunista Jugoslavije, i tako se udaljivši od klasične centralizovane partije sovjetskog tipa. Tokom kongresa je „preciznije određena nova koncepcija KPJ [...] odbačen put što je vodio u državni socijalizam, a prihvaćena borba za izgradnju samoupravnog društva u Jugoslaviji“. Tada se još uvijek insistira na radu na ženskoj emancipaciji. Zastupajući takav stav, Tito ističe potrebu napuštanja zastarjelog gledanja na društvenu ulogu žene. U januaru naredne godine NF mijenja ime u Socijalistički savez radnog naroda, čime socijalističko radništvo potiskuje narod na kraj reda predstavljanja.⁶¹

⁵⁷ Glavni odbor AFŽ, Zapisnik sa savjetovanja rukovodioca reonskih odbora AFŽ-a grada Sarajeva - 30-31. mart, Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 6, 776/6, 1949.

⁵⁸ Božinović, *op.cit.* str. 162.

⁵⁹ Ibid. str. 154.

⁶⁰ Oblasni odbor AFŽ, 'I Plenum AFŽ-a Sarajevske oblasti održan 22.02.1950.godine - zapisnik', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 8, 422/1, 1950.

⁶¹ Božinović, *op.cit.* str. 166-167. Drugim riječima narod je, mnogo prije nego što je to zvanično potvrđeno Ustavom iz 1974. godine, zamijenjen radnim čovjekom, jedinim pravim subjektom socijalističkog projekta; up. Zaharijević, *op.cit.* str. 75.

Tu kritika postaje puno izraženija. NF zastupa stav „da AFŽ nije dovoljno brzo menjao svoj sadržaj i metode rada, da su radni ljudi brzim tempom izrastali u graditelje socijalizma” što je za posljedicu imalo to da je „poseban politički rad sa ženama ili postao izlišan, ili je tražio bitne izmene”⁶². NF nije tražio ukidanje AFŽ-a ali je smatrao da, u skladu sa opštim društveno-ekonomskim promjenama, i AFŽ mora poduzeti mjere u smjeru decentralizacije. Na Četvrtom kongresu AFŽ-a, Milovan Đilas, tada član Politbiroa CK KPJ, zastupa stav da je – zbog promijenjenih okolnosti – postojanje te organizacije nepoželjno. Na tom tragu, i samo rukovodstvo AFŽ-a zastupa stanovište da je AFŽ „postao kočnica za rad među ženama” i da „su nužne promene u organizaciji samih žena, kao i u organizaciji i formama političkog rada među njima”. U skladu s tim se donosi i zaključak po kojem bi posebna organizacija: „izdvajala žene iz zajedničkih napora u rešavanju društvenih problema, podržavalo pogrešno mišljenje o tome da je pitanje položaja žene nekakvo odvojeno žensko pitanje, a ne pitanje naše društvene zajednice, pitanje svih boraca za socijalizam”⁶³.

AFŽ se na temelju ovih zaključaka ukida i formalno transformiše u Savez ženskih društava. Velika je promjena semantičkog sadržaja: odstranjeni su *front* i *antifašizam* – znakovi ženskog učešća u narodnoj revoluciji. Iako je socijalizam „zvanično uveden” u ime osnovne društvene organizacije, čak ni za njega nije bilo mjesta u imenu organizacije koja je formalno naslijedila AFŽ. Bio je to i stvarni i simbolički kraj onoga što je AFŽ predstavljao.⁶⁴ AFŽ, kao i centralno planiranje nekoliko godina ranije, odlazi u istoriju. Jedna era je završena. Kakve su bile reakcije u bazi? Malo je izvora koji o tome nešto otkrivaju. Neda Božinović navodi da su dugo nakon ukidanja AFŽ-a „žene, naročito na selu, često rukovodećim ženama prebacivale što ukidoste naš AFŽ” jer je to ponovo presložilo odnose s muškim dijelom populacije koji je „likovao” i „govorili su im: „dosta je vašeg bilo!”; ili: „gotovo je, gotovo!”; ili: „nema više!” Muškarci su imali „svoje kafane, fudbal, pa i Narodni front” a nestala je inicijativa koja je okupljala žene „željne... da štogod čuju i da razgovaraju o svojim ženskim stvarima”⁶⁵.

⁶² Božinović, *op.cit.* str. 165.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Vera Katz sažima evoluciju rada organizacije: „relativno mala grupa komunista uspjela da temeljnim radom na terenu i u ratnim uslovima, a za vrlo kratko vreme, ubedi velike mase žena da potpomognu partizanski rat, kako bi posle rata dobile nova prava. Program je u potpunosti uspeo, toliko da je žensko političko organizovanje već posle nekoliko godina postalo opasnost za komuniste, i AFŽ je rasformiran. Posle toga, ideološki obrat je preživeo neobičnu kombinaciju potrošačkog i patrijarhalnog modela nametnutog ženama, ali dobar deo obećanih prava je preživeo.”; vidi: Vera Katz, „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953.” *Prilozi* 40 (2011), str. 138.

⁶⁵ Božinović, *op.cit.* str. 170.

Ovo ukazuje na poseban karakter gubitka kojeg je značio kraj ove organizacije. Poznato je da je glavnina AFŽ-ovog rada bila usmjerena na rad po selima, posebno u BiH koja dugo nakon rata ostaje dominantno ruralna sredina. AFŽ je na selu bez sumnje predstavljao avangardni prostor koji je po prvi put u cijeloj (ženskoj) istoriji ovih prostora ponudio mogućnost da se zamisli nešto kao kolektivni ženski politički subjekt koji se formira kroz „okupljanje“ i razgovor o „svojim“ stvarima. Jednom kada je izgubljen ovaj prostor okupljanja koji je bio i otvaranje polja mogućnosti, nestalo je i mjesto govora kao kreativne mogućnosti samodefinicije kolektivne akcije.

6. Rad, heroizam i žensko pitanje hiljadu godina kasnije

Problemi praktične i tehničke organizacije ustrojstva sistema samoupravljačke proizvodnje i potrošnje postaće i trajni izazov cijelom jugoslavenskom socijalističkom projektu. Kulminaciju ovog avangardnog procesa predstavlja *Zakon o udruženoj radu* kojim je dispozitiv trebao dobiti svoj definitivan pravni izraz. U ovom su periodu mnogi „iskreno verovali da će samoupravna transformacija dovesti do 'Republike udruženog rada'“⁶⁶. Ivan Stojanović smatra da se radilo o mitologizaciji koja je u zakonodavstvu o radu vidjela „programme *epohe i budućnosti* a ne zakone kojima je nužno regulisati ponašanje društvenih i privrednih subjekata u današnjici“ što je dovelo do toga da „hipernormativizam“ i „hiperinstitucionalizam“ eliminišu osnovu samoupravljanja, „samoinicijativu i samoorganizaciju ljudi i njihovih kolektiva“⁶⁷.

Tako i formu koju žensko organiziranje uzima nakon rata treba vidjeti kao pokušaj da se u jednom specifičnom istorijskom trenutku na urgentni zahtjev organiziranja društva odgovori formulom koja će reformulisati i radne i rodne odnose. U najranijim fazama izgradnje socijalizma, AFŽ se, isto kao i druge organizacije koje su bile dio NOP-a, uspostavlja kao element široke, sveopšte borbe na čijem čelu stoji KPJ. U postratnom dobu, u prvi plan dolazi njihova vaspitna uloga. Na temeljima masovnog društvenog mobiliziranja, suočena sa zahtjevom herojstva, ženska masovna organizacija preuzima opštu obrazovno vaspitnu ulogu ali i generalni zadatak organiziranja rada sa ženama. Neki materijali upućuju na posebnu dimenziju autonomije koja nije pripadala organizaciji kao strukturi *odbor* već ženama koje su uz pomoć organizacije kreirale prostor koji je omogućio, ako ne istinsku emancipaciju, onda barem krhke osnove da se krene putem emancipacije. Ovo je sigurno jedna od najdalekosežnijih posljedica raspuštanja

⁶⁶ Petranović, *op.cit.* str. 468.

⁶⁷ Stojanović, Ivan. *Kuda i kako dalje? Zapis o odnosima i protivrečnostima ekonomije i politike*, Beograd: Ekonomika, 1989. str. 15-16.

organizacije, jer time nestaje otvoreni prostor političkog organiziranja žena koje je sadržavalo mogućnost dvostrukog oslobađanja. Raspuštanjem te organizacije nestali su jedno moguće polje i jedna moguća forma ženskog djelovanja. Djelomični uvid u ovu istorijsku eru ženskog pokreta može pomoći jasnijem sagledavanju zamršene *mreže instrukcija* u kojoj se nalaze današnje radne i rodne politike.

Herojsko će još dugo ostati važan označitelj socijalizma. Bilo bi potrebno slijediti njegovu konstrukciju i nakon 1953. godine i opisati prelaz od masovnog herojstva, sasvim očekivan iz ugla tehnološke paradigme socijalizma, kao i teorijske evolucije njegovih nositelja i vođa, na narednu formu *herojskog* u kojoj je kolektivni napor masa zamijenjen biotehnoškim radom samoupravnih preduzeća i korporacija.⁶⁸ Trebalo bi vidjeti da li se i kako u ovom prelazu nastoji održati veza sa originalnim herojskim činjenjem, na što upućuju fabrike i institucije nazvane imenima narodnih heroja, što opet upućuje na nastojanje da se materijalni pomak i prelaz homogenizira unutar identičnog horizonta. Moguće je pretpostaviti i da je *heroizam* trebao osigurati vezivno tkivo između *herojskog* vojnika i vojnkinja i *herojskog* masa i modernih industrijskih kolektiva. Ostaje pitanje do kada i kako ovo ulančavanje ostaje efektivno. Vezivanje heroja vojnika i socijalističkog heroizma upućuje na to da socijalizam druge Jugoslavije nije uspio *herojsko* emancipirati od vojničko-ratničke figure. Herojska figura koja će dočekati raspad Jugoslavije bila je već potrošena. U određenom smislu, u industrijskom heroizmu, na kraju cijele sekvence, dostojni *herojskog* postaju oni samoupravni kolektivi koji „zapošljavaju i uspješno posluju”. Tu smo pred potpuno transfiguriranom slikom individualnih heroja čije činjene i čin nisu više neposredno u njihovim rukama, već se herojska namjera mora prilagoditi silama tržišta, uspjesima ili neuspjesima u tržištom takmičenju.

I ova je figura danas stvar daleke prošlosti, uspješne firme su cijenjene, ali ne kao kolektivni projekti stotina i hiljada radnika i radnica već kao demonstracije vizije i preduzimljivosti vlasnika i menadžera. Heroji konstruisani nakon krvavog i zamršenog raspada ponovo su isključivo heroji rata, poraza i pobjeda na bojnopolju, nikako na polju agrikulture ili industrije. Kraj Jugoslavije je donio sveopštu privatizaciju radnih i proizvodnih odnosa, privatizaciju vlasništva i upravljanja, izvedenu kao usvajanje i institucionaliziranje, uslovno rečeno, zapadnog modela, i taj proces još uvijek traje. Ovu transformaciju je pratila (i nastavlja da prati)

⁶⁸ Osim ovog najvišeg priznanja, krajem 1968. uspostavljen je i *Orden rada sa crvenom zastavom* koji će do kraja 1980. godine zaslužiti 245 kolektiva, koji obuhvataju nastavne, školske i istraživačke institucije, ali i industrijska samoupravna preduzeća kao i građevinska preduzeća; vidi: *Heroji rada Jugoslavije*, Beograd: Zavod za informacione sisteme, 1981., str. 4.

diskurzivna nadgradnja koja rad kao sredstvo proizvodnje društva reinterpreтира u rad kao disciplinsku tehniku tijela, i mehanizam kojim se pojedinačno transformišemo u kapital i prilagođavamo promjenama uslova i sredstava rada, ponudi i potražnji, te organizacijskim inovacijama.

Može li se onda u ovakvim okolnostima, makar i u grubim crtama, naznačiti nekakva nova herojska figura; i kakav bi to herojski rad obuhvatalo? Radni kolektivi su sve manje izvori ponosa i dinamični elementi identiteta, a sve više prezrena mjesta svakodnevne eksploatacije (ukoliko nisu nekadašnji *giganti* čije je rasparčavanje i uništavanje ostavilo ne samo materijalnu bijedu i propast nego i složene identitetne posljedice koje tek valja analizirati). Nema sumnje da se *herojsko*, ono koje može ponuditi odgovor na urgentne izazove sadašnjice koji prijete da kroz ljudsko djelovanje i sumanutu ekonomsku utrku iscrpe ne samo živote već i uslove za život, mora kreirati kroz kolektivni napor – za koji nam nedostaju i ime i format. Tu se otkriva sva težina zadatka koji stoji pred svima koji sanjaju oslobođenje. Oslobođenje nesumnjivo mora obuhvatiti i oslobođenje žena, koje možda jedino može omogućiti da se imenuje i povede projekat univerzalnog oslobođenja. Ime i opis jednog takvog projekta, zajedno sa obrisima nove herojske figure mogu, parafrazirajući poznate Marksove riječi, doći samo iz budućnosti, ali kolektivni napor budućnosti otvoren samo kao suočavanje sa silama sadašnjosti.

Arhivska građa:

- Glavni odbor AFŽ, 'Postavke o AFŽ-u', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 8, 63/4, 1949.
- Glavni odbor AFŽ, 'Pismo Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ BiH', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 1, 1/2, 1945.
- Glavni odbor AFŽ, 'Pismo Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ BiH' 1945.
- II kongres Antifašističkog fronta žena Jugoslavije : održan u Beogradu 25, 26, 27 januara 1948. Sarajevo: Glavni odbor AFŽ-a Bosne i Hercegovine, Kutija 6, 1948.; dostupno na : <http://www.afzarhiv.org/files/original/00d53e25cc67684ddcbf27af4ff8d839.pdf>
- Glavni odbor AFŽ, 'Centralni odbor AFŽ Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ Bosne i Hercegovine – o vođenju evidencije raspoložive ženske radne snage', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 2, 711/1, 1947.
- Glavni odbor AFŽ, 'Referat- Plenarni sastanak Sreskog odbora AFŽ-a Bosanski Brod', Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 3, 1554/4, 1947.
- Glavni odbor AFŽ, 'Pismo Centralnog odbora AFŽ Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ BiH', 1945.

- Glavni odbor AFŽ, «Centralni odbor AFŽ Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ BiH – povodom organizacije 8. martovske izložbe» Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 6, 137/1, 1949.
- Glavni odbor AFŽ, «Sreski odbor AFŽ-a Bosanska Gradiška Zemaljskom odboru AFŽ-a – izvještaj o radu organizacije žena za mjesec august», Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 2, 838/1, 1947.
- Oblasni odbor AFŽ Sarajevo, Oblasni odbor AFŽ Sarajevska oblast – najava takmičenja u čast izbora za Narodne izbore, Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 8, 4/1, 1949.
- Glavni odbor AFŽ, «Sreski odbor AFŽ-a Doboj Zemaljskom odboru AFŽ-a – izvještaj o radu organizacije za mjesec august», Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 2, 842/1, 1947.
- Glavni odbor AFŽ, Zapisnik sa savjetovanja rukovodioca reonskih odbora AFŽ-a grada Sarajeva - 30-31. mart, Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 6, 776/6, 1949.
- Oblasni odbor AFŽ, «I Plenum AFŽ-a Sarajevske oblasti održan 22.02.1950.godine - zapisnik», Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 8, 422/1, 1950.

Bibliografija:

- Agamben, Giorgio. *What is an Apparatus? and Other Essays*. Preveli David Kishik i Stefan Pedatella. Stanford: Stanford University Press, 2009.
- Arnautović, Josip i dr. ur. *Edvard Kardelj, 1910-1979*. Beograd: Novinska agencija Tanjug, 1979.
- Babić, Nikola. *Na putevima revolucije*. Sarajevo: Svjetlost, 1972.
- Badiou, Alain. *Philosophy for Militants*. New York/London: Verso, 2012.
- Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – Glavni procesi 1918. – 1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Božinović, Neda. Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku. Beograd: Pinkpress, 1996.
- Bussolini, Jeffrey. „What is a Dispositive?” *Foucault Studies* 10 (2010) 85-107.
- Čupulo, Dalibor. „Razvoj političkog i pravnog sistema Jugoslavije u poslijeratnom periodu (1945-1968) – Pristup istraživanju i literatura”. *Povijesni prilozi* 7:1 (1988): 203–248
- Dedijer, Vladimir. *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*. Beograd: Rad, 1978.
- Erak, Zoran. ur. *Tito i mladi*. Beograd: Mladost, 1980.
- Ernst, Wolfgang. *Digital Memory and the Archive*. Uredio: Jussi Parikka. Minneapolis/ London: University of Minnesota Press, 2013.
- Federici, Silvia. *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction and Feminist Struggle*. Oakland: PM Press, 2012.
- Fuko, Mišel. *Volja za znanjem – Istorija seksualnosti I*. Prevela Jelena Stakić. Loznica: Karpos, 2006.

- Kecman, Milorad. ur. *Heroji rada Jugoslavije*. Beograd: Zavod za informacione sisteme, 1981.
- Horvat, Branko. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970.
- Katz, Vera. *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945-1953*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
- Katz, Vera. „O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942.-1953“, *Prilozi* 40 (2011), 135-155.
- Jancar-Webster, Brabara. *Women and Revolution in Yugoslavia: 1941 – 1945*. Denver: Arden Press, 1990.
- Nametak, Muhamed. „Uloga omladinskih radnih akcija u stvaranju socijalističkoga društva u Bosni i Hercegovini 1945. – 1952. godine“, *Časopis za savremenu povijest* 3 (2014): 437-452.
- Pasquinelli, Matteo. „What an Apparatus is Not: On the Archeology of the Norm in Foucault, Canguilhem, and Goldstein.“ *Parrhesia Journal* 22 (2015) 79-89. Dostupno na: www.parrhesiajournal.org/parrhesia22/parrhesia22_pasquinelli.pdf
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988 - Treća knjiga: Socijalistička Jugoslavija 1945 – 1988*. Beograd: Nolit, 1988.
- Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Odabrala i priredila Dunja Rihtman Augustin. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Slapšak, Svetlana. „Balkanske žene: Rod epistemologija i istorijska antropologija“ u *Rod i nauka*. Uredili Jasminka Babić-Avdispahić, Jasna Bakšić Muftić i Ugo Vlasisavljević, 57-73. Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, 2009.
- Stojanović, Ivan. *Kuda i kako dalje? Zapisi o odnosima i protivrečnostima ekonomije i politike*. Beograd: Ekonomika, 1989.
- Vejzagić, Saša. *The importance of Youth Labour Actions in Socialist Yugoslavia (1948-1950): The case study of the Motorway „Brotherhood-Unity.“* Magistarski rad. Budimpešta: Central European University, 2013.
- Vlasisavljević, Ugo. *Lepoglava i univerzitet – Ogledi iz političke epistemologije*. Sarajevo: Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, 2003.
- Vlasisavljević, Ugo. *Rat kao najveći kulturni događaj: ka semiotici etnonacionalizma*. Sarajevo: Meuna-fe Publishing, 2007.
- Zaharijević, Adriana. „Fusnota u globalnoj istoriji: Kako se može čitati istorija jugoslavenskog feminizma?“ *Sociologija*, Vol. 57:1 (2015), 72-89.
- Živković, Andreja. „From the Market...to the Market: The Debt Economy after Yugoslavia“ u *Welcome to the Desert of Post-socialism: Radical Politics after Yugoslavia*. Uredili Srećko Horvat i Štiks, Igor. 45-64. London/New York: Verso, 2015.

★ SUNITA FIŠIĆ
Crteži tušem

**OD REVOLUCIONARNOG DO
PROIZVODNOG SUBJEKTA:
ALTERNATIVNA HISTORIJA
AFŽ-a**

TIJANA
OKIĆ

Ali vi, kad najzad dođe vrijeme
Da čovjek čovjeku bude drug,
Spomenite se nas
S trpeljivošću

Brecht

1. Uvod ili početak nakon kraja historije: misliti AFŽ opet i iznova

Misliti Antifašistički front žena danas, 74 godine nakon njegova formiranja i 63 godine od njegove „disolucije“, zahtijeva mnogo više od prostog poznavanja (arhivskih) činjenica. Premda činjenice ne možemo i ne smijemo zanemariti, naša je dužnost staviti ih najprije u njihov, a potom i naš historijski kontekst. No, koja je veza između ova dva konteksta i trebamo li ustrajavati na njoj insistirajući na političkim kontinuitetima? O kojim i kakvim kontinuitetima bi uopće bila riječ? Nije li ono što naše vrijeme razlikuje od vremena AFŽ-a upravo navodno zatvaranje revolucionarnog horizonta, ruptura u historijskom pamćenju iskazana u raznim ideologijama tranzicije i kraja historije? U takvom odnosu snaga, misliti AFŽ značilo bi u ovim novim okolnostima starim jezikom ispisati i nanovo imaginirati mogućnosti djelovanja unutar kojeg bismo, za početak, sami ponovno mogli misliti svoju vlastitu historiju. I baš zbog toga ćemo krenuti od pitanja koje postavlja Daniel Bensaïd: „kakvu politiku zamišljati bez historije... i kakvu historiju zamišljati bez političke imaginacije mogućeg?“¹ Ako politike nema bez historije, onda ni historije nema bez politike, a između njih je otvoren upravo prostor mogućeg. Kako ustati i opstati nakon iskustva poraza koje je navodni kraj historije postavio kao početak i kraj svakog mišljenja o mogućem utopije i/ili strategije? Suvremena historiografija, na valu historijskog revizionizma koji traje već više od pedeset godina, sasvim rutinski minimizira i negira svako iskustvo u kojem postoji i minimum političkog otpora dominantnoj revizionističkoj slici slijeda i događaja.

I upravo tu se otvaraju problemska mjesta o kojima u ovom tekstu želim govoriti u odnosu na historiju Antifašističkog fronta žena u Jugoslaviji i danas. Drugim riječima, da bismo izbjegli monumentalno i antikvarno² viđenje vlastite historije, Jugoslaviju moramo misliti kritički, što znači da kao feministice moramo pisati

¹ Bensaïd, Daniel. *Éloge de la politique profane*. Pariz: Albin Michel, 2008. str. 355

² Nietzsche, Friedrich. *O koristi i šteti istorije za život*. Beograd: Grafos, 1977.

o prvoj i drugoj smrti AFŽ-a. Pisati o dvije smrti ne znači *suočiti se* sa prošlošću, kako bi to današnji revizionisti htjeli – niti znači *zarobiti se u* prošlost budući da je naš odnos sa prošlošću uvijek 'ukotvjen' mjestom, vremenom pa (foucaultovski govoreći) i tijelom iz kojeg pišemo: dakle posredovan je i akumuliranim i iskustvom-interpretacijom prošlosti i bremenom sadašnjosti. Pisati o dvije smrti AFŽ-a naprosto znači ne čitati prošlost iz rezigniranosti sadašnjeg trenutka – iz jada i bijede tranzicije koje u prošlost učitavaju želju da u njoj uslijed siromaštva sadašnjosti vide bolje sutra – nego iz budućnosti sutrašnjice. Ovako čitati AFŽ-ovsku prošlost znači ne odreći joj njen oslobodilački karakter i ne oduzeti mu utopijski impuls. Znači prepoznati ga, sakupiti ga, i upravo s njim djelovati iz sadašnjosti koja gleda u budućnost.

Eppur si muove, unatoč represiji, beznađu i siromaštvu. Sljedeće stranice ispisujem u uvjerenju da je trag koji nam valja slijediti upravo 'princip nada'. Parafrazirajući upravo Ernsta Blocha, arhiv AFŽ-a želim čitati kao simultanost ne-simultanog (*Ungleichzeitigkeit*). No, ovakvo čitanje sa sobom nosi i određene posljedice. Ono, naime, nužno mora krenuti od analize kontradikcijā inherentnih jugoslavenskom poimanju tzv. ženskog pitanja kako bi uopće moglo doći do problemā i kontradikcijā danas. U tom smislu, bauk koji kruži ovim radom jest bauk marksizma. Sve naše analize na ljevici/ljevicama postjugoslavenskog prostora slavno su propale u pokušaju da na Jugoslaviju primijene osnovne marksističke kategorije proizvodnje i reprodukcije, dok smo istovremeno naučeni na taksativno nabiranje institucija države blagostanja kao da one predstavljaju socijalizaciju obitelji i svakodnevnog života, ne naglašavajući da to nije ista stvar. I još važnije: ne naglašavamo da se za te usluge plaćalo upravo temeljem proizvodnje vrijednosti na tržištu, i to dvostruko: plaćali su ih radnice i radnici kao serviseri tržišta. Disoluciju AFŽ-a zato treba posmatrati kao neuspjeh Jugoslavije da uspostavi socijalistički-komunistički društveni poredak, unatoč proklamiranju socijalizma kao vladajuće i noseće ideje društva. Prva smrt AFŽ-a dogodila se već u Jugoslaviji, ne samo njegovim formalnim 'samoukidanjem' 1953. godine, nego mnogo ranije, već 1944. godine, kako sugerira Lydija Sklevicky. Druga smrt dogodila se nakon 1989. godine pod najezdom vala historijskog revizionizma unutar kojeg se ženska historija nanovo mogla ispisati/izbrisati samo 'izmišljanjem tradicije' u kojoj nije bilo i nema mjesta ni za figuru AFŽ-ovke ni za figuru partizanke. Ljevica kao početno mjesto svog historijskog razumijevanja ne bi smjela uzimati postavke koje nameće historijski revizionizam. Ona ne smije biti obrnuta slika revizionizma. Zbog toga Enzo Traverso navodi da moramo odbiti „iskušenje... određenih komunista, historičara i politologa [riječ je o D. Losurdu] koji preokreću nolteovsku [Ernst Nolte] revizionističku shemu i staljinizam predstavljaju kao

proizvod teške fašističke prijetnje: pretjeran i žaljenja vrijedan, kriminalan u svojim krajnjim ishodima, ali najzad deriviran i reaktivan³. U tom smislu i Daniela Bensaïd nas upozorava da moramo odbiti juridičku (tribunalizacijsku) funkciju historije, ali ne i odreći se donošenja (historijskog) suda.⁴

Ovaj esej je uvelike inspiriran posljednjom knjigom Darka Suvina „Samo jednom se ljubi: radiografija SFR Jugoslavije”, uz dva važna dodatka: prvi je da ovaj rad kreće upravo tamo gdje je Suvin stao – od pitanja organizacije i položaja žena. Dijelim Suvinov stav da je „postojao snažan emancipacijski smisao – iako uvijek ugrožavan, a kasnije izdan”⁵. Drugi je da ovu izdaju smještam nešto ranije no Suvin. Uz to, ništa manje važno, želim naglasiti i to da se oslanjam na pionirske studije o radu i djelovanju AFŽ-a čije su autorice Lydija Sklevicky, Gordana Stojaković i Renata Jambrešić-Kirin. Riječ je o ženama koje su na ovom polju napravile neke od najvažnijih koraka, i ovaj rad je prilog kritici koju su one započele. Mnogi dijelovi ovog rada sadrže neizrecive poticaje došle iz čitanja njihovih radova. Čitajući ih, došla sam do zaključka da se u velikim i važnim dijelovima historija različitih republičkih AFŽ-ova može uzimati *pars pro toto*. Zbog toga u svome radu fokus stavljam na druge elemente koji su preko njihovih čitanja otvorili prostor za moje. Čitaocе upućujem na njihov rad ukoliko žele naučiti nešto o vlastitoj (ženskoj) historiji.

U radu ću pokušati pratiti historiju i disoluciju AFŽ-a kroz tri poglavlja. Za pokušaj razumijevanja historije, a potom i disolucije tj. navodnog samoukidanja AFŽ-a, važna su tri pitanja: a) historijski zaborav nekih političkih kontinuiteta, posebice na ljevici; b) odnos privatno-javno u poratnoj Jugoslaviji; c) problem tržišnih reformi i odnosa između proizvodnje, subsistencije i reprodukcije u odnosu na pitanje obitelji i kućanstva. Kada je riječ o obitelji, moja razmišljanja o patrijarhatu polaze od Görana Therborna⁶ i njegovog razumijevanja patrijarhata i dinamike obiteljskih odnosa. On naime pokazuje da obitelj za sebe i po sebi ne posjeduje nikakvu unutarnju dinamiku promjene sve dok na nju ne utječu izvanjski faktori. O tim izvanjskim faktorima je riječ u ovom radu.

³ Traverso, Enzo, De l'anticommunisme. L'histoire du xxe siècle relue par Nolte, Furet et Courtois, *L'Homme et la société* 2001/2: 169-194., str.189.

⁴ Bensaïd, Daniel, *Qui est le juge? Pour en finir avec le tribunal de l'Histoire*. Paris: Fayard, 1999. str. 127

⁵ Suvin, Darko, *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014., str. 23

⁶ Therborn, Göran, *Between Sex and Power, Family in the World 1900-2000*. London: Routledge, 2004.

2. O prehistoriji AFŽ-a

Pokušaji da se AFŽ misli historijski nerijetko su obilježeni upravo nedostatkom historijske svijesti. AFŽ je uglavnom, posebice na ljevici, portretiran kao organizacija koja nastaje 1942. godine bez ikakvih prethodnih utjecaja, kao nešto *sui generis*. Takvo promatranje AFŽ-a dio je sveopćeg historijskog zaborava – u posebno upitnoj formi prisutnog na postjugoslavenskoj ljevici – gdje se prošlosti sjećamo ili selektivno ili reaktivno. Historijski zaborav ima pogubne posljedice. Jedna od najpogubnijih jest ahistorijsko shvaćanje o tome šta se događalo sa ženskim pitanjem i položajem žena u prvoj, a potom i u drugoj Jugoslaviji. Imajući u vidu to da AFŽ jest bio jedinstvena i nikad prije viđena organizacija na području Jugoslavije, no ni u kojem slučaju prvi ženski revolucionarni pokret, potrebno se sjetiti *zaboravljenih* i *zabranjenih* uzora. Minimum historijske svijesti i intelektualnog poštenja nalažu da ne zaboravimo djelovanje KPJ između dva svjetska rata, ali ni djelovanje ženskih građanskih udruga i pokreta koji su prethodili AFŽ-u. To je nužno kako ne bismo dopustili da „vlastitu istoriju čitamo kao pogrešnu fusnotu”⁷. Ne čitati „vlastitu istoriju kao pogrešnu fusnotu” u slučaju AFŽ-a znači govoriti o nekim kontinuitetima ženskog organiziranja. Upravo bih zbog toga, potpuno svjesna opasnosti analize koja se oslanja na analogiju, željela ponuditi i jednu *moću* historijsku analogiju. Kroz nju ću, onoliko koliko dopušta, u drugom dijelu ovog poglavlja pratiti razvoj AFŽ-a ukazujući na neke bitne razlike u odnosu na sovjetski Ženotdel i time, ako ništa drugo, otvoriti prostor za buduća istraživanja i razmišljanja.

Cilj ovog poglavlja jest upravo da protiv historijskog zaborava postavi teorijski okvir⁸ koji formiranje AFŽ-a promatra kao konačni rezultat najmanje tri izvora, struje i tendencije koje su mu prethodile. Riječ je prvenstveno o ženskom organiziranju unutar socijalističke, a potom i komunističke partije Jugoslavije, o ženskim i feminističkim pokretima između dva svjetska rata, o omladinskim sekcijama ženskih pokreta koje su odigrale ključnu ulogu u kasnijoj frontovskoj politici KPJ i, konačno, o Ženotdelu kao zabranjenom uzoru.

⁷ Adriana Zaharijević, Fusnota u globalnoj istoriji: kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma. *„Sociologija* Vol. LVII : 72-89, 2015. str. 86

⁸ Ovaj okvir je nezamisliv bez radova Jovanke Kecman, Nede Božinović, Lidije Sklevicky, Gordane Stojaković

2.1. Žensko organiziranje u radničkom pokretu

Ženske sekcije u komunističkom pokretu, njihove metode i ciljevi rada direktno su naslijeđe Druge internacionale (Socijalistička internacionala 1889–1916.) i posebno odlučne uloge Klare Zetkin u nametanju prakse ženske organizacije SPD-a na cijelu Internacionalu. Klara Zetkin je zaslužna za dvije fundamentalne inovacije.⁹ Prva nije vezana samo uz pitanja politike, nego i organizacije: žensko pitanje ne može biti odvojeno od klasnog. Drugo je još važnije: ideja da su žene, premda eksploatirane kao radnice, podvrgnute specifičnoj formi opresije koja podrazumijeva i specifične historijski uvjetovane metode organizacije i političkog djelovanja žena i radnica. Nakon rezolucija Druge internacionale, sve socijalističke (tada su nosile ime socijal-demokratske) partije morale su u svoj rad inkorporirati ženske komitete, odbore, te izdavati časopise koji se bave ženama i ženskim pitanjem. Tako je, dugi niz godina prije formalnog osnivanja AFŽ-a, i djelovanje socijalističkog pokreta u regiji – pa i KPJ – bilo usmjereno na organiziranje žena i osnivanje ženskih sekcija i komiteta. Iako malobrojne, socijalistkinje (i komunistkinje) organizirale su akcije unutar svojih redova. Tako je u martu 1919. godine Pokrajinski sekretarijat žena socijalista (socijal-demokrata) Bosne i Hercegovine organizirao analfabetske i druge tečajeve namijenjene ženama¹⁰. U aprilu iste godine uslijedio je Kongres ujedinjenja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) održan u Beogradu, gdje je izabran Centralni sekretarijata žena socijalista-komunista. U statutu je rečeno da sekretarijat „sebe smatra kao dio partijske cjeline... [i] isključuje svaku zasebnu organizaciju žena, a smatra se tehničkim-izvršnim odborom u agitaciji i organizaciji žena”¹¹. Odnos sekretarijata žena sa Centralnim partijskim vijećem bio je takav da „prema instrukcijama Centralnog partijskog veća SRPJ (k) Centralni sekretarijat žena socijalista-komunista daje direktive za celokupni rad žena”¹². Teze o „međunarodnom komunističkom pokretu žena”, usvojene 1920. godine na Drugom kongresu Kominterne (Komunistička internacionala, 1919–1943.), kasnije usvojene i unutar KPJ, ne predstavljaju bitniju inovaciju već postojeće socijalističke prakse, osim možda utoliko što eksplicitnije zahtijevaju uključivanje žena kao ravnopravnih članova

⁹ Ono što slijedi je moje čitanje članaka Klare Zetkin sabranih u zborniku *Clara Zetkin, Selected Writings*, New York: International Publishers. Ur. Philip S. Foner, predgovor Angel Davies. Ajli Demiragić zahvaljujem na ovoj knjizi.

¹⁰ Kecman, Jovanka, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1978. str. 93

¹¹ Istorijski arhiv KPJ, tom 2, *Kongresi i Zemaljske konferencije KPJ 1919-1937*. Beograd: Istorijsko odeljenje CK KPJ, 1949. str. 24-26

¹² *Ibid.*, str. 25.

u rad komunističkih partija i drugih proleterskih organizacija. Ovaj kontinuitet otjelovljuje Klara Zetkin koja je bila sekretar Međunarodnog ženskog biroa Druge internacionale a 1920. godine postala sekretar Međunarodnog ženskog sekretarijata Komunističke internacionale.

Drugi dio statuta žena socijalista-komunista, donesenog na istom Kongresu 1919. godine, navodi rad s mladeži kao jedan od specijalnih zadatka ženskog pokreta: „jer su žene prirodom svojom najpozvanije i najkompetentnije za taj rad... a taj rad se treba odvijati prema modernim pedagoškim načelima, a sa čisto praktičnog gledišta na cjelokupno vaspitanje”¹³. Svrha ovog rada bila je pripremanje mladeži da budu „odani članovi proleterskog pokreta”¹⁴. U to vrijeme je rijetko koji socijalistički pokret dovodio u pitanje fundamentalnu i primarnu društvenu i socijalnu ulogu žena, odnosno ulogu žena kao majki i primarnih njegovateljica odgovornih za odgoj i uzdizanje novih generacija. Kasnije ćemo vidjeti da Tito, poput Staljina, insistira na tome da je primarni zadatak „nove žene” vezan uz njenu specifičnu biološku funkciju majke, ali ćemo vidjeti i kako avangarda boljševičke revolucije Alexandra Kollontai ustvrđuje da socijalistička revolucija mora prerasti u seksualnu revoluciju. Misliti AFŽ historijski omogućava nam da još jednom ispitamo različite modele ženske emancipacije na ljevici, imajući u vidu i važnost za nas danas. S jedne strane, model ekonomske emancipacije koji slijedi liniju argumentacije da će ekonomska neovisnost nužno, matematičkom progresijom, rezultirati emancipacijom žena kroz nadničarski rad. S druge strane, model Aleksandre Kollontai i Ženotdela za koje socijalizacija socijalne brige nije prvi preduvjet za ulazak žena u nadničarski rad, nego se smatra ciljem po sebi, jednim od ciljeva komunizma kao samoupravljanja direktnih proizvođača.

Dok su vode, od Tita preko Vide Tomšič do Mitre Mitrović i Cane Babović, također afirmirali određeni kontinuitet rada među ženama kao temelj za kasnije aktivnosti AFŽ-a, sa historijske točke gledišta važno je insistirati i na određenim rupturama. Potrebno je razlikovati periode djelovanja i političke perspektive koje su ih uvjetovale. U revolucionarnom periodu, tj. periodu bolnog „rađanja” Kraljevine SHS obilježenog štrajkovima, seljačkim ustancima i nacionalnim gerilskim otporom Beogradu, fokus KPJ bio je isključivo organiziranje radnih žena. Nakon tzv. Obznane od 30.12.1920. godine, rad KPJ postaje ilegalan odnosno polu-legalan, a rad među ženama prebačen je u sindikalne organizacije. Od 30-ih godina postoji tendencija proširivanja utjecaja na masovne organizacije poput ženskih pokreta. Definitivnim nametanjem Kominternine politike narodnog

¹³ Ibid. str. 26

¹⁴ Ibid.,

fronta u borbi protiv fašizma iz 1935. godine, nastaje konačna ruptura.¹⁵ Otada sudjelovanje i ulazak u ženske buržoaske organizacije, radi formiranja posebnih (frontovskih) organizacija, postaje polazište i model za stvaranje sveklasnog ženskog saveza u progresivnoj borbi za jednakost žena, protiv rata i fašizma. Takav pristup predstavlja raskid s modelom Klare Zetkin koja je odbijala bilo kakvu suradnju radničkog pokreta i buržoaskog feminizma u borbi za npr. pravo glasa, građanska prava i jednakost, kao i sa njenim protivljenjem stvaranja zasebne vanpartijske ženske organizacije. Na ovom primjeru možemo vidjeti kako se jugoslavenski komunistički pokret preoblikovao po uzoru na staljinističke modele u kretanju koje je borbu za emancipaciju žena ograničilo na demokratsku fazu u kojoj je jedini i ključni zadatak bio poraz fašizma i obrana Sovjetskog Saveza. Od početka Drugog svjetskog rata borba za ostvarenje demokratske perspektive nacionalnog oslobođenja i jednakost žena susreću se s političkim problemom, odnosno barijerom: savezom između Staljina i saveznika. I premda ovdje ne možemo detaljno raspravljati o ovoj politici, bitno je istaknuti da su Jugoslavija i Kina bile jedine države u kojima su revolucionarne i demokratske snage uspjele prevazići ove barijere, ujediniti narod u antifašističkoj borbi protiv starog poretka (ancien régime) i otvoriti perspektivu društvene revolucije. Od revolucionarne Španjolske, preko francuskog narodnog fronta, do talijanskog i grčkog pokreta otpora, slijepa poslušnost Staljinovom diktatu značila je sunovrat revolucije. Historijski bismo također trebali uzeti u obzir postojanje paradoksalne i kreativne sinteze i obogaćivanja buržoaskog feminizma i jugoslavenskog komunizma kao organizacijskog, moralnog i političkog preduvjeta za jedan od najvećih masovnih pokreta ikada viđenih na našim prostorima: AFŽ.

2.2. "Odabrane srodnosti": ženski pokret i komunizam u Kraljevini

Feminističke i ženske građanske grupe pokrenule su neke od prvih kampanja za opismenjavanje žena, analfabetske tečajeve, radile na podizanju svijesti o ženskom pitanju i pravima, bavile se i propagandnim radom kroz izdavaštvo novina. Od 20-ih pa do kraja 30-ih godina XX stoljeća jedna od najvažnijih ženskih i feminističkih organizacija u Kraljevini Jugoslaviji bila je Feministička alijansa, koja 1926. godine mijenja ime u Alijansa ženskih pokreta¹⁶. Gordana Stojaković u tekstu „Crtica o feminističkoj istoriji grada Zagreba 1919-1940”¹⁷ navodi imena svih važnih predstavnica feminističkih i ženskih pokreta koje su osobnim zalaga-

¹⁵ Sklevicky, Žene Hrvatske u NOB-u

¹⁶ Kecman, Božinović, Stojaković

¹⁷ Tekst dostupan na: <http://pravonarad.info/?p=350>

njem i agitacijom napravile prve korake za izlazak žena iz sfere privatnog i nevidljivog u sferu javnog. Iako je riječ o ženama iz bogatijih obitelji, pismenim, često i fakultetski obrazovanim, njihovi su zahtjevi bili usmjereni na jednakost svih žena. Neda Božinović, jedna od aktivistkinja AFŽ-a Srbije u knjizi „Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku” svjesno nastoji naglasiti i potvrditi naslijeđe predratnog ženskog pokreta koji ju je formirao:

[...] još od vremena kada sam pre Drugog svetskog rata prišla ženskom pokretu impresionirale su me žene koje su začinjale i razvijale ženski pokret. Ne manje osećanja gajim prema ženama svoje generacije koje su, naročito u ratu, ne štedeći sebe, pa ni svoje živote, dale svoj puni doprinos za ostvarenje fundamentalnih pretpostavki ženskog oslobođenja. Moje duboko ubedenje je da su žene svih generacija, u svom vremenu sa svim njegovim i svojim vlastitim ograničenjima, uradile što je bilo moguće. Ovaj rad je... pokušaj da se na jednom mestu prikaže istorija pokreta žena u Srbiji, da se ukaže i na napore i upornost samih žena da doprinesu promenama, da menjaju svoj status, na podršku i osporavanja koje su u tome imale. Jer, one su umnogom zaboravljene – o njima istorija malo piše.¹⁸

Zbog toga nije dovoljno samo ustvrditi da se moraju razumjeti historijski kontekst i sva ograničenja i prepreke s kojima su se feministice susretale da bismo shvatili koliko su njihovi zahtjevi bili progresivni. Bila je potrebna revolucija i još dvadeset godina kako bi se ovi zahtjevi ispunili, i to ne u potpunosti. Neda Božinović potvrđuje da su feministički programi međuratnog perioda u SFRJ ne samo bili prihvaćeni nego su se zakonska rješenja SFRJ formulirala na osnovu tih programa sve do sredine 60-ih godina.¹⁹ Potrebno je ukazati na dva najvažnija doprinosa (inovacije) feminističkog i ženskog pokreta koji su za kasniji razvoj ženskog pitanja bili od presudne važnosti. Jedan od najvažnijih ispostavljenih zahtjeva bio je promjena građanskog zakonika i ujedinjavanje pravnih propisa važećih u Kraljevini Jugoslaviji.

Naime, danas se često zaboravlja da u toj Kraljevini nije postojao jedinstven pravni sustav. U časopisu Alijanse *Ženski pokret* navodi se da u Jugoslaviji postoji šest pravnih područja na kojima važe različiti propisi građanskog zakonika.²⁰ Ali svima su im bili zajednički podređeni položaj žene i potpuna fizička i materijalna ovisnost

¹⁸ *Ženski pokret*, januar februar, 1937. str. 5-6, zahvaljujem Gordani Stojaković na prosljeđivanju dva broja ovog časopisa.

¹⁹ Božinović, str. 262

²⁰ *Ženski pokret*, januar februar, 1937. str. 6-15.

žene o muškim članovima obitelji. Alijansa je iznijela dva najvažnija prijedloga rješenja akata građanskog zakonika: *a) nadležnost sekularnih, građanskih sudova u pogledu svih predmeta, ukidanje očinske i muževljeve vlasti, b) priznanju jednakog prava ženama da raspoložu sobom i imovinom, uvođenje stečene imovine, jednako pravo na nasljeđivanje*. Drugi element se odnosi na socijalno zakonodavstvo za koje je Alijansa ponudila sljedeća rješenja:

[d]a poslodavci vode strogu kontrolu o izvođenju zabrane noćnog rada za žene, o radu žena pre i posle porođaja, da se staraju o tome da poslodavci otvaraju dečja skloništa prema zakonskoj obavezi, u kojima će nadzor voditi stručno žensko osoblje; da vode računa o higijenskim uslovima rada, naročito o ispravnoj ventilaciji, osnivanju kuhinja, umivaonica, odvojenih za muške i ženske, garderobama itd; da se postigne što efikasnija zaštita materinstva za žene uposlene u industriji, zanatima, kućanstvu i poljoprivredi predlažemo: da se proširi zakon o osiguranju radnika i na poljoprivredno radništvo; da se uspostave propisi zakona o osiguranju radnika iz godine 1922 u pogledu roka osiguranja za sticanje prava na pomoć o porođaju, trajanja porodiljske zaštite, potpore za porođaje, opreme za dete i potpore za dojenje...²¹

Alijansa ženskih pokreta iznijela je i zahtjev za uvođenjem ženskih radnih inspektora kako bi se osiguralo sprovođenje gore navedenih zahtjeva i već postojećih zakona. Iste zahtjeve nalazimo i u socijalističkom ženskom časopisu *Jednakost (Die Gleichheit, 1892–1923.)* koji je uređivala Klara Zetkin. Tvrdnja Lidije Sklevicky da je AFŽ „bio i ostao jedinim legitimnim nasljednikom ovog pokreta”²² slaže se sa tvrdnjom Nede Božinović.

Premda se mnoštvo tekstova bavi narativima ženskih pokreta, istaknutim figurama, rezolucijama ili opisima organizacija, do sada nije napisana nijedna sveobuhvatna *socijalna* historija žena u Kraljevini. U odsustvu takve historije, želim istaknuti nekoliko važnih elemenata. Pojava i proliferacija istaknutih i važnih ženskih pokreta, od onih lijevo orijentiranih do religijskih i dobrotvornih, rezultat je onoga što bismo Blochovim rječnikom mogli nazvati simultanost nesimultanosti ili još jednostavnije, Lenjinovim riječima, nejednakim razvojem. I dok su žene u pogledu prava u suštini ostale malodobne i nezrele, podređene autoritetu najprije starijih muškaraca a potom i sinova, dok je svaka druga žena bila nepismena, period između dva svjetska rata je ipak, prema Veri Erlich, bio

²¹ Ibid.

²² Sklevicky, str. 81

period „kriznog vremena... opšteg nemira i konflikta u porodici“²³. Tradicionalne forme patrijarhalne obitelji (zadruga i višegeneracijsko domaćinstvo) sve više su se raspadale – no ne i u Makedoniji i među muslimanskim stanovništvom – a novčana privreda je sve više prodirala u poljoprivredu. Očevi više nisu mogli zapovijedati na isti način, a odnosi među mladim muškarcima i ženama rapidno su se mijenjali i postajali slobodniji. Žene sa sela gubile su stvarnu zaštitu patrijarhalnih običaja i našle se između patrijarhalnog pravnog poretka s jedne i neograničene slobode eksploatacije tržišta s druge strane.

Trendovi zapošljavanja ženske radne snage, koji su u stvarnosti često značili zamjenu muške radne snage ženskom i dječjom, bili su uvjetovani ne samo smrću dijela muške populacije u Prvom svjetskom ratu nego i ratom izazvanim naglim demografskim promjenama. Tako je primjerice 1921. godine 40% stanovništva Kraljevine Jugoslavije bilo mlađe od 14 godina.²⁴ Uz to je na ionako osiromašenom selu nastavljena fragmentacija zemljišnih posjeda, što seosko stanovništvo prisiljava da sve više traži dodatne izvore prihoda. Rastuća klasa radnika-seljaka, odnosno ženska i dječja radna snaga, predstavlja rezervnu armiju nezaposlenih, što poslodavcima omogućuje da smanje cijenu rada i nadnica.

Brisanjem granica između pozadine i fronta, nova era totalnog rata dovodi u pitanje i rodne granice između privatnog i javnog. Tako su žene tokom Prvog svjetskog rata zbog odsustva muškaraca zauzele važne društvene funkcije koje (barem u gradovima) uspijevaju zadržati čak i u periodu demobilizacije.²⁵ U gradovima su, pod utjecajem zapadnjačkih trendova, žene pohađale škole, univerzitete i borile se za veća politička prava. Na univerzitetima je bilo oko 20% ženske populacije koja se, pod snažnim utjecajem liberalnih i socijalističkih ideja o jednakosti spolova, okreće protiv dvostrukog seksualnog morala. Nije se radilo samo o odbijanju zastarjelih običaja, nego o tome da su „diktatura i njene reakcionarne snage... sprovele prema ženama svoje nazadne mere i zapretile im novim oduzimanjem i ono malo stečenih prava“²⁶.

Upravo su gore navedeni procesi u osvit rata omogućili i uvjetovali i formiranje jezgra KPJ i kadra AFŽ-a. Taj kadar je činila mlada grupa seoskih učiteljica i radnica

²³ Erlich, Vera S. „Das Erschütternd Gleichgewicht in der Familie, aus eine Jugoslawischen Studie“ Citirano u: Holm Sundhausen, *Historija Srbije od 19. do 21. veka*. str. 296. Beograd: Clio, 2009.

²⁴ Čalić, Žanin-Mari., *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: Clio, 2004. str. 253-254.

²⁵ Čalić, Žanin-Mari. *Historija Jugoslavije u XX veku*. Beograd: Clio, 2013, 123.

²⁶ Bilten „Ženski pokret kroz omladinsku sekciju“, izveštaj br. 2. Januar 1940, u: ur. Cvetić, Bosa, *Žene Srbije u NOB-i*, str. 56-9.

koje su, stekavši u gradu obrazovanje odnosno radničko iskustvo, donosile natrag u sela slobodarske i progresivne ideje, te buržoaska univerzitetski obrazovana omladina koja se pod utjecajem komunističkih ideala, u turgenjevskoj drami majki i kćeri sukobila s „gospođama“ iz feminističkog pokreta. Tako se sredinom 30-ih godina prošlog stoljeća nova generacija mladih žena, studentica i radnica pridružuje postojećim ženskim i feminističkim organizacijama. Povezujući pitanja jednakosti s borbom protiv rata i fašizma, omladinske sekcije su uspjele feministički pokret povezati sa antifašističkim. U borbi za pravo glasa 1939. godine, u Srbiji se primjerice dogodilo to da je „po prvi puta jedan široki društveni pokret prihvatio ideju da se sloboda i demokracija mogu odnositi na potlačenu polovinu društva: žene“²⁷. Nekadašnje pripadnice omladinskih sekcija ženskog pokreta, pokreta Univerzitetski obrazovanih žena i drugih članica ženskih organizacija sudjelovale su u pripremama za oružanu pobunu 1941. godine i spontano osnovale ženske antifašističke komisije – prethodnice AFŽ-a.

Godine 1939. u maju se održava Zemaljsko savjetovanje KPJ na kojem se u osvjetljava raspravlja o uključivanju žena kao ravnopravnih članova u rad Partije i drugih proleterskih organizacija, a što je Partija imala u planu puna dva desetljeća ranije. Tito, strahujući da će mobilizacija i represija desetkovati partijsko vodstvo, vidi u ženama potencijalne kadrove koji su „klasnom neprijatelju nepoznati“. Upravo iz toga proizlazi ideja da „ne sme biti ni jednog foruma bez ženskih članova. Ako je većina kadrova do sada podcjenjivala važnost uvlačenja žena u KP – onda sada moraju postati svesni činjenice da je stvaranje ženskih partijskih kadrova naš najvažniji organizacioni zadatak“²⁸. Muški članovi Partije bili su kritizirani što na rad sa ženama gledaju kao na *ženski rad*, ali kada se vodstvo ženskog pokreta, suočeno s ratom i prijetnjom represije povuklo iz političke borbe, još veći problem postaje feminizam. Na partijskom kongresu 1940. godine Vida Tomšič izjavljuje: „[f]eminizam postavlja zajedničke zahtjeve žena sviju slojeva odijeljeno od zahtjeva radnog naroda. Naglašavanjem zajedničkih ženskih zahtjeva u suprotnosti i u borbi protiv muškaraca feminizam sakriva klasnu osnovu ženskog pitanja, te time odvrća masu žena od borbe protiv kapitalizma kao i protiv klasnog društva uopće“²⁹. Isto ovo, i s jednakim pravom, mogla je reći i Klara Zetkin oko 1890. godine. No, KP u tom trenutku vodi politiku u okviru narodnog fronta i zapravo ne povezuje opća demokratska pitanja sa borbom protiv kapitala budući da govorimo o vremenu demokratskog antifašističkog saveza.

²⁷ Božinović, Neda, *Položaj žene u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Žene u crnom, 1996. str. 260

²⁸ Tito, 1939, objavljeno u: *Proleter*, br. 1-2, januar-februar, 1940, str. 6.

²⁹ Vida Tomšič, citirano u: Šoljan Marija, ur. *Žene Hrvatske u NOB-u*, Vol I, str. 1-8.

2.3. AFŽ kao revolucionarni pokret

Prema službenim brojkama, dva je miliona žena sudjelovalo u NOB-u: ta brojka čini najveći ženski organizirani pokret u Drugom svjetskom ratu. Borilo se 100.000 žena (partizanki) a njih 2.000 su dobile vojni čin. 25.000 partizanki je ubijeno, a preko 40.000 ranjeno u borbi. Dodamo li ovome stravične slike fašističkog terora i genocida, međunacionalne masakre kojima su orkestrirale kolaboracionističke snage i totalni kolaps društvenog i ekonomskog života, postignuća AFŽ-a, u principu organiziranog pokreta masa seljanki, vrijedan je najmanje dubokog naklona.

Širenjem oslobođenih teritorija, od početka ustanka bivaju uspostavljeni Narodno oslobodilačka vojska (NOV) i organizirani izbori u Narodnooslobodilački odbori (NOO) u kojima su mogli glasati svi punoljetni građani, bez obzira na religiju, spol ili nacionalnost. Pravo glasa žena nastalo je u borbi i iz borbe za novu vlast. AFŽ je mobilizirao žene za prve istinski slobodne i jednake izbore ikada viđene na tlu Jugoslavije, te ohrabrivao žene da se i same kandidiraju. U samoj BiH je do kraja rata u seoske i mjesne odbore NOO-a bilo izabrano 3.000 žena. No, kao i u KPJ, u više organe vlasti izabrano je mnogo manje žena nego muškaraca. U revolucionarnu vlast BiH (ZAVNOBiH) izabrano je samo pet žena, četiri puta manje nego u njegov hrvatski ekvivalent – ZAVNOH, budući da je AFŽ u Hrvatskoj bio daleko najjači i najorganiziraniji. Na historijskom zasijedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja (AVNOJ), gdje su se narodnooslobodilački odbori proglasili legitimnom i suverenom vladom Jugoslavije, sjedila je samo jedna žena – Kata Pejnović, predsjednica Izvršnog odbora AFŽ-a, izabrana u Predsjedništvo AVNOJ-a. Na drugom Zasijedanju AVNOJ-a, u Bihaću, žene su činile 4% ukupnog članstva, a u Predsjedništvo su izabrane samo dvije – Spasenija Cana Babović i Maca Gržetić, obje članice Izvršnog odbora AFŽ-a.

Jedan od prvih osnivačkih dokumenata AFŽ-a kojima se precizira cilj i način djelovanja, jest Okružnica broj 4. Centralnog komiteta komunističke partije Hrvatske iz 1941. godine gdje se govori o osnivanju AFŽ-a i njegovoj ulozi „u cilju aktiviziranja i povezivanja širokih slojeva žena i njihovog uvlačenja u narodnodno-oslobodilačku borbu bez obzira na njihovu političku, nacionalnu i vjersku pripadnost”. Ovim dokumentom je po prvi put skicirana buduća organizacijska struktura AFŽ-a koja je, poput partijske, bila teritorijalna i izborna, i penjala se od nižih kvartovskih, gradskih, oblasnih i sreskih do Glavnog odbora; bila je centralizirana, a niži odbori su bili podređeni višim. Prvobitni zadatak AFŽ-a bio je da osigura potporu partizanskim odredima, a sam AFŽ je ušao u sastav

Narodnooslobodilačkog fronta.³⁰ Na listi političkih ciljeva i zadataka AFŽ-a pojavila se i borba za jednakost među spolovima, što je trebalo postati drugim centralnim pitanjem djelovanja AFŽ-a.

Na prvom Zemaljskom kongresu AFŽ-a u Bosanskom Petrovcu, vezu sa prijašnjim aktivnostima AFŽ-a potvrđuje Titovo obraćanje: „[n]a koncu bih htio da kažem još to da je Antifašistički front žena, koji postoji već odavno, a sada je dobio i svoju organizacionu formu, jedna od organizacija koja je ponikla odozdo....”³¹. O tome da AFŽ jest ženska organizacija, ali ne odvojena od drugih, svjedoče druga dva važna dokumenta prvog Zemaljskog kongresa AFŽ-a. Riječ je o referatima Cane Babović i Mitre Mitrović, tajnice omladinske sekcije ženskog pokreta i jedne od glavnih ženskih figura Partije.³² One se također osvrću na rad u predratnim godinama, potvrđujući da je formiranje AFŽ-a rezultat dugogodišnjeg rada i borbe žena Jugoslavije za pravedniji svijet. Oba referata bi trebalo čitati kao programatska, posebno zbog činjenice da je AFŽ svoj statut usvojio mnogo kasnije, kao i zbog činjenice da se KPJ u oba referata spominje kao nosilac borbe protiv fašizma, a za jednakost svih. Isticanje važnosti KPJ predstavlja suptilan odmak od politike narodnog fronta, čime se ponovno potvrđuje gore navedeni podatak da je KPJ istovremeno slijedila (za što također nalazimo primjere u referatima) ali i odstupala od tvrde linije narodnog fronta.

KPJ je od početka razumijevala da (parafrazirajući referat Mitre Mitrović) vodi borbu i rat u kojima se briše razlika između pozadine i fronta. Više nije bilo moguće front smatrati muškim, a pozadinu ženskom. Stoga ustanak naroda nije mogao bez podrške žena i apsolutne mobilizacije prerasti u općenarodnu borbu i pobunu. Žene je bilo potrebno mobilizirati za borbu ali, još važnije, za pozadinski rad od kojeg je ovisilo snadbijevanje vojske, narodnog fronta, prenošenje poruka i uopće komunikacija viših i nižih komiteta KP, kao i odbora AFŽ-a. Veliki problem u tom smislu predstavljalo je seljaštvo. Budući da je seljaštvo činilo većinu stanovništva, cilj daljnijeg toka borbi počivao je upravo na stupnju mobilizacije seljaka u partizanske redove. Jednako važna bila je i proklamacija jednakosti muškaraca i žena, obećanje bolje budućnosti i socijalne pravde na kojem je počivao cijeli revolucionarni podvig: rušenje starog i stvaranje novog.

³⁰ Žene Hrvatske u NOB-u, Vol I, str. 57.

³¹ Tito ženama Jugoslavije, dostupno na: <http://www.afzarhiv.org/items/show/92>

³² Cane Babović, Organizaciono pitanje AFŽ-a, dostupno na: <http://www.afzarhiv.org/items/show/231>, Mitra Mitrović, Antifašistički pokret žena u okviru narodno-oslobodilačke-borbe dostupno na: <http://www.afzarhiv.org/items/show/232>; svi naglasci su moji

Borba partizana naslanjala se na gerilske strategije ali i na lokalne tradicije hajduka i uskoka, Prvog i Drugog Srpskog Ustanka (1804–1817.), seljačke pobune protiv Otomanskog carstva u BiH 19. stoljeća, ženske revolucionarne vojne komitete VMRO-a koji su sudjelovali u Ilindanskom ustanku 1903. godine, ženske gerilske borbe crnogorskog otpora austrougarskoj okupaciji od 1916. do 1918. godine, kao i ustaničke pobune protiv ranijih okupatora. Milovan Đilas, primjerice, navodi da je Partija svjesno koristila „drevne tradicije i mitove“ da bi predstavila NOB kao nastavak „vjekovne borbe naših slobodoljubivih naroda“³³. Analiza Jelene Batinić³⁴ pokazuje kako je KPJ figuru nove žene stvarala povezujući je s epskim figurama južnoslavenskog folklora. Partizanska ženstvenost počivala je na dva stuba: plemenite junakinje koja svoju čast i vrijednost (odnosno jednakost) dokazuje u bitkama, i majke koja poziva na osvetu svoje mrtve djece. Oličenje ove potonje bila je Kata Pejnović, u narodu poznata kao „majka Kata“, koja je na osvetu pozvala na Prvoj Zemaljskoj konferenciji AFŽ-a. Prva figura porediva je s ulogom mladih seljanki kao borkinja i bolničarki, a druga s pozadinskom ulogom starijih seljanki, majki koje su obavljale tradicionalne ženske poslove. Zajedno su među seljaštvom imale ogroman mobilizacijski potencijal budući da su sadržavale elemente tradicije, što je utjecalo na buđenje patriotskih osjećanja i stupanje u borbu.

Ove figure nove žene naslovnica prvog broja časopisa *Žena u borbi* slikom ujedinjuje u ženu koja jednom rukom drži dijete, a drugom pušku. Spajajući tradicionalno sa novim i modernim, KPJ čini sasvim legitiman korak kojim stvara upravo uvjet mogućnosti za revolucionarni prevrat. Iako ni ustaše ni četnici nisu zanemarivali važnost žena, u njihovim prikazima žene su i dalje bile nejednake i vezivane uz crkvu, kuću i djecu.³⁵ Načinivši jasnu razliku u odnosu na poimanje žena, KPJ osigurava stratešku prednost nad okupatorskim i kolaboracionističkim snagama.

U svojem referatu o organizacijskim pitanjima AFŽ-a, Cana Babović podcrtava da je borba koju vodi i koju će voditi AFŽ – borba KPJ, stoga se kao glavni zadatak pokreta uopće zahtijevalo „*potpuno obezbeđenje naše vojske*“. Cana Babović u svom referatu oštro napada „buržoaske“ feminističke pokrete kako bi pokazala da je cilj jednakosti podređen općim ciljevima NOB-a.

³³ Đilas, Milovan, *Wartime*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977. str. 227.

³⁴ Batinić, Jelena. *Women and Yugoslav Partisans. A history of World War II Resistance*. New York: Cambridge University Press, 2015.

³⁵ O ulozi i mjestu žena u ustaškom pokretu vidjeti više u radovima: Bitunjac Martina, *Le donne e il movimento ustascia*. Rim: Edizioni Nuova Cultura, 2013. Renata Jambrešić-Kirin i Senjković Reana, Puno puta bi vas bili... Narodna umjetnost, 42/2, 2005, str. 109-126

Drugi važan zadatak AFŽ-a bilo je izdavanje časopisa koji je trebao služiti za mobilizaciju žena, a time i kao pomoć vojsci. Časopisi su trebali služiti i za *političko uzdizanje žene*, što je također navedeno kao jedan od ciljeva organizacije. Unutarpartijski dokumenti, kao i dokumenti Arhiva, ponavljaju da mnoge žene, čak i aktivistice AFŽ-a ne samo da ne razumiju svoju ulogu u NOB-u, nego ne razumiju niti da se borba vodi za njihovu jednakost. Samo *političkim uzdizanjem* žena bilo je moguće osigurati da sve žene shvate važnost borbe i nužnost okupljanja svih antifašistkinja (bez obzira na klasu, religiju i nacionalnost) u borbi protiv fašizma. Kako bi se podigla „politička svijest” najprije je trebalo iskorijeniti masovnu nepismenost, tako su na oslobođenim teritorijama partijski kadrovi koji su vodili i AFŽ odmah pokretali analfabetske tečajeve, tečajeve o higijeni, domaćinstvu i političkim ciljevima NOB-a.

Treći važan element rada AFŽ-a bio je rad na oslobođenoj teritoriji s ciljem učvršćivanja narodne vlasti i podržavanja narodnih odbora. Govoreći o oslobođenoj teritoriji i važnosti upostave narodne vlasti, Mitra Mitrović u svom referatu navodi da se već „sada na oslobođenoj teritoriji podižu dečiji domovi”. Jedna od zanimljivosti njenog referata jest i prikaz načina na koji su se žene transformirale u borbi i kroz borbu – zauzimajući istu poziciju kao i muškarci. Žene uključene u narodnooslobodilačku borbu ponosno su isticale kako su zauzele muško mjesto i u borbi dokazivale svoje „junaštvo, hrabrost i sposobnost”. I dok je jedan od nesumnjivo najvažnijih doprinosa bio taj da je u kriznom trenutku omogućeno da „transgresijom tradicionalnih rodnih uloga” žena – kao partizanka – uopće stupi u poredak političkog, ovo stupanje u borbu za pravednije društvo u svojoj suštini nije dovelo u pitanje rodne odnose i norme nego ih je ponavljalo i perpetuiralo (što potvrđuju i referati Cane Babović i Mitre Mitrović).

Iako je strategija KPJ uvelike ovisila o uspjehu uvođenja žena u pokret i borbu, mobilizacija žena u AFŽ koegzistirala je sa tradicionalnim shvaćanjima, a žene koje su doprinosile partizanskoj borbi činile su to u pravilu obavljanjem tradicionalno ženskih zadataka i poslova: čišćenjem, pranjem, njegovanjem i brigom za druge. Rad AFŽ-a tako se od početka formira isključivo kao ženski rad koji u velikoj mjeri počiva na tradicionalnom modelu koji ističe „žensku” prirodu i „ženske” kvalitete. I dok je u ratu taj strateški ustupak partizanima donio prevagu a ženama omogućio da se potvrde i kao revolucionarni subjekti, u poratnom periodu kontradikcije rodnih uloga zadobijaju drugačiju putanju.

Problemi u radu AFŽ-a pojavili su se već u njegovoj prvoj fazi. Iako Lydija Sklevicky³⁶ o prvoj fazi djelovanja AFŽ-a govori kao o fazi autonomnosti, pozivajući se na referat Mitre Mitrović sa Prvog zemaljskog zasjedanja AFŽ-a, ja u referatu Mitre Mitrović ne pronalazim dokaze za to. Prije će biti da je Lydija Sklevicky zamijenila referate Cane Babović i Mitre Mitrović, jer u referatu Cane Babović eksplicitno stoji „da će Centralni odbor *nastojati* da se naše organizacije vremenom osamostale“. Čitanjem arhivskih dokumenata utvrdila sam da je ipak sve ostalo na *nastojanju*. AFŽ nikada nije bio niti postao autonomna organizacija. Rad AFŽ-a je od početka bio subordiniran djelovanju NF, a NF je bio direktno podređen KPJ. Premda je AFŽ imao ograničenu operativnu autonomiju, nikada nije imao potpunu organizacijsku autonomiju. Operativna autonomija je bila izraženija na okupiranom teritoriju, budući da je protok informacija od CK KPJ i NF do odbora AFŽ-a stizao mnogo teže, što je značilo da su odbornice AFŽ-a same morale pronalaziti načine djelovanja. Stoga i na ljevici ponavljane tvrdnje o autonomiji AFŽ-a smatram potpuno neopravdanim, što pokazuje i mnoštvo dokumenata Arhiva. Pripisivati AFŽ-u autonomiju koju nikada nije imao zapravo znači ne historizirati ga, nego ga mitologizirati. Glavni cilj mita o autonomiji jest legitimirati liberalne teze drugog vala feminizma koji tvrdi da bi ženski pokret trebao biti politički i organizacijski neovisno od ljevice.³⁷ Iz ovakvog viđenja proizlazi metafizički dualizam koji Lidiju Sklevicky vodi ka postavljanju teze o pretežno herojskoj fazi AFŽ-a i pretežno dijaboličkoj fazi podređenosti Partiji koja kulminira disolucijom AFŽ-a 1953. godine. Sve i da ovo uzmemo kao istinito, to ne objašnjava ograničenja ženske emancipacije za vrijeme i poslije rata. Teza o autonomiji na taj način u suštini zamagljuje centralni politički ulog tj. pitanje političke strategije u odnosu na ciljeve revolucije i značenje emancipacije: konflikt između modela ekonomske emancipacije i abolicije (komunističkog ukidanja) obitelji, klase i države o kojima će biti riječi kasnije.

Direktivno pismo CK KPJ iz januara 1944. godine prvi je korak ka još većoj centralizaciji AFŽ-a potvrđenoj i na V Kongresu KPJ kada se događa druga preraspodjela zadataka između NF-a i AFŽ-a, kad AFŽ postaje izvršni organ NF-a i više se ne stara o političkom uzdizanju žena. Arhiv svjedoči i o problemima nakon završetka rata. Izvještaji u više navrata spominju da žene funkcionera i članova NF-a ni na koji način ne sudjeluju u radu AFŽ-a.³⁸ To je mnogim ženama

³⁶ Sklevicky, *Žene Hrvatske* u NOB-i, str. 108.

³⁷ O čemu govori i Lilijana Burcar, više u: Burcar Lilijana, *Restavracija kapitalizma: repatriarhalizacija družbe*, str. 113-142, Ljubljana, Sophia, 2015. Lilijani Burcar se zahvaljujem jer mi je poslala svoju poticajnu knjigu koja predstavlja do sada jedini pokušaj objašnjenja položaja žena u tranziciji.

³⁸ Glavni odbor AFŽ-a BiH, Dopis sreskog odbor AFŽ-a Velika Kladaša, Arhiv Bosne i Hercegovine,

predstavljalo problem, a nekima i znak da ni one ne bi trebale sudjelovati u radu odbora. Jednako se tako navodi i da drugovi ne daju drugaricama da pohađaju tečajeve, ili pak da žene funkcionera „s ponosom ističu” da ne žele raditi u organizaciji.³⁹ Nećemo pogriješiti ako kažemo da je usred revolucije i sama ideja da su žene jednake muškarcima predstavljala revoluciju. Sama ideja je već od samih početaka nailazila na otpor, i upravo su zbog toga žene morale iznalaziti načine da dokažu da nisu zaostale i glupe. Sve to se odražavalo i na rad AFŽ-a. Trideset godina kasnije, Dušanka Kovačević, jedna od centralnih figura AFŽ-a BiH, to opisuje ovako:

žene su ...okrećući leđa tradiciji koja je sputavala njihove snage, moralno, fizički i psihološki postale drukčije, ne u smislu da su sticale osobine muškaraca kako se to često misli, nego su postajale ono što je bilo potrebno slobodi naroda i revoluciji. U revoluciji su žene i djevojke našle mjesto što je važnije od lične sudbine zapisane u istoriji žene, ali su nagonski tražile izraz iz sudbine svojih majki i baba. Prvi put u istoriji, valjda, žena je izgrađivala svoj sopstveni ideal žene, nezavisno od toga kakvu ženu želi muškarac. Taj ideal gradila je mjerilima revolucije i pobjede nad neprijateljem. Vrijednost kao što su odanost narodu, hrabrost, znanje, preduzmljivost potiskivale su stara mjerila koja su od žene tražila poslušnost, nemiješanje u muške poslove, zatvorenost u kući, itd. *Muškarci su se manje mijenjali. Mnogi od njih su prihvatili tu novu ženu, drugaricu, kao nužnu, ali i prolaznu ratnu pojavu, dio surove ratne stvarnosti.*⁴⁰

No, čitavoj je arhivskoj građi zajedničko to da se borba KPJ gotovo ne povezuje s borbom protiv kapitalizma, što ima veze sa već spomenutim strateškim revolucionarnim pitanjem. To je umnogome odredilo reakciju koja je bitno uvjetovala kasniju politiku KPJ. Činjenica da je program KPJ od 1935. godine balansirao između nezavisne revolucionarne politike i politika narodnog fronta proizvela je dva značajna rezultata: s jedne strane je revolucionarna politika osigurala

Kutija 2, 901/47, 1947. Glavni odbor AFŽ-a BiH, "Zapisnik sa savjetovanja predsjednica i sekretara sreskih odbora AFŽ održan u Sarajevu 20.1.1949. godine", Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 7a, ? 1949., Oblasni odbor AFŽ-a Sarajevo, "Zapisnik s pleuma za oblast Bihać" Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 9, br. dok. ?, 1950...

³⁹ Primjerice: Glavni odbor AFŽ BiH, "Zapisnik plenarnog sastanka Sreskog odbora AFŽ-a održan 26.9.1948. godine" Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 5, 84/48, 1948. Oblasni odbor AFŽ-a, Oblasni odbor AFŽ-a, "Zapisnik Plenarnog sastanka AFŽ-a u Bihaću održanog u prostorijama u vjećnici G.N.O dana 9.2.1950. godine, str. 2. Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 9, 1061/5, 1950. Oblasni odbor AFŽ-a, "Zapisnik sa sastanka sekretarijata Oblasnog odbora za oblast sarajevsku koji se održaje 10.1.1950. godine", Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 9, 1053/4, 1950.

⁴⁰ Žene BiH u NOB-u, Svjetlost, Sarajevo, 1977. str. 38-38, italic T.O.

otvaranje revolucionarnog polja i stvorila uvjet mogućnosti revolucije, no s druge strane je slijeđenje politika narodnog fronta onemogućilo KPJ da borbu protiv fašizma, koju je stavljala na prvo mjesto, poveže s borbom protiv kapitala i kapitalizma. Ovo je posebno važno za razumijevanje položaja žena u Jugoslaviji i razumijevanje odnosa proizvodnje i reprodukcije, kao i forme koju je ovaj odnos poprimio već 50-ih godina prošlog stoljeća, a o čemu i Arhiv svjedoči.

2.4. Čega Ženotdel (ni)je ime?

U prethodnom dijelu teksta je navedeno da ću pokušati ispitati granice *jedne moguće historijske analogije*. U arhivu AFŽ-a, u kasnijim biografijama partizanki i u većini djela jugoslavenske historiografije koja se bave ženskim pitanjem, uočava se nešto što ću za potrebe ovog rada nazvati *simptomatičnim odsustvom*. Naime, literatura o jugoslavenskom komunističkom pokretu i AFŽ-u ni ne spominje sovjetski Ženotdel (Женотдел) ni njegove glavne protagonistice Aleksandru Kollontai, Inesu Armand, Nadeždu Krupskaju, Konkordiju Samojlovu i Klaudiju Nikolaevnu. I nasumična *Google* pretraga o Ženotdelu jedva da daje rezultate na našem jeziku, a u tim malobrojnim rezultatima se spominje isključivo uz ime Aleksandre Kollontai. To da se Ženotdel ni danas gotovo ne spominje zasigurno je rezultat brisanja historije Ženotdela – najprije iz sovjetske, a onda nužno i svih istočno-blokovskih historiografija, uključujući i jugoslavensku. Pitanja o odsustvu Ženotdela nameću se sama od sebe: da li je u vremenu formalnog uspostavljanja AFŽ-a u Jugoslaviji bilo zabranjeno govoriti o Ženotdelu koji je do tada prestao postojati? Da li je model Ženotdela bio model kojeg se moralo zaboraviti i na kojeg se nije smjelo pozivati niti ga se prisjećati? I, u konačnici, glavno pitanje: koja je razlika između Ženotdela i AFŽ-a? Struktura AFŽ-a je u velikoj mjeri – ali ne u potpunosti – oponašala strukturu Ženotdela.⁴¹ I već je stoga o Ženotdelu moguće govoriti kao o u odsutnom modelu a – u periodu formalnog osnivanja AFŽ-a – i kao o *zabranjenom* modelu, budući da tada Jugoslavija u potpunosti slijedi Staljinovu politiku Kominterne i politiku narodnog fronta⁴².

⁴¹ Više u: Stites, Richard, Zhenotdel: Bolshevism and Russian Women, 1917-1930, *Russian History*, Vol. 3, br. 2, str. 182.

⁴² Ideja da za potrebe ovog teksta po prvi puta uopće pokušam napraviti kratku komparativnu analizu Ženotdela i AFŽ-a, javila se nakon što sam u arhivu AFŽ-a pročitala Dopis centralnog odbora AFŽ-a iz Beograda Glavnom odboru AFŽ-a za BiH od 30.1.1947. godine u kojem se govori o propustu vezanom za "problem djece palih boraca koloniziranih po porodicama. Propust je bio taj da je izdržavanje djece postalo vrsta zarade. Mnoge su porodice uzimale djecu da za sebe izvuku stalnu mjesečnu korist" Centralni odbor AFŽ-a predlaže da se osmisle novi načini upravljanja ovim pitanjem i da se pronađu načini da se ovoj djeci da *pravilan politički odgoj (T.O)*. Glavni Odbor AFŽ BiH,

Opće mjesto specijalističkih rasprava o sovjetskoj historiografiji danas zauzima analiza pravnih akata i normi uvedenih nakon velike Oktobarske revolucije, budući da govorimo o jednom od najprogresivnijih zakonodavstava ikada igdje uvedenih. Dobro je poznata i činjenica da je februarska revolucija 1917. godine – koju su predvodile žene zahtijevajući prestanak rata koji ih je lišio osnovnih životnih namirnica i uvjeta za život – bila katalizator i okidač za kasnija revolucionarna zbivanja. Neposredno nakon revolucionarnih zbivanja 1917. godine i nakon mnogo pritisaka i demonstracija predvođenih ženama, a za koje su agitirali i buržoaske feministice i boljševici, Privremena vlada je ženama dala univerzalno pravo glasa. Nakon uspostave revolucionarne vlasti u decembru 1917. godine legaliziran je razvod, ujednačena prava bračne i vanbračne zajednice a time i priznanje djece bez obzira na to da li su rođena u formalnoj ili neformalnoj zajednici. U novembru 1920. godine legaliziran je abortus, po prvi puta u historiji, a izvođenje abortusa izvan za to predviđenih institucija donosio je najstrožije zatvorske kazne. Uslijedio je (30.12.1922.) zakon o zemljišnom posjedu koji je predstavljao možda najdublji i najsistematičniji *pravni* pokušaj razbijanja tradicionalnih patrijarhalnih kulturnih i pravno-posjedničkih obrazaca i normi.

Pokušaj promjene tradicionalnih patrijarhalnih obrazaca, onaj koji pogađa najveći dio populacije, morao je biti isti onaj koji sasijeca problem u korijenu i izaziva najviše protivljenja. Ovim zakonom omogućena je jednakost muškaraca i žena na *Dvoru*, upravljanje kućanstvom bilo je jednako mogućnost i obaveza i žene i muškarca, žene su dobile pravo nasljeđivanja zajedničke imovine *Dvora*...⁴³ Svi navedeni zakoni umnogome su bili rezultat osobnog zalaganja Aleksandre Kollontai koja je nakon revolucije postala komesarkom za socijalna pitanja.⁴⁴ Abolicija obitelji, nemisliva bez potpunog i radikalnog dokidanja rodni i patrijarhalnih normi,

Arhiv Bosne i Hercegovine, *Kutija 2, 149-47*, kao i "Zapisnik sa održanog savjetovanja žena iz grada i sreza Zenice po pitanju formiranja raznih društava a u vezi zaključka sjednice Izvršnog odbora C.O. AFŽ-a", gdje je drugarica Mardić Olga predložila da se formira društvo za pomoć *besprizornoj* djeci. Oblasni odbor AFŽ-a, Arhiv Bosne i Hercegovine, *Kutija 9, 1082/4*, 1950.

⁴³ O zakonskim propisima i normama ranog postrevolucionarnog perioda, kao i kasnijim staljinističkim kontrarevolucionarnim mjerama vidjeti više u: Rudolf Schlesinger (ur.), „The Family in the U.S.S.R., Documents and Readings”, Routledge, 2000.

⁴⁴ Premda u historiografiji postoje sporovi oko toga koliku je ulogu Aleksandra Kollontai imala pri donošenju progresivnih obiteljskih zakona i samom formiranju *Zhenotdela*, Carol Eubanks Hayden je odlučna u svojoj ocjeni da bi bez individualnog zalaganja Aleksandre Kollontai mnogo toga ostalo mrtvo slovo na papiru. Vidjeti npr. doktorsku disertaciju Carol Eubanks Hayden „Feminism and Bolshevism: The *Zhenotdel* and the Politics of Women's Emancipation in Russia 1917-1930.” University of California, Berkeley, 1979. Iako je Kollontai kasnije podnijela ostavku na to mjesto, nije prestala raditi u drugim partijskim tijelima.

bila je jedna od ključnih karakteristika boljševičke revolucionarne teorije koja se „oslanjala i na marksističke klasike, ali i na djela ruskih marksistkinja poput Kollontai i Krupskaje“⁴⁵.

Fluidnost i fluktuacija poimanja rodnih uloga jedna je od osnovnih ideja koje stoje iza ideje komunalnog življenja, pokušaja i djelomično ostvarenog utopijskog sna o stvaranju institucija socijalizacije kućanskog rada, dijeljenja kućanskih poslova i obaveza, te „iščezavanja“ obitelji kao proizvodne jedinice zajedno s državom i klasama.⁴⁶ Ideja kojom su se vodili vođe Oktobarske revolucije predstavlja dosad jedini pokušaj da se komunizam ostvari ne samo vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju, nego i abolicijom obitelji, budući da su to smatrali ništa manje važnim dijelom revolucionarne preobrazbe društva. Dekonstruiranjem i dokidanjem rigidnosti rodnih određenja i kategorija koje su ženu vijekovima držale u podređenom položaju i vezivale ju za kućanski rad koji je, kako je rekao Lenjin, „zatupljuje, ogupljuje i porobljava“⁴⁷, nastojali su sprovesti ideale u djelo. Upravo su zbog toga, još od 1905. odnosno 1909. godine, Kollontai i Krupskaja iznosile ideje o važnosti i nužnosti organiziranja žena proleterki i seljanki kroz rad posebne grupe, komiteta ili sekcije. Međutim, njihove ideje o osnivanju posebne unutarpartijske ženske organizacije ostale su nerealizirane sve do 1917. godine. Iste godine nastavljeno je izdavanje predratnog časopisa *Rabotnica*⁴⁸ koji je služio kao jedno od glavnih propagandnih oruđa agitacije i rada među ženama. Priča o Ženotdelu je priča o tome kako se, unatoč unutarpartijskom protivljenju, ipak formirala specifično ženska organizacija. Raznolikost pozicija u boljševičkoj partiji za vrijeme Oktobarske revolucije možda najbolje ocrtava činjenica da su se osnivanju Ženotdela protivili i članovi i članice Partije. Tako je u decembru 1917. na Prvoj konferenciji petrogradskih radnica došlo do sukoba između Aleksandre Kollontai i

⁴⁵ Carol Eubanks Hayden, *The Zhenotdel and the Bolshevik Party*, *Russian History*, Vol. br. 2, str. 150-173., 1976.

⁴⁶ Stites, Richard, „Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution“, Oxford University Press, 1989. Zanimljivo je da Stites ova stremljenja smješta upravo u period od 1917. do 1930., budući da taj period koincidira sa osnivanjem i djelovanjem Ženotdela.

⁴⁷ Lenjinove riječi. Lenjin je inače sve vrijeme davao bezrezervnu podršku radu i djelovanju Ženotdela i nekoliko puta je govorio na kongresima žena koje je sazvao Ženotdel. Vidjeti: Stites, Hayden.

⁴⁸ Vidjeti više u: Carol Eubanks Hayden, *The Zhenotdel and the Party*, *Russian History* Vol. 3, br. 2, str. 150-173., 1976., Richard Stites, *Zhenotdel: Bolshevism and Russian Women, 1917-1930*, *Russian History*, Vol. 3, br. 2, str. 174-193., 1976. Važno je istaknuti da je i *Rabotnica* pokrenuta nakon Međunarodnih ženskih socijalističkih kongresa održanih za vrijeme konferencija Druge internacionale u Stuttgartu 1907. i Kopenhagenu 1910. godine.

Klaudije Nikolaevne⁴⁹ koja se, uz Konkordiu Samoilovu, protivila formiranju ženske sekcije unutar Partije.⁵⁰ Na Sedmom sveruskom kongresu boljševika održanom u aprilu 1917. godine Aleksandra Kollontai predlaže sastanak delegatkinja radi formiranja ženskog odjeljenja unutar boljševičke partije, i u septembru iste godine formalno se uspostavlja odjeljenje koje će 1919. godine, nakon uspješne političke agitacije i mobilizacije, dobiti status partijskog odjela (*otdel*).

Prelomni događaj bio je Sveruski ženski kongres kojeg su organizirale Kollontai i Armand, uz pomoć radnica, seljanki i drugih delegatkinja koje su iz cijele Rusije došle u Moskvu izlažući se opasnostima i pogibijama građanskog rata. Carol E. Hayden ističe da je formiranje žena u poseban odjel (Žen-otdel) u jeku građanskog rata tim značajnije što je trebalo obraniti i konsolidirati revolucionarnu vlast, ali i omogućiti ostvarenje zakonskih rješenja i dekreta revolucionarne vlasti. Boljševici su tako bili u kontradiktornoj poziciji jer su „ženama morali pristupiti kao odvojenoj kategoriji kako bi ih uvjerali da to nisu”. Rad boljševičke partije karakterizirala je svijest o nedovoljnosti nominalne pravne jednakosti, te o potrebi jačanja i osiguranja primjene zakona.

Armand i Kollontai su radile do granica izdržljivosti, obilazile cijelu zemlju, organizirale tvorničke radnice i seljanke uključujući ih u rad Ženotdela i uopće u revolucionarni zamah. Agitirale su ne samo među radnicama i seljankama, nego i među nezaposlenima, suprugama vojnog osoblja itd. Carol E. Hayden upravo u tom kontekstu govori o važnom principu Ženotdela, a on je glasio „agitacija djelima, ne riječima”, dok Stites ističe da je pravi kontekst Ženotdela taj da se „formalnom, legislativnom programu emancipacije moralo dati značenje u društvenoj revoluciji *odozdo*”⁵¹. Jedan od glavnih sistema kojim se ostvarivala „agitacija djelima” bio je sistem praktikanstva. Suština ovog sistema bila je u tome da radnice i seljanke među sobom odaberu delegatkinje koje su kao praktikantkinje provodile tri do šest mjeseci u centrali Ženotdela, obilazile i upoznavale se sa radom sudova, partijskih odjeljenja, bolnica i ostalih institucija, upoznavajući svoja prava da bi kasnije mogle ukazivati na nepoštivanje pravila i zakona u svojim fabrikama, kućanstvima, selima. Prema Richardu Stitesu, praktikantkinje su „u pravilu vidjele mnogo, a izvještaje podnosile iskreno”. Cilj je bio jasan: osposobljavanje ženskih kadrova kako bi se postigle što dublje i sveobuhvatnije promjene svakodnevnog života i socijalizacija

⁴⁹ Nikolaevna će kasnije postati direktoricom Ženotdela.

⁵⁰ Carol Eubanks Hayden, *The Zhenotdel and the Party*, *Russian History* Vol. 3, br. 2, str. 150-173

⁵¹ Stites, *ibid.*, str. 176

kućanskog rada”⁵². Wendy Zeva Goldman ističe da je članstvo u Ženotdelu zauvijek izmijenilo živote hiljada radnica, seljanki, domaćica i sluškinja koje su kroz sistem praktikanstva stekle iskustva koja su prenosile drugima.⁵³ Unatoč tom ogromnom utjecaju i važnosti za svakodnevni život stotina hiljada žena, rad Ženotdela je od početka bio opterećen predrasudama i problemima. Članovi i članice Partije na višim i nižim nivoima protivili su se osnivanju i radu Ženotdela, optužujući ovu organizaciju za feminističku devijaciju, i prisiljavajući članice Ženotdela da se stalno pravdaju i objašnjavaju kako njihov rad nema veze sa feminističkim devijacijama. Dolazilo je i do sukoba u kojima su provincijski predsjednici komiteta u Centralnoj Aziji vršili nasilje nad ženama uključenim u rad Ženotdela, zabilježen je i slučaj spaljivanja ureda Ženotdela, kao i slučajevi obiteljskog nasilja gdje su muževi tukli svoje supruge koje se odvažte otići na „ženske” sastanke.⁵⁴ Konkordia Samoilova u jednom pismu iz 1920. godine piše da su ih kolege seksistički nazivali „babski centar i bab-kom”. I mnoge visokopozicionirane članice Partije odbijale su rad u Ženotdelu smatrajući ga manje vrijednim i nedostojnim, te potvrdu tražile u muškom pokretu.⁵⁵ Ogromni problemi u radu Ženotdela počeli su nekoliko godina nakon završetka građanskog rata, uvođenjem tržišnih mehanizama NEP-a, koji je koincidirao sa demobilizacijom boraca Crvene armije, čime je na ionako ugroženom tržištu rada ženska radna snaga postala još ugroženijom. U proračunu je za Ženotdel i njegove zadatke bilo sve manje novaca, a masovna nezaposlenost muškaraca i žena samo je doprinosila smanjenju troškova predviđenih za rad Ženotdela.

Nakon smrti Inese Armand, prve direktorice Ženotdela, te razrješenja Aleksandre Kollontai (koja je pristupila Radničkoj opoziciji protiv jednopartijske države) uslijedio je niz imenovanja direktorica koje su sve teže radile pod paskom staljinističkog aparata. Od 1924. godine i socijalizma u jednoj državi, staljinistička kontrarevolucija malo pomalo nagriza tekovine Oktobarske revolucije. Godine 1930. partijskim dekretom je Ženotdel ukinut pod izlikom da je „postignuta jednakost muškaraca i žena, te da su žene uzdignute na nivo muškaraca”⁵⁶, a aktivnosti Ženotdela

⁵² Carol Eubanks Hayden, *The Zhenotdel and the Party*, *Russian History* Vol. 3, br. 2, str. 166.

⁵³ Wendy Zeva Goldman, *Women, the State and Revolution, Soviet Family Policy and Social Life 1917-1936*. Cambridge University Press, 1993. O promjenama koje je donio Ženotdel vidjeti i: Stites, Richard: *Did the Bolshevik Revolution Improve the Lives of Soviet Women* – dostupno na: http://faculty.sfhs.com/lesleymuller/ap_euro/Debates/debate_soviet_women.pdf

⁵⁴ Carol Eubanks Hayden, *The Zhenotdel and the Party*, *Russian History* Vol. 3, br. 2, str. 161. 0

⁵⁵ Clemens, Evans, Barbara, *The Bolshevik Women*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

⁵⁶ U: Elizabeth A. Wood, *The Baba and the Comrade. Gender and Politics in Revolutionary Russia*, Indiana University Press, 1997. Iako je istraživanje Elizabeth Wood izvanredno i zaista u svakom

prebačene su unutar djelovanja AgitPropa. Godine 1936. kontrarevolucija uspijeva zadati konačni udarac civilizacijskom napretku postignutim revolucijom, vraćajući carističke zakone kojim su zabranjeni abortus i homoseksualnost, a razvod je bio gotovo nemoguć zbog raznih pravnih ograničenja. Time je izbrisan emancipacijski potencijal velike Oktobarske revolucije, a ideja abolicije (iščezavanja) obitelji i ukidanja patrijarhalnih i rodnih normi i uloga zauvijek spremljena u ropotarnicu historije.

Vidjeli smo da Ženotdel nastaje iz prethodne revolucionarne mobilizacije žena kako bi se u napadu kontrarevolucije za vrijeme građanskog rata obranila sovjetska vlast i tekovine revolucije, dok je AFŽ, čak i prije invazije na Jugoslaviju, koncipiran kao organizacija za mobilizaciju žena za rat narodnog oslobođenja u kojem se formalno traži savezništvo i s jugoslavenskom vladom u egzilu i sa saveznicima. Usporedimo li Ženotdel i AFŽ kao ženske organizacije u zemljama gdje se dogodio revolucionarni prevrat, jednom od najvažnijih razlika među njima ispostavlja se to što je političko-mobilizacijska funkcija u slučaju Ženotdela postajala sve važnijom, a u slučaju AFŽ-a sve manje važnom, i sve manje podrazumijevajući političku mobilizaciju a sve se više fokusirajući na dobavljanje dobara, rad sekcije majka-dijete i uopće pitanja socijalnog karaktera. Ove dvije organizacije susretale su se sa sličnim, ako ne i istim poteškoćama s kojima se nužno susreće bilo koji pokušaj promjene stoljetnih tradicija i vjerovanja. I Ženotdel i AFŽ su izmijenili živote žena koje su sudjelovale u njihovom radu. Međutim, nepobitnom ostaje činjenica da su se za ostvarenje različitih ciljeva koristila različita sredstva. Dakle, boljševici, a time i Ženotdel, od početka su se borili protiv kapitalizma pa zbog toga i protiv buržoaske forme obitelji. U slučaju KPJ i AFŽ-a borba protiv kapitalizma, za komunizam, nije bila sastavni dio borbe nego je kao stvarni cilj predstavljena tek nakon zauzimanja vlasti. Zbog toga jugoslavenska revolucija nikada nije, čak ni na pet minuta, proglasila aboliciju obitelji. Ženotdelovska stremljenja danas postoje samo unutar usko specijalizirane historijske literature, i više nemaju ni ime ni mjesto: abolicija obitelji, sablast najavljena u Komunističkom manifestu. Sablast koja danas više nikoga ne proganja i ničim ne kruži.⁵⁷

smislu vrijedno proučavanja, ne slažem se s njenom (revizionističkom) ocjenom da su „žene bile rezervna armija revolucije, uvučene na tržište rada i političke borbe kada je to bilo potrebno i odbačene kada to nije bilo potrebno“. Upravo Ženotdel, o kojem je ona i napisala knjigu, svjedoči o pokušaju da se borba univerzalizira jer bez zajedničkih napora žena i muškaraca ne može biti materijalnog postvarenja revolucionarnih principa. Zbog istih razloga se ne slažem niti sa analizom Jelene Batinić, koja slijedi argument Elizabeth Woods i u sovjetskoj politici vidi neizdiferenciranu emancipaciju odozgo.

⁵⁷ Marx, Karl i Engels Friedrich, Manifest komunističke partije, dostupno na: http://staro.rifin.com/root/tekstovi/casopis_pdf/ek_ec_586.pdf

3. Od revolucionarnih subjekata do produktivnog subjekta

Do 30-ih godina sovjetski model emancipacije sveo se, duhovitim riječima Barbare Clements, na „emancipiranu radnicu i sretnu domaćicu”⁵⁸. Za Staljina su baš njih dvije bile stub proizvodnog ženskog subjekta: „žene sačinjavaju polovinu stanovništva naše zemlje... one sačinjavaju ogromnu radnu armiju i one su pozvane da vaspitaju našu decu”⁵⁹. Ekonomska neovisnost žena u socijalističkoj ekonomiji je u teoriji trebala voditi do pune emancipacije žena. Međutim, to se nije desilo. Eric Hobsbawm primjećuje:

Jer iako se od velikih promjena, kakva je masovni ulazak udatih žena na tržište rada moglo očekivati da će proizvesti propratne ili naknadne promjene to nije bilo nužno: o čemu svjedoči SSSR (nakon što su početne revolucionarno-utopijske težnje iz 20-ih godina napuštene) gdje su se udate žene u većini našle pod dvostrukim bremenom starih dužnosti u kući i novih dužnosti zarađivanja plate, bez ikakve promjene u odnosima između spolova ili u javnoj i privatnoj sferi.⁶⁰

U svim ekonomijama zasnovanim na slobodnom najamnom radu, status „emancipirane radnice” podređen je njenoj društveno-socijalnoj funkciji majke. Vizija takve nove žene bila je prisutna i u jugoslavenskoj praksi. Tito, na trećem Kongresu AFŽ-a Jugoslavije 1950. godine, izjavljuje: „Ja mislim, drugarice, da vi u prvom redu svom svojom snagom i elanom treba da vršite dužnosti koje proističu iz tih vaših specifičnih obaveza, kao što je, na primer, briga o ženama majkama, briga o higijeni djece i briga o djeci uopšte, briga o zdravlju, o vaspitanju žena u Jugoslaviji...”⁶¹ U Arhivu ne nalazimo potvrdu da je u Jugoslaviji ikada postojala ideja abolicije obitelji kao što je, vidjeli smo, postojala u Ruskoj revoluciji.

Osim retoričkih, u Jugoslaviji drugi koraci nikad nisu poduzeti. Za vrijeme rata je AFŽ-ov časopis *Žena u borbi* prenoseći sovjetsku formulu najamnog rada i majčinstva uvodio pojam novog proizvodnog subjekta „slobodne, ravnopravne građanke socijalističke zemlje” i vožnju traktora, udarništvo i postajanje kemičarkom kao glavna postignuća koja bi čitateljice trebale imitirati. Stoga ne treba

⁵⁸ Clements, E. Barbara, *A history of women in Russia, from the earliest times to the present*, Bloomington: Indiana University Press, 2012., str. 429.

⁵⁹ cit. Jelena Filipova, *Iz SSSR-a, Šta je dala ženi velika Oktobarska socijalistička revolucija*, u *Nova Žena*, godina 2, br. 20, Novembar, 1946., str. 20.

⁶⁰ Hobsbawm, Erik, *Doba ekstrema, historija kratkog XX veka 1914-1991*, Beograd: Dereta, 2002, str. 238.

⁶¹ Iz govora Josipa Broza Tita, Treći kongres Antifašističkog fronta žena Jugoslavije, 1950.

iznenaditi činjenica da je Ustav FNRJ bio gotovo identičan Ustavu SSSR-a iz 1936. godine. Primjerice, abortus u Ustavu FNRJ nije bio legaliziran i tek je kasnije (početkom 60-ih) liberaliziran, te ozakonjen Ustavom iz 1974. godine. Jugoslavenska i sovjetska praksa razlikovale su se u stupnju u kojem je nova žena za svoju reprodukciju ovisila o mehanizmima države ili tržišne akumulacije.

Sve se revolucije suštinski mogu odrediti u odnosu na to kako pristupaju ženskom pitanju. Stoga po svojoj formi mogu biti modernizacijsko-emancipacijske ili patrijarhalne. Razlika između prvih i drugih u tome je što prve smjeraju na emancipaciju žena i naglašavaju jednakost, a druge ženu vezuju uz obitelj i naglašavaju spolne (pa time i rodne) razlike.⁶² Upravo zbog toga su sve velike revolucije dosad uvijek propagirale novi tip žene. Jugoslavija, vidjeli smo, nije izuzetak. Ukoliko znamo da „položaj žene u bilo kojem društvu ovisi od toga kako to društvo organizira osnovne funkcije poput reprodukcije, subsistencije i proizvodnje”⁶³, onda je važno sagledati kontradikcije od početka prisutne u načinu pristupa organiziranju ovih osnovnih funkcija. Tu, upravo zbog danas i sutra, moramo govoriti o međusobnom prožimanju ovih dvaju poimanja mjesta i uloge žene u revoluciji ili, preciznije, u postrevolucionarnom periodu kada je riječ o Jugoslaviji. I upravo govoriti o ovom prožimanju znači ostati vjeran AFŽ-u, odnosno shvatiti historijsku putanju razvoja i disolucije AFŽ-a kao duboko antagonističnu. Samo tako možemo razumjeti fundamentalni antagonizam koji je postojao i postoji kada je u pitanju mjesto žena u društvu.

Dok je u kontekstu poratne Jugoslavije stvaranje nove žene s jedne strane retorički naglašavano kao jedan od glavnih ciljeva i zadataka nove vlasti, s druge strane možemo pratiti kako se stvarnost udaljava od ostvarivanja borbenog ideala kojim su se žene (samo)potvrdile kao subjekti revolucionarne borbe. Kraj rata je za Jugoslaviju značio novi početak u izgradnji nove zemlje i novoga društva. Srušen je stari poredak i trebalo je uvesti novi, što je zahtijevalo ujedinjenje svih raspoloživih snaga i resursa radi obnove i izgradnje zemlje, ali i uvođenje niza političko-pravnih akata i novih mobilizacijskih strategija.

⁶² Valentine M. Mogadham, *Gender and Revolutionary Transformation, Iran 1979 and Eastern Central Europe 1989*, *Gender&Society*, June 1995, str. 328-356

⁶³ Woodward, Susan L. *The Rights of Women: Ideology, Policy and Social Change in Yugoslavia*, str. 576-636 u: *Women, State and Party in Eastern Europe*. Ur: Susan L. Wolchik i Alfred G. Mayer, Duke University Press, Durham. 1985.

Maxine Molyneux⁶⁴ ističe da je u postrevolucionarnom periodu progresivna zamjena starog novim jedan od glavnih zadataka svake revolucionarne vlasti zemalja Trećeg svijeta ili zemalja gdje je vladao *ancien régime*, radi ubrzanog ekonomskog razvoja i društvene promjene. To podrazumijeva „stvaranje centraliziranog, sekularnog i egalitarnijeg društvenog poretka”. Stvaranje takvog poretka ovisi i o uvođenju istih zakona u ruralna područja gdje prevladava običajni zakon. Nakon donošenja Ustava 1946. godine postupno je uslijedilo uvođenje novih, standardiziranih zakonskih propisa.⁶⁵ Za žene je jedno od najvažnijih postignuća bilo ukidanje pravnih razlika postojećih u prethodnih šest pravnih područja Kraljevine. Susan Woodward⁶⁶ primjerice ističe da je u Jugoslaviji vlast očeva zamijenjena vlašću države, što jest poremetilo dominantno patrijarhalnu i patrilokalnu strukturu jugoslavenskog društva. KPJ nakon Ustava iz 1946. godine⁶⁷ čini prvi korak ka stvaranju uvjeta za poboljšanje položaja žena. Uslijedilo je uvođenje jedinstvenih zakona i obaveza nadležnosti građanskih sudova za pitanja bračnog, radnog i krivičnog prava, čime su se ispunjavali zahtjevi ženskog pokreta iz 30-ih godina. Žene su time formalno-pravno zadobile ono što su puškom izborile.

Ali šta je to što je bilo izboreno puškom? Jednakost ili jednakopravnost? Još u prvoj (ratnoj) fazi djelovanja AFŽ-a uglavnom se govori o „građanskoj i društvenoj jednakopravnosti” ali ne i o jednakosti. Ako se jednakost i spominjala, bilo je to u kontekstu jednakosti s muškarcima, što nas opet vraća na jednakopravnost i izjednačavanje prava žena i muškaraca. Neospornom i golemom, neizrecivom historijskom zaslugom KPJ ostaje to da su žene nakon izborne pobjede u Jugoslaviji po prvi puta u historiji postale, pravno govoreći, *osobe*. Odnosno, kako to sjajno primjećuje Ivana Pantelić⁶⁸, žene su postale građanke – što arhivski dokumenti potvrđuju. Žene su se izborile za pravo glasa, pravo na obrazovanje, zaposlenje, jednaku plaću za jednak rad (makar nominalno); postojao je javni sustav zaštite zdravlja, zaštita materinstva i djeteta, porodiljski dopusti, itd. Sve to je dubinski pretreslo društvene odnose koji su počivali na patrijarhalnom pravnom poretku vlasti očeva, te ženama osiguralo veći stupanj autonomije i neovisnosti. I

⁶⁴ Molyneux, Maxine, *Socialist Societies Old and New: Progress Towards Women's Emancipation*, *Feminist Review*, Summer 1981, str. 1- 34.

⁶⁵ Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Žene u Crnom: Beograd, 1996. str. 157-158.

⁶⁶ Woodward, Susan L. op.cit

⁶⁷ AFŽ je bio mobiliziran u pitanjima rasprave oko Ustava, Centralnog odbora AFŽ-a Jugoslavije Glavnom odboru AFŽ-a BiH od 10.12.1945. godine, Glavni Odbor AFŽ-a BiH, Arhiv Bosne i Hercegovine, 1/ 135, 1945.

⁶⁸ Pantelić, Ivana, *Partiznake kao građanke*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, Evoluta, 2011.

danas, izložene sve jačim i težim napadima konzervativnih i neoliberalnih politika, stojimo na tlu i naslijeđu izborenom tada.

Mnoge su feministice i teoretičarke⁶⁹ već ukazale na probleme s kojim se jugoslavenski politički projekt susreo već kasnih 40-ih i početkom 50-ih. Bez ulaska u analize pojedinačnih djela, ukratko bismo mogli reći da sve one prepoznaju da je revolucionarna heroina i junakinja, ta nova žena morala p/ostati stara, odnosno da je pitanje opće društvene emancipacije (a time i emancipacije žene) sve više shvaćano kao sekundarno. Pošto je jugoslavenska politika bila uvjetovana i unutarnjim i vanjskim faktorima koji su pak uvjetovali smjer kretanja društvenih i ekonomskih odnosa, to se odrazilo najprije na gore spomenutu organizaciju proizvodnje, reprodukcije i subsistencije. Mene ovdje zanima to da, uzimajući u obzir marksističke i feminističke analize, slijedeći Arhiv, pokušam pokazati kako su se ove uvjetovanosti odrazile na položaj žena.

Da bismo to razumjeli potrebno je prepoznati nesumjernost između koncepcije revolucije, kao moderniteta, i mobilizacije – revolucionarni događaj kao dokidanje jednog poretka i stvaranje novog. Ove koncepcije nisu identične iako podrazumijevaju raskid sa prošlošću, progres i otvaranje horizonta budućnosti. Štoviše, radikalno su suprotstavljene. Perry Anderson nas podsjeća da svaka od njih ima zasebnu temporalnost: „karakteristično vrijeme ‘modernosti’ je neprekidno i sveprožimajuće kao i sami proces industrijalizacije: kao najekstenzivnije, upravo totalitet same epohe. Vrijeme revolucije je isprekidano i razgraničeno: određena ruptura u reprodukciji uspostavljenog poretka, koja po definiciji počinje u jednoj konjunkturi i završava u drugoj”⁷⁰. Modernost označava benjaminovsko prazno linearno vrijeme „u kojem je svaki trenutak različit od drugog samom činjenicom da dolazi poslije, ali istovremeno je i isti kao zamjenjiva jedinica u procesu beskonačnog ponavljanja”⁷¹. Vrijeme kapitalističke reprodukcije je vrijeme koje svoj najjasniji ideološki izraz ima upravo u teleološkom konceptu modernizacije. Čin revolucije je isprekidan, diskontinuiran, trenutak zbijenih političkih transformacija koje otvaraju revolucionarni prostor, ali to nužno znači i otvaranje nove, druge temporalnosti koja se ne može svesti na linearno vrijeme i linerani razvoj događaja vezanih uz kapitalistički način proizvodnje, tj. beskonačne proizvodnje robnih odnosa.

⁶⁹ Primjerice: Lydija Sklevicky, Gordana Stojaković, Renata Jambrešić-Kirin, Susan Woodward (iz sasvim drugog ugla), Svetlana Slapšak.

⁷⁰ Anderson, Perry, *A Zone of Engagement*, London: Verso, 1992. str. 46-47.

⁷¹ Ibid., str. 30.

Socijalističke revolucije podrazumijevaju tri diskontinuirane i kontradiktorne konjugacije revolucionarnog događaja i procesualnog trajanja: nagli prijelaz od demokratske ka društvenoj revoluciji; produženi prijelaz od političke revolucije (transformacija pravno-političkog poretka) ka kulturnoj revoluciji (transformacija običaja) i konačno prijelaz od nacionalne ka svjetskoj revoluciji.⁷² Riječ je, dakle, o diskontinuitetima, rastrganim i diferencijalnim temporalnostima i ritmovima klasne borbe, tj. revolucije i kontrarevolucije, ekonomskog eksperimenta, kulturne revolucije i društvene emancipacije u kojoj ni događaji ni procesi u vremenu ne slijede ravnu crtu; ne možemo ih znati unaprijed, niti možemo biti sigurni u ishod. Antonio Gramsci upravo zato naglašava da ne bismo smjeli miješati „ekspolzije političkih strasti...sa kulturalnim transformacijama koje su spore i postupne” jer se “promjene u načinima razmišljanja ne događaju kroz brze, simultane i generalizirane ekspolzije”.⁷³

Tako vidimo poraz utopijske i fragmentirane temporalnosti koju je otvorila Ruska revolucija, poraz vremena Ženotdela i abolicije obitelji, koje je zamijenila temporalnost „sovjetske nove klase”, socijalizam u jednoj državi, „Termidor u obitelji” i formiranje moderne, nuklearne obitelji. I mislim da upravo tu treba tražiti razloge i uzroke usporenju procesa emancipacije u Jugoslaviji. Ako patrijarhat nije samo skup društvenih vrijednosti nego ima veze i s načinom proizvodnje, onda možemo ustvrditi da je u jugoslavenskom slučaju upravo modernizacija, kao reprodukcija tržišnih odnosa, ključni element kojim se premostio patrijarhat. Onoga trenutka kada je došlo do postupnog samoograničenja nastupila je i apologija koja negira odnose dominacije i subordinacije, njihove sistemske uzroke i činjenicu da se – upravo zato što su sistemski – vremenom sami reproduciraju. Reprodukcija patrijarhata zadobija formu modernog kroz pravno-političku podjelu privatno-javno, a nju najbolje vidimo u razlici između jednakopravnosti i jednakosti.

Zato bi, slijedeći mladog Marxa, bilo dobro razgraničiti pojmove jednakopravnosti i jednakosti.⁷⁴ To znači da, sa stajališta marksističke teorije emancipacije kao dezalijenacije i zahtjeva za (radikalnom) jednakošću, ove pojmove ne bismo smjeli svoditi jedan na drugi. Jednakopravnost ne implicira jednakost, osim u formalnom smislu, kako je opisao još mladi Marx. Za sada se vrijedi prisjetiti da, za mladoga Marxa, formalna odnosno juridička jednakost predstavlja formu

⁷² Bensaïd, Daniel, *Le pari mélancolique.*, Paris: Fayard, 1997. str. 73

⁷³ Gramsci, Antonio, Quaderno 24, *Giornalismo*, §3, u: *Quaderni del carcere*, Vol III, Torino: Einaudi, 1975. str. 2269.

⁷⁴ Marx, Karl, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*, Beograd: Kultura, 1957.

mistifikacije stvarnih društvenih odnosa. Njome se prikrivaju stvarne materijalne nejednakosti formalno slobodnih i jednakih građana. Razdvajanje ekonomske od političke moći istovremeno predstavlja i njihovo proizvođenje kao dviju različitih sfera: „ekonomske” i „političke”. Drugim riječima, o sferi građanskog društva govorimo kao o sferi slobodnih privatnih ugovora između vlasnika-posjednika, a o sferi političkog kao o sferi u kojoj kao građani imamo pravno-politička prava. Kako nas podsjeća Tamás, proizvodnja distinkcije privatno-javno je— baš zato jer je sfera slobodne razmjene između slobodnih vlasnika radne snage— istovremeno i sfera bezgranične dominacije i eksploatacije najamnog rada. Sloboda svojstvena slobodnom radu govori nam nešto i o formalnoj jednakosti orodnjenog rada. *Unutar* moderne, nuklearne obitelji ne vrši se nikakva razmjena vrijednosti, a muškarci i žene u ugovor ulaze kao slobodni i jednaki kako bi reproducirali vlastitu radnu snagu i radnu snagu budućih generacija.

Pošto je žena odgovorna za društvenu reprodukciju, njen slobodni izbor da stupi u obiteljske odnose izraz je činjenice da se za vlasnike radne snage pristup sredstvima za subsistenciju odvija isključivo na tržištu. Budući da tržište nastavlja vrednovati privatni rad kao društveno nužni rad, formalna jednakost ženskog i muškog radnika uvjet je podjele buržoaskog subjekta na buržuja-građanina, muški-ženski rod, privatno-javno, ekonomsko-političko i sve moguće separacije i alijenacije karakteristične fetišizmu robe.

Marxovu kritiku formalne jednakosti tako možemo primijeniti i kada govorimo o kontradikcijama koje su, neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, dovele do prvih poteškoća u realiziranju socijalističkog ideala u Jugoslaviji. Žene su od subjekata revolucije i revolucionarnih subjekata postale građanke – vlasnice svoje radne snage. Time je revolucija efektivno zaustavljena, procesi opće društvene emancipacije usporeni, a pitanje emancipacije žena odgođeno za neko buduće vrijeme.

Mnoštvo dokumenata iz ovog perioda koje pronalazimo u Arhivu svjedoči o tome da je emancipacija žena sve više shvaćana *isključivo* kao *ekonomska* kategorija, da se insistiralo na povećanom korištenju ženske radne snage (uz konstantni problem manjka institucija koje bi socijalizirale teret reprodukcije, što će posebno doći do izražaja u manje razvijenim dijelovima/republikama) čime je emancipacija svedena na ugovornu, nadničarsku formu.

U Arhivu nalazimo svjedočanstva o novim progresivnim mjerama čiji je cilj povećanje aktivnosti i sudjelovanja žena u javnom životu, procesima proizvodnje i gospodarskim aktivnostima, ali nalazimo i izvještaje s terena koji otkrivaju nešto

drugačiju priču. Logično je postaviti pitanje zašto i kako je bilo moguće da žene nakon revolucije, unatoč zakonskoj jednakosti i iznimno progresivnim zakonima, i dalje ostanu nejednake? Odgovor nudi upravo spomenuta distinkcija privatno-javno, utemeljena na marksističkoj kategoriji slobodnog najamnog rada. Po Maxine Molyneux, često se previđa, iako od presudne važnosti, to da formalna jednakost (jednakopravnost) koju žene po prvi puta zadobiju nakon revolucija, kao i to da žene ponekad obavljaju „ne-ženske” poslove, podrazumijeva dva važna elementa: upornu spolno-rodnu podjelu rada i neuspjeh da se umanjili ili iskorijeni teret kućnog rada i odgovornosti među spolovima.⁷⁵ U nastavku ću, slijedeći Arhiv, pokušati pokazati kako su se ove kontradikcije ispoljavale u SFRBiH (ali i u Jugoslaviji).

U prvim je poratnim godinama rad AFŽ-a ušao u fazu koja je, riječima Gordane Stojaković⁷⁶, usmjerena na „jačanje, obnovu i izgradnju”. Pored toga je bilo važno nastaviti s neometanim radom drugih postojećih struktura, poput Narodnog fronta (NF). Tako i Hamdija Čemerlić, kao član Narodno Oslobođilačkog Fronta (NOF), na Kongresu AFŽ-a BiH (08.06.1945.) drži godine govor u kojem kaže:

[n]aše žene su svojim naporima i zaslugama stekle za uvijek svoja politička prava i zauvijek se izjednačile sa našim muškarcima... Nema sjetve i nema žetve da naša žena ne unosi veliki napor oko toga posla. Briga oko invalida, njegovanje naših ranjenih boraca, zbrinjavanje siročadi sve je to vaše djelo. *Vi ste dosada na tom radile i vi ćete odsada na tom raditi.*⁷⁷

Ovaj primjer, čini mi se, jako dobro pokazuje tendenciju očekivanja da žene prihvate „biološke i prirodne” uloge koje su obavljale kroz historiju, ali sada u novim okolnostima – kao formalno-pravno jednake s mogućnošću uživanja svih prava koja iz toga proizlaze. Rad AFŽ-a u ovoj fazi bio je organiziran kroz rad sekcija: majka-dijete, kulturno-prosvjetna i socijalno-zdravstvena. Arhiv pruža detaljne podatke o tome koliko su vremena i rada žene dale na obnovi i izgradnji

⁷⁵ Molyneux, Maxine, Women in Socialist Societies Old and New. Progress Towards Women's Emancipation. *Feminist Review* 1981: 1-34.

⁷⁶ Gordana Stojaković navodi da su postojale tri faze rada AFŽ. Iako ona govori o AFŽ-u Vojvodine, isto se može primijeniti i na AFŽ BiH. Prva faza stvaranja i podrške NOB-u 1942-1945, druga faza širenje aktivnosti na jačanju, obnovi i izgradnji 1946-1949 i treća faza gašenja u kojoj se promovira ekonomija njege i brige, 1949-1953. Partizanke, žene u narodno-oslobodilačkoj borbi, str. 13. Ur: Duško Milinović i Zoran Petakov, Novi Sad: Cenzura, 2010.

⁷⁷ Pozdravna riječ dr. Hamdije Čemerlića sa Prvog kongresa AFŽ-a BiH od 08.06.1945, Arhiv BiH, Fond – Zbirka / Glavni odbor AFŽ BiH, 1945, Kutija 1, 1945. dostupno na: <http://www.afzarhiv.org/items/show/272>

zemlje, radeći na organiziranju i pripremi izbora, podizanju infrastrukture, novih objekata, krećenju, organiziranju analfabeteskih tečajeva po selima i zaseocima, držeći predavanja o domaćinstvu, održavanju kuće, higijeni, sprječavanju zaraznih bolesti, njezi djece, ispravnom načinu brige za djecu i domaćinstvo, praznovjerju, držeći babičke škole itd.⁷⁸ Arhiv nam tako pokazuje da su zadaci dodjeljivani afežeovkama u suštini uvijek bili vezani uz njihovu biološku percepciju kao žena, majki, sestara i drugarica od kojih se očekuje da ispune sve norme i propise koji proizlaze iz njihovih „prirodnih” uloga.

To se potvrđuje i na sastanku plenuma glavnog Odbora AFŽ-a BiH 1946. godine; to, i važnost izlaska na izbore.⁷⁹ Međutim, veoma brzo postaje jasno da se rad AFŽ-a u drugoj fazi vezuje uz modernizaciju – masovni udarnički rad, izgradnju i industrijalizaciju zemlje i sve druge poslove koji proizlaze iz činjenice da je postojala i perpetuirala se rodna podjela rada. Tako je bio raspoređen i rad u afežeovskim sekcijama: majka-dijete, socijalno-zdravstvena i kulturno-prosvjetna (koja je ujedno trebala služiti za politički rad). Nakon što je politički rad u potpunosti prebačen u domen NF-a, AFŽ postaje organizacija koja je, u suradnji sa NF-om i ministarstvima, trebala ispunjavati isključivo socijalne funkcije.

Godina 1948. predstavlja zaokret: raskid sa Staljinom i sukob s Informbiroom, okretanje ka tržišnim mehanizmima i u skladu s time prve ekonomske reforme uvođenjem samoupravljanja. Inicijalno, u strahu od napada i invazije, država mobilizira mase za rad i nastavak neometane proizvodnje. Prijetnja rata i invazije postaju stvar prošlosti nakon 1949. godine i ulaska Jugoslavije u Vijeće sigurnosti UN-a. Jugoslavija se okreće samoupravljanju koje je u prvoj fazi trebalo osigurati povećanje rentabilnosti ulaganja i proizvodnje i time ubrzati akumulaciju kapitala. Budući da se država vodila logikom proizvodnje, prvi „sumnjivci” postaju žene, na koje su, riječima Vide Tomšič, prve poratne predsjednice AFŽ-a, „zbog

⁷⁸ Primjerice: Glavni odbor AFŽ-a BiH, “Sreski izvještaj AFŽ-a za srez sarajevski Glavnom odboru AFŽ-a BiH (izbori, izgradnja dječjeg ljetovališta, narodno prosvjećivanje, analfabetički tečajevi), Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 4, 1137/48, 1948. Glavni odbor AFŽ-a BiH, “Dopis Sreskog odbora AFŽ-a Doboj Glavnom odboru AFŽ-a za BiH, 7.2.1947. godine” (izvještaj o radu zdravstvene sekcije, analfabetički tečajevi), Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 2, 199/47, 1947. Glavni odbor AFŽ-a BiH, Sreski Odbor AFŽ-a Bijeljina, Zapisnik sa sastanka Sekretarijata Zemaljskom odboru AFŽ-a BiH (organiziranje žena za rad na izgradnji pruge Bijeljina-Rača). Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 5, 1182, 1948.

⁷⁹ Glavni odbor AFŽ-a BiH, “Zapisnik sa plenuma Glavnog odbora AFŽ-a BiH održanog 05. i 06.06. 1946.” Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, 116/46., 1946. Plenum je održan u čitaonici Napretka, a pored članica AFŽ-a, ispred NF-a bio je prisutan Ljubo Babić.
dostupno na: <http://www.afzarhiv.org/items/show/332>

materinstva gledali kao na nerentabilnu radnu snagu⁸⁰. Snaga njenog argumenta nestaje samom pretpostavkom da su žene kao slobodni i autonomni najamni radnici upravo radna snaga koja proizvodi vrijednost i višak vrijednosti. Pažljivim iščitavanjem Arhiva iz tog perioda pratimo izvještaje s terena koji ukazuju na način odvijanja okretanja ka tržištu i na to kako taj proces pogađa žene i rad AFŽ-a. Upravo ovaj period pokazat će se kao paradigmatički, budući da je uvjetovao sav kasniji odnos prema ženama i sustavu društvene proizvodnje, reprodukcije i subsistencije. Dolaskom na vlast i postupnom demobilizacijom masovnog anti-fašističkog pokreta, AFŽ sve manje biva revolucionarna organizacija a sve više tek administrativni organ NF-a. AFŽ obavlja pozadinske funkcije u vezi s društvenim i socijalnim preduvjetima za masovni ulazak seljanki u industrijsku radnu snagu, a za vrijeme procesa neuspjele kolektivizacije ima zadatak da organizira pristup žena u zadruge. U Arhivu tako iščitavamo masu dokumenata o organizaciji proslave 8. marta koje se uvijek završavaju radnim natjecanjima, a žene iz raznih srezova se natječu u tome koji će srez <više, bolje i jače> ispuniti normu i proizvesti više robe.

Iako se nakon 1945. godine uvode zadruge i kombinati, država nikad nije do kraja sprovela formalnu eksproprijaciju, te kategorija privatnog seoskog vlasništva nije nestala. Susan Woodward⁸¹ u svojoj analizi navodi da su progresivni zakoni koji se izriječom odnose na zaštitu žene, djece i obitelj, uzeti odvojeno, samo logična sredstva za ono što je trebalo postići. Ona, međutim, sjajno primjećuje da pravu sliku dobijamo tek kada se ovi zakoni sagledaju svi zajedno:

Ono što je zapravo kompromis između obaveze da se potpuno zabrane svi oni običaji i zakoni koji nipodaštavaju ženu, s jedne strane, i potrebe da obitelji preuzmu odgovornost za zadatke koje država nije spremna preuzeti, s druge, ove nove politike su prikrile vizijom odnosa između muškaraca i žena kao jednakih, njejujućih, voljnih i slobodnih (dakle „*privatnih*”)⁸²

Drugim riječima, Susan Woodward govoreći o Jugoslaviji zapravo primjećuje istu stvar koju primjećuje i G.M. Tamás kada govori o zemljama sovjetskog bloka,

⁸⁰ Citirano prema: Stojaković, Gordana: „Vida Tomšič- zašto je ukinut AFŽ”; dostupno na: <http://www.afzarhiv.org/items/show/353>

⁸¹ Susan L. Woodward, *The Rights of Women: Ideology, Policy and Social Change in Yugoslavia*, str. 417-459 u: *Women, State and Party in Eastern Europe*. Ur: Susan L. Wolchik i Alfred G. Mayer, Durham: Duke University Press, 1985. Woodwardica govori o feminizaciji poljoprivrednog rada, jednoj od posljedica uvođenja tržišnih mehanizama.

⁸² Woodward, Susan L. op.cit 430-431

naime to da distinkcija tržišnog društva privatno-javno opstaje unatoč činjenici da su istočnoblokovska društva doista bila egalitarnija. Tamás podcrtava to da su stvarna socijalistička društva u tranziciji ka socijalnom poretku bez najamnog rada, robne proizvodnje, novca, stroge rodne podjele rada, materijalnih, socijalnih i kulturalnih nejednakosti, bez države u smislu superiornosti, institucija opresivnog aparata poput vojske, policije, zatvora, kampova, crkava, obaveznih doktrina i opresija svakojake vrste⁸³. Iz ove perspektive, uzimajući u obzir isprekidanu i nejednaku temporalnost revolucionarne promjene o kojoj je bilo riječi, ovo je mjerilo jugoslavenskog i svakog mogućeg i mislivog socijalizma (a kamoli komunizma); ovo a ne veća jednakost koja je postojala u jugoslavenskom i drugim istočnoblokovskim društvima.

Tamásova analiza je sjajna jer pokazuje da ono što je uspostavila klasična liberalna filozofija – rad kao privatni akt u koji se ulazi (privatnom, autonomnom) voljom i koji zato ne pripada javnoj, političkoj sferi – opstaje i u real-socijalizmu. Dakle, rad u društvima realnog socijalizma (a isto vrijedi i za jugoslavenski socijalizam) u svojoj suštini je slobodni najamni rad koji, bez obzira na institucije radničkog samoupravljanja i udruženog rada, potpada pod vladavinu razmjenske vrijednosti. Budući da je priroda rada ostala privatnom, i dalje je postojala reprodukcija systemske eksploatacije i dominacije odnosno tržišne razmjene motivirane profitom⁸⁴ koja je i mogla dovesti do onoga što u Arhivu pratimo od 1950. godine:

⁸³ G.M. Tamás – Normative orders, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=2ZyKxnPUrVo>

⁸⁴ Glavni odbor AFŽ-a, BiH, Izvještaj Centralnog odbora Beograd sa sastanka socijalno-zdravstvenog saveta pri Komitetu za socijalno staranje pri Vladi FNRJ Glavnom odboru AFŽ-a BiH, Arhiv Bosne i Hercegovine Kutija 3, br. 1124-47, 1947: Donesen je niz uredba o zaštiti trudne žene i majke dojlje, kojim se u radnom/službeničkom/ odnosu daje majci koja je u radnom odnosu pravo na porođajno odsustvo i to *6 nedelja prije i 6 nedelja poslije porođaja*. Ova uredba daje majci pravo da može prekidati svoj posao radi dojenja svaka 3 sata i to za vrijeme 6 mjeseci poslije porođaja. 1949. godine ova uredba je izmijenjena i dopunjena novim olakšanjima, za majku, što je došlo kao rezultat povoljnijeg ekonomskog položaja u zemlji uopšte. Tako nove uredbe o izmjenama i dopunama uredbe o zaštiti trudnih žena majki dojlji koja stanuje dalje od mjesta rada omogućava skraćeno radno vrijeme. Radno vrijeme u tom slučaju traje samo 4 časa, sve do kraja 6 mjeseci poslije porođaja, a ovo radno vrijeme može da se produži i do navršene treće godine života ako za to ima opravdanih razloga. Za to vrijeme majci pripada 75% ukupne plate u vremenu od 6 mjeseci, a kasnije 50 %. Žena poslije 3-mjesečnog porođajnog odsustva ima pravo da koristi godišnji odmor. Ova uredba zabranjuje upošljavanje trudne žene na prekovremenom radu, *zabranjuje noćni rad* a predviđa prebacivanje trudne žene na lakši posao. *Uredba o stvaranju jaslica i vrtića obavezuje svako preduzeće koje ima preko 200 (u Kraljevini je bilo više od 100) uposlenih radnica, da iz svojih sopstvenih vlastitih sredstava otvaraju takve ustanove, te time osiguravaju majkama u radnom odnosu smještaj njihove djece.* U časopisu Ženski pokret iz 1937. čitamo da su ovakve zakonske odredbe u gotovo identičnoj formi bile prisutne i u Kraljevini. Ženski pokret br. 1-2, 1937. str. 10-11. (posebno identično sve što je u italic, T.O).

masovna otpuštanja radnica, trudnica i uopće ženske radne snage (unatoč zakonskoj zabrani i izrazito progresivnim i poticajnim mjerama za zaštitu majke i djeteta). Drugim riječima, onoga trenutka kada je poštivanje zakona postalo preskupo, a profit nužno morao biti ostvaren, na udaru su prve bile žene. Tako su izvještaji koji dolaze s terena bili u kontradikciji sa legislaturom donesenom godinu ranije, a afežeovke očigledno zbunjene svime što se događalo. Glavni odbor AFŽ-a BiH tako u dopisu poslanom CK KP BiH, odjeljenju za informacije⁸⁵, piše: „.... predviđen je kredit od 1.700.000 dinara za izgradnju obdaništa u Brezničanima, ali se po tom pitanju još ništa nije učinilo... *preduzeća su od 75 radnika otpustila 50 žena među kojima ima i žena na bolovanju i u drugom stanju*“. U izvještajima nakon uvođenja samoupravljanja stalno pristižu informacije o otpuštanjima žena, o rezanju budžeta, nedostatku jaslica i vrtića, te mogućnosti da se žene politički uzdižu, jer nemaju kome ostaviti djecu. Sve to je višestruko pogadalo žene, tako da Zaključci sa savjetovanja rukovodilaca sreskih i oblasnih organizacija AFŽ-a BiH iz 1950. godine⁸⁶ kao jedan od zadataka AFŽ-a navode: „pored sprovođenja agitacije za uključenje žena u privredu naša organizacija treba da vodi brigu o smještaju žena, uslovima života i rada žena u privredi. *Voditi računa da preduzeća ne smanjuju broj radnika na račun trudnih žena i žena sa djecom*“.

Stavimo li ovo u širi kontekst, sve jasnijim postaje da je emancipacija žena sve više bivala shvaćana kao „emancipacija od ugnjetavanja starog poretka, a ne emancipacija od svih oblika opresije“⁸⁷. Posljedično, 50-te godine generalno predstavljaju regresiju u odnosu na proklamiranu jednakost. Dominantna uloga žene sve se više vezivala uz majčinstvo, promovirao se gotovo pa fordistički model

⁸⁵ Oblasni odbor AFŽ-a Sarajevo, „Dopis glavnog odbora AFŽ CK KP BiH, Arhiv Bosne i Hercegovine“, Kutija 9, 497/50, 1950.

⁸⁶ Oblasni odbor AFŽ-a Sarajevo, Zaključci sa savjetovanja rukovodilaca sreskih i oblasnih organizacija AFŽ-a Arhiv BiH, Kutija 9, 422/50; Oblasni odbor AFŽ-a Sarajevo, Zapisnik plenuma oblasnog odbora AFŽ-a za Mostarsku oblast održanog 18.5.1950. godine, Arhiv Bosne i Hercegovine, 1071/6, 1950. I u ovom dokumentu podaci ukazuju na isti trend. U razgovoru aktivistica iz Sarajeva i aktivistica mostarskog sreza za riječ se javila odbornica Tanović Ševala iz Gackog koja je saopćila: „Sav rad naše organizacije leži na profesionalcu. Žene se protive otvaranju obdaništa. *Tri drugarice pre mjesec dana pred porođajem otpuštene su iz službe*. Sekretarijat AFŽ-a tražio je da se ponovno prime u službu i ukazao na nepravilan stav prema ženama trudnicama. U tome se nije uspjelo da se dotične ponovno povrate u službu. Kad se je tražilo zašto one ne mogu biti u službi navode na primjer za jednu od drugarica slijedeće: *ona ima troje djece, a sada će roditi i četvrto. Takvog mi službenika ne trebamo, a na njezino mjesto primit ćemo jednog muškarca*.“ Kurziv T.O. O masovnim otkazima 50-ih svjedoči i knjiga Ivane Pantelić *Partizanke, gradanke*.

⁸⁷ Molyneux, Maxine, Family Reform in Socialist States: a Hidden Agenda, *Feminist Review*, 1985. 47-64, str. 52

nuklearne obitelji, monogamnih veza i, generalno govoreći, učvršćivanje rodne podjele rada – i u kućanstvima i u industriji. Došlo je do opadanja zaposlenosti žena, a taj trend se se nastavlja i u narednim desetljećima. Barbara Jančar-Webster ističe da je proces industrijalizacije već u Kraljevini Jugoslaviji podrazumijevao feminizaciju određenih industrijskih sektora i zanimanja, a isti trend se nastavio i u drugoj Jugoslaviji, što statistike jasno pokazuju.⁸⁸ Ovdje je važno napomenuti da su industrijski sektori (tekstil, duhan, uslužne djelatnosti) u Kraljevini bili sektori koji su zapošljavali 200.000 radnica, dok su kućne pomoćnice 1939. godine činile najveću grupu radnica izvan ne-poljoprivrednog sektora. Ishod je bio taj da su žene i u drugoj Jugoslaviji žene činile manje kvalificiranu radnu snagu: žene su bile zaposlene u slabije plaćenim industrijskim sektorima i generalno su u većoj mjeri bile nezaposlene i sačinjavale rezervnu armiju rada. Mislim da je mitove o jednakosti žena u Jugoslaviji koji su danas dostigli status legende posebno efektno razbila Susan Woodward:

pritisak na žene da uđu na tržište rada koji je bio prisutan u ostatku Istočne Europe i Sovjetskog saveza nikada nije postojao u Jugoslaviji. Udio žena u radnoj snazi društvenog sektora u stvari je 50-ih godina opao, a od 1957. godine postupno rastao da bi tek kasnih 1970-ih dostigao nivoe zapadnoeuropskog prosjeka (oko 33%), ali ne i nivoe visoke participacije u skandinavskim zemljama i u Istočnoj Europi. S druge strane, od ranih 1950-ih, otkad Vlada počinje sakupljati podatke o nezaposlenosti, žene su bile nesrazmjerno podložne nezaposlenosti.⁸⁹

Samo na temelju nejednakog tržišnog razvoja možemo razumjeti nevjerovatni podatak koji iznose Tea Petrin i Jane Humphries: u ukupnom udjelu ženske radne snage na tržištu ukupno aktivne radne snage i u bruto stopi participacije ženske radne snage bilo je veoma malo promjena. Ostaje slučajem za sebe podatak da su 1931. godine žene predstavljale 33.5% ukupne radne snage, a da se taj broj do 1971. godine jedva popeo do 36%.⁹⁰ U Arhivu od 50-ih godina pratimo i ono što će u kasnijim godinama i desetljećima za BiH postati i ostati kronični problem, a vremenom će se uslijed produbljivanja nejednakosti među republikama samo pogoršavati. Tako izrijeком čitamo da „budžetom nije odobreno otvaranje

⁸⁸ Barbara Jančar-Webster, *Women&Revolution in Yugoslavia 1941-1945*. Arden Press: Colorado, 1990., str. 17, str. 165

⁸⁹ Woodward, Susan L., op.cit, str. 549, Tea Petrin i Jane Humphries, *Women in the Self-Managed Economy of Yugoslavia, Economic Analyses and Workers's Management*, 1, XIV, 1980, str. 77

⁹⁰ Petrin, Humphries, op.cit str. 71-73.

jaslica”⁹¹ dok žena zaposlena u preduzeću Ukrina govori „da u je u preduzeću otvaranje jaslica neophodno, ali zgrade za jaslice nema. Žene koje imaju sasvim malu djecu pošalju kući da ih nahrane, dok ostale žene svoju djecu ostavljaju u komšiluku zato što ih nemaju gdje smjestiti”⁹².

Samoupravljanje je omogućilo da firme i privredni subjekti u većoj mjeri odlučuju o svome poslovanju, a posljedice uvođenja tržišnih mehanizama samo su dodatno pogoršale položaj žena uopće. Postojali su svi problemi koje u tom periodu možemo pratiti i na kapitalističkom Zapadu: feminizacija određenih industrijskih sektora i zanimanja što će reći da su žene uvijek radile u slabije plaćenim sektorima, postojao je rodni jaz u plaćama, žena na direktorskim pozicijama gotovo da nije bilo, a u jugoslavenskom slučaju u siromašnijim republikama rodni jaz u plaćama se, uslijed strukturnih razlika očitovao još više. Krajnje posljedice su za siromašnije dijelove, poput BiH i Kosova, mogle su značiti samo još veću nejednakost u razvoju. Tako je između 1959. i 1979. godine postotak korisnika (djeca do sedam godina starosti) jaslica, vrtića i zabavišta za cijelu Jugoslaviju rastao od 2,4% do 10%. Naravno, većinom je bila riječ o djeci kvalificiranih i polukvalificiranih radnika, ali isto tako i o velikom broju djece srednje klase. To pokazuje isti trend kao i u Zapadnim zemljama: od institucija države blagostanja najveću korist imali su roditelji srednjeklasnog statusa. U BiH je između 1959. i 1979. godine broj jaslica, vrtića i zabavišta dostigao brojku 137, ali je u njih bilo smješteno samo 3,2% djece. Usporedimo li to sa Slovenijom gdje u istom periodu postoji 616 ovakvih institucija koje koristi 27.7% djece, sasvim je jasno kakve posljedice uvjetuje nejednak razvoj tržišta.⁹³

⁹¹ Glavni odbor AFŽ-a BiH, Zapisnik sa savjetovanja s rukovodiocima srezova održanog 24. i 25. januara 1950.” Arhiv Bosne i Hercegovine, str. 2 Kutija 8, br. dokumenta nepoznat 1950.

⁹² Oblasni odbor AFŽ-a Sarajevo, „Zapisnik sa OoAFŽ-a održanog u Tuzli 14.2.1950.” Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 9, 276, 1949-1950

⁹³ Milić, Anđelka, Berković, Eva i Petrović Ruža, Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1981., str. 102. Daljnji podaci koje nalazimo u ovoj knjizi poprilično su poražavajući i potvrđuju iste trendove kao i u zemljama Zapada u isto to vrijeme i, još važnije, potvrđuju da od 50-ih godina možemo pratiti sve veće promjene između siromašnijih i bogatijih republika i posljedice tih promjena na stanje i strukturu obrazovanja, sustav zdravstvene zaštite, te društvo uopće.

4. Početak nakon kraja, umjesto zaključka

Namjera mi je bila ovim radom rekonstruirati jedan historijski događaj i, kroz tu rekonstrukciju, pratiti historiju AFŽ-a. AFŽ je formalno ukinut 1953. godine, a tadašnja predsjednica AFŽ-a Vida Tomšič, kao jedan od razloga ukidanja AFŽ-a, navodi „da smo u izvjesnoj mjeri, ako se to može kazati za cijelu zemlju, jedan od naših zadataka prilično izvršili... u izvjesnom smislu u nekim dijelovima naše zemlje a naročito u gradovima, već postigli da je žena ravnopravna”⁹⁴. Ponovila je isto ono što je u Sovjetskom Savezu rečeno 1930. godine, kada je ukinut Ženotdel. Ali podatak da je, primjerice u Srbiji, zakon o jednakosti u naslijeđivanju uveden tek 1955. godine⁹⁵, govori dovoljno u prilog tvrdnji da je izjava Vide Tomšič bila naprosto – neistinita. U trenutku ukidanja AFŽ-a nisu bili usvojeni ni mnogi zakoni postupno uvođeni do 60-ih i 70-ih godina, tako da ne možemo govoriti čak ni o građanskoj jednakopravnosti. Narativ o AFŽ-u već se do sredine pedesetih rastvorio i rastopio u narativu o NOB-u koji je postao središnjim mjestom i ideološkim uporištem državnog aparata. Kolektiv AFŽ-a je zamijenjen heroinama sa točno određenim imenom i prezimenom, likom i djelom. Tako je izvršena prva revizija afežeovske prošlosti u kojoj se ujedno dogodila i podjela na privatno i javno. Ako je Svetlana Slapšak⁹⁶ u svojoj analizi filma *Slavica* (1947.) govorila o smrti partizanke, možda se može reći da smrti partizanke prethodi smrt afežeovke, iako AFŽ službeno nestaje tek pet godina kasnije. Partizanka u smrti preživljava i odlazi u slavnu historiju, postajući simbolom poratne Jugoslavije. Na nju se odnosi službeno i sankcionirano historijsko sjećanje koje su promovirale državne komemoracije, historiografija i memorijali. Ona postaje dijelom slavne prošlosti, a građanke kao proizvodni subjekti postaju figurama sadašnjosti i budućnosti.

Činjenica da ne postoji niti jedna jugoslavenska historija djelovanja žena u AFŽ-u, a da postoje mnoge o djelovanju žena u NOB-u, sugerira da je AFŽ iz javnog pamćenja počeo nestajati već sredinom 50-ih kada izlazi prvo, hrvatsko izdanje o ulozi žena u NOB-u. Do bh. izdanja će proći više od *puna tri desetljeća od kraja tog rata*. Za ta tri desetljeća se promijenilo mnogo. Promijenila su se sjećanja preživjelih žena, promijenilo se lice i naličje revolucije, promijenila se država, promijenili su se zakoni. No, jedno je ostalo isto. Žene su i dalje nejednake i neravnopravne. Zato je analiza Lydije Sklevicky još uvijek bezvremena. Žene su

⁹⁴ Gordana Stojaković, Vida Tomšič – zašto je ukinut AFŽ; i svi ostali navodi Vide Tomšič koje koristim i parafraziram preuzeti su iz ovog teksta.

⁹⁵ Gudac-Dodić, Vera, Under the Aegis of Family, Women in Serbia, *The Journal of International Social Research* Vol. 3 br. 13, 2010. str. 112.

⁹⁶ Slapšak, Svetlana. *Ženske ikone XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek. 2001.

(po)stale nevidljive slobodne građanke, a konji i muškarci su nastavili vladati dominantnim historijskim i obrazovnim narativima. Izjavu Vide Tomšič da su se žene „okrenule modi i prevazidenim načinima ponašanja... pojava koja je vidljiva u dnevnim novinama” ne mogu nego shvatiti kao moralizatorsku zato što u potpunosti zanemaruje klasne razlike koje se počinju pojavljivati već u jugoslavenskom društvu, među klasama, ali i unutar radničke klase. Počinju se pojavljivati upravo zato što se negirala prosta činjenica da je i dalje postojala podjela na privatno i javno, ekonomsko i političko. Žene su i dalje proizvodile radnu snagu, a teret reprodukcije je i dalje bio u sferi privatnog. Osobina radne snage je to da ona, ne samo da proizvodi vrijednost, nego je i jedina roba koja nije proizvedena u procesu proizvodnje. Budući da privatna reprodukcija radne snage u obitelji ne proizvodi vrijednost, odnosno da je proizvodi samo posredno, kao takva nema razmjensku vrijednost. Zbog toga ženska radna snaga na tržištu ima manju vrijednost jer ju se manje-više smatra privremenim dodatkom obiteljskom dohotku. To je bio slučaj i u Jugoslaviji. Mjere koje je uvela država zapravo su maknule teret sa onih mjesta i zanimanja koja su tradicionalno bila muška, a na žene je od početka padao samo veći teret privatne i privatizirane reprodukcije. Upravo zato su žene oscilirale između „rentabilne” i „nerentabilne” radne snage – i zato je kraj AFŽ-a bio početak zaborava činjenice da bez socijalizacije tereta reprodukcije, nema socijalističkog društva. Danas, kada se – mukom i borbom izborna – formalna prava i slobode ruše kao kula od karata pod najezdom političkog reakcionizma i njegova ekonomskog napada, dominacija tržišta (i očeva, svećenika i vođa) postaje sve bezgraničnijom. Sav teret socijalne reprodukcije prenosi se na radničku klasu generalno, i na žene partikularno.

Šta bi onda danas značio AFŽ? Kakve političke lekcije možemo naučiti? Prva i najvažnija je ta da odgovor ljevice na historijski revizionizam današnjice ne može i ne smije biti revizionistički. Druga lekcija koju nam pokazuje historija AFŽ-a već je izrečena: Marxova i Fourierova, da je položaj žena mjerilo napretka čovječanstva, što bi u slučaju o kojem je ovdje bilo riječi značilo da je poraz emancipacije žena istovremeno i nužno bio i poraz revolucije. Kao što je Lenjin običavao reći: trajnost revolucije ovisi o tome u kojoj mjeri u njoj sudjeluju žene. Treća, ništa manje važna, jest da zaustavljena revolucija ne znači i njenu nemogućnost. Naprotiv, AFŽ nam pokazuje da prošlost ne možemo ponoviti, ali iz nje možemo naučiti da samo u zajedničkoj političkoj borbi – koja je uvijek i borba za (ali ne i samo) prava – možemo emancipirati sebe i uvjete u kojima živimo. Emancipacija može doći samo iz kolektivnih napora, koji, parafrazirajući Bensaïda, nikada ne smiju zapasti u uvjerenje da revolucija nije moguća. To je zadnja i najvažnija lekcija AFŽ-a i jugoslavenske prošlosti.

Arhivska građa:

- Glavni odbor AFŽ-a BiH, Dopis sreskog odbor AFŽ-a Velika Kladuša, Arhiv BiH, Kutija 2, 901/47, 1947.
- Glavni odbor AFŽ-a, BiH, Izvještaj Centralnog odbora Beograd sa sastanka socijalno-zdravstvenog saveta pri Komitetu za socijalno staranje pri Vladi FNRJ Glavnom odboru AFŽ-a BiH, Arhiv Bosne i Hercegovine Kutija 3, br. 1124-47, 1947.
- Glavni odbor AFŽ-a BiH, Zapisnik sa savjetovanja predsjednica i sekretara sreskih odbora AFŽ održan u Sarajevu 20.1.1949. godine, Arhiv Bosne i Hercegovine, " Kutija 7a, ? 1949.,
- Oblasni odbor AFŽ-a Sarajevo, Zapisnik s pleuma za oblast Bihać, ? Arhiv BiH, Kutija 9, br. dokumenta nepoznat, 1950.
- Glavni odbor AFŽ-a BiH, Zapisnik plenarnog sastanka Sreskog odbora AFŽ-a održan 26.9.1948. godine, Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 5, 84/48, 1948.
- Oblasni odbor AFŽ-a, Zapisnik Plenarnog sastanka AFŽ-a u Bihaću održanog u prostorijama u vjećnici G.N.O dana 9.2.1950. godine, str. 2. Arhiv Bosne i Hrecegovine, Kutija 9, 1061/5, 1950.
- Oblasni odbor AFŽ-a Sarajevo, Zapisnik sa sastanka sekretarijata Oblasnog odbora za oblast sarajevsku koji se održaje 10.1.1950. godine, 1950.
- Oblasni odbor AFŽ-a, Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 9, 1082/4, 1950.
- Glavni odbor AFŽ BiH, Pozdravna riječ dr. Hamdije Čemerlića sa Prvog kongresa AFŽ-a BiH od 08.06.1945, Arhiv BiH, 1945, Kutija 1, 1945.
- Primjerice: Glavni odbor AFŽ-a BiH, Sreski izvještaj AFŽ-a za srez sarajevski Glavnom odboru AFŽ-a BiH (izbori, izgradnja dječijeg ljetovališta narodno prosvjećivanje, analfabetki tečajevi), Arhiv BiH, Kutija 4, 1137/48, 1948.
- Glavni odbor AFŽ-a BiH, Dopis Sreskog odbora AFŽ-a Doboj Glavnom odboru AFŽ-a za BiH, 7.2.1947. godine (izvještaj o radu zdravstvene sekcije, analfabetki tečajevi), Arhiv BiH, Kutija 2, 199/47, 1947.,
- Glavni odbor AFŽ-a BiH, Zapisnik sa sastanka Sekretarijata sreskog odbora AFŽ-a Bijeljina Zemaljskom odboru AFŽ-a BiH (organiziranje žena za rad na izgradnji pruge Bijeljina-Rača), 1948. Arhiv BiH, Kutija 5, 1182, 1948.
- Glavni odbor AFŽ-a, Zapisnik sa plenuma Glavnog odbora AFŽ-a BiH održanog 05. i 06.06. 1946., Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 1, 116/46., 1946. Plenum je održan u Napretkovoju čitaonici, a pored članica AFŽ ispred NF-a bio je prisutan Ljubo Babić. dostupan na: <http://www.afzarhiv.org/items/show/332>
- Oblasni odbor AFŽ Sarajevo, Dopis glavnog odbora AFŽ CK KP BiH, Arhiv Bosne i Hercegovine, Kutija 9, 497/50, 1950.

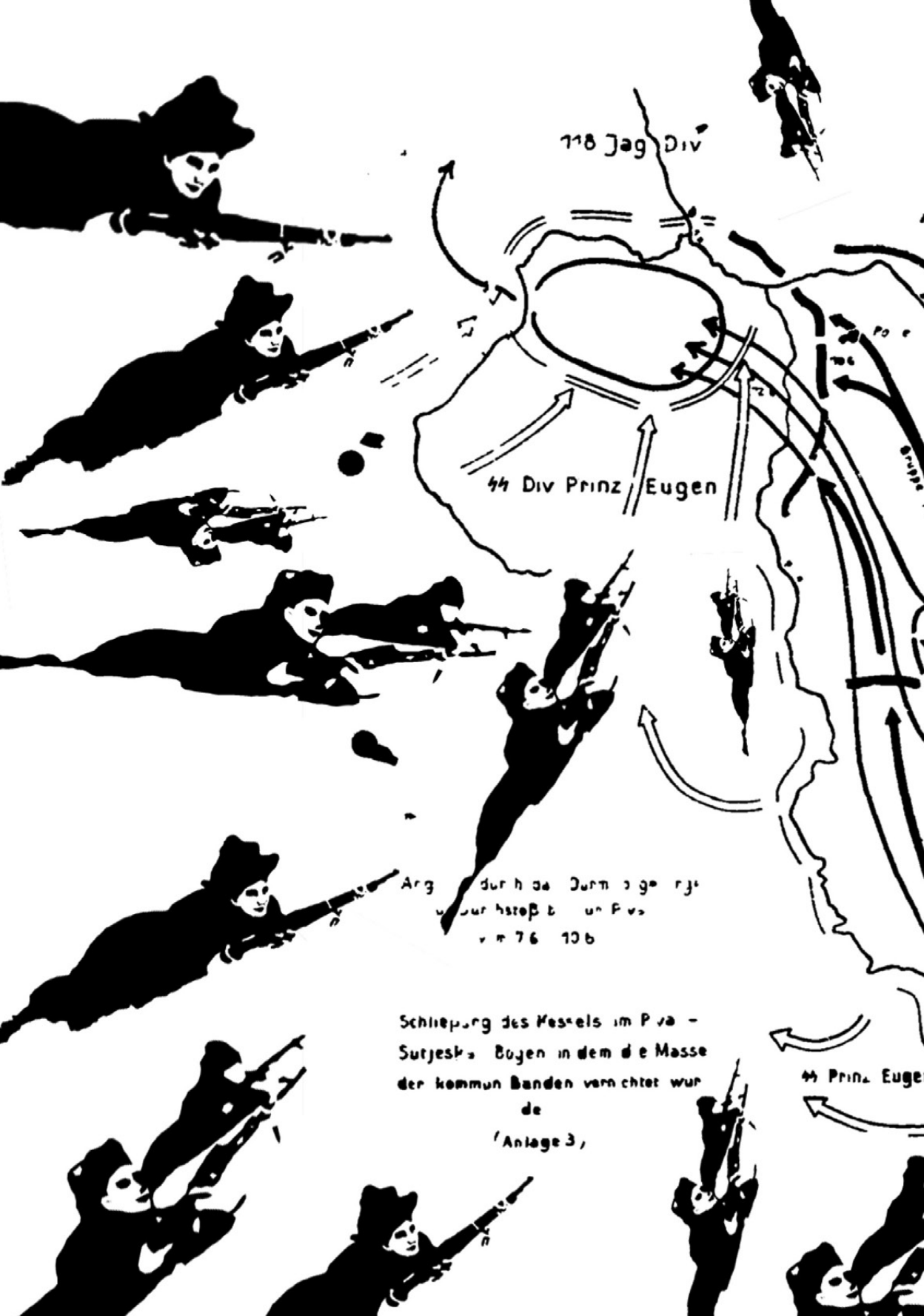
- Oblasni odbor AFŽ Sarajevo, Zaključci sa savjetovanja iz rukovodilaca sreskih i oblasnih organizacija AFŽ-a Arhiv BiH, Kutija 9, 422/50, italic kao i
- Oblasni odbor AFŽ-a Sarajevo, Zapisnik s plenuma oblasnog odbora AFŽ-a za Mostarsku oblast održan 18.5.1950.
- Glavni odbor AFŽ BiH, Zapisnik sa savjetovanja sa rukovodiocima srezova koji se održaje 24. i 25. januara 1950. Arhiv Bosne i Hercegovine, str. 2 Kutija 8, ? 1950.
- Oblasni odbor AFŽ Sarajevo, Zapisnik sa OOFŽ-a održan u Tuzli dana 14.2.1950., Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Kutija 9, br. 276. 1949-1950
- Časopis Alijanse ženskih pokreta, *Ženski pokret*, br. 1-2, 1937. godina.

Bibliografija:

- Anderson, Perry, *A Zone of Engagement*, London: Verso, 1992.
- Babović, Spasenija *Organizaciono pitanje*. Pristupljeno: 10. 7. 2016.
<http://www.afzarhiv.org/items/show/231>.
- Batinić, Jelena. *Women and Yugoslav Partisans*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- Bensaïd, Daniel *Le pari mélancolique.*, str. 73, Pariz: Fayard, 1997.
- Qui est le juge? Pour en finir avec le tribunal de l'Histoire*. Paris: Fayard, 1999.
- Éloge de la politique profane*. Pariz: Albin Michel, 2008.
- Bitunjac, Martina. *Le donne e il movimento ustascia*. Rim: Edizioni Nuova Cultura, 2013.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u XiX i XX veku*. Beograd: Žene u Crnom, 1996.
- Broz, Tito Josip. *Tito ženama Jugoslavije*. Pristupljeno: 8. 8., 2016.
<http://www.afzarhiv.org/items/show/92>.
- Burcar, Lilijana. *Restavracija kapitalizma: repatriarhalizacija družbe*. Ljubljana : Sophia, 2105.
- Cazi, Nada. *Društveni položaj žene*. Zagreb: Društveno-izdavačka kuća Pregled, 1976.
- Clements, Evans Barbara, *The Bolshevik Women*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- *A History of Women in Russia, from te Earliest Times to the Present*, Bloomington: Indiana University Press, 2012.
- Cvetić, Bosa ur., *Žene Srbije u NOB*, Beograd: Nolit, 1975.
- Čalić, Žanin-Mari. *Historija Jugoslavije u XX veku*. Beograd: Clio, 2013.
- *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: Clio, 2004.
- Djilas, Milovan, *Wartime*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977.
- Eubanks Hayden, Carol. „The Zhenotdel and the Politics of Women’s Emancipation in Russia 1917-1930.” *Russian History* (Vol 2.), 1976: 150-173.

- „Feminism and Bolshevism: The *Zhenotdel* and the Politics of Women's Emancipation in Russia 1917-1930.” University of California, Berkley, 1979
- Gramsci, Antonio, *Quaderni del carcere*, Vol III, Torino: Einaudi, 1975.
- Gudac-Dodić, Vera. 2010. „Under the Aegis of Family, Women in Serbia.” *The Journal of International Social Research* 3. 2010: 110-119.
- Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema, historija kratkog XX veka 1914-1991*, Beograd: Dereta, 2002.
- Jambrešić, Kirin Renata i Senjković Reana, Puno puta bi vas izbacili kroz vrata, biste bila išla kroz prozor nutra: preispisivanje povijesti žena u Drugom svjetskom ratu, *Narodna umjetnost* 42/2, 2005: 109-126.
- Jančar-Webster, Barbara. *Women&Revolution in Yugoslavia 1941-1945*. Colorado: Arden Press 1990.
- Kecman, Jovanka. *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918-1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Kovačević, Dušanka. „Značaj programskog načela KPJ o ravnopravnosti žena i njihovo okupljanje i učesće u ustanku BiH 1941. godine.” Institut za istoriju Sarajevo, 34-45. Sarajevo: Svjetlost, 1977.
- Milić, Anđelka, Berković, Eva i Petrović Ruža, *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakultet, 1981.
- Marx, Karl, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*, Beograd: Kultura, 1957.
- Marx, Karl i Engels Friederich, *Manifest komunističke partije*, dostupno na: http://staro.rifin.com/root/tekstovi/casopis_pdf/ek_ec_586.pdf
- Mitrović, Mitra. *AFŽ u okviru NOB-e*. Pristup: 2.10.2016. <http://www.afzarhiv.org/items/show/232>.
- Mogadham, Valentine M. „Gender and Revolutionary Transformation, Iran 1979 and Eastern Europe 1989.” *Gender&Society* 328-356, 1995.
- Molyneux, Maxine. „Women in Socialist Societies Old and New. Progress Towards Women's Emancipation.” *Feminist Review* 1981: 1-34.
- Molyneux, Maxine. „Family Reform in Socialist States: The Hidden Agenda.” *Feminist Review*, 1985: 47-64.
- Nietzsche, Friedrich. *O koristi i šteti istorije za život*. Beograd: Grafos, 1977.
- Pantelić, Ivana, *Partiznake kao građanke*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Evoluta, 2011.
- Petrin Tea i Humphries Jane, Women in the Self-Managed Economy of Yugoslavia, *Economic Analyses and Workers's management*, 1, XIV, 1980: 69-91
- Rudolf, Schlessinger. *The Family in the U.S.S.R. Documents and Readings*. Oxon: Routledge, 2000.

- Sklevicky, Lydija. *Konji, žene ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- Sklevicky, Lydija. „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme NOB-e 1941-1945. „ *PP 3* 1984: 85-127.
- Stites, Richard. *Revolutionary Dreams. Utopain Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- „Zhenotdel: Bolshevism and Russian Women 1917-1930.” *Russian History* 1976: 174-193.
- Slapšak, Svetlana. *Ženske ikone XX veka*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2001.
- Stojaković, Gordana. u: Ur: Duško Milinović i Zoran Petakov, Novi Sad: Cenzura, 2010.
- Ženski mirovni aktivizam u Jugoslaviji, 2014. *Pristupljeno*: August. 2016.
<http://pravonarad.info/?p=20>.
- Vida Tomšič- zašto je ukinut AFŽ, *Pristupljeno*: Septembar. 2016.
<http://www.afzarhiv.org/items/show/353>
- Crtica o feminističkoj istoriji grada Zagreba 1919-1940. *Pristupljeno*: Septembar 2016.
<http://pravonarad.info/?p=350>
- Suvin, Darko. *Samo jednom se ljubi: radiografija SFR Jugoslavije*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2014.
- Šoljan, Marija, ur. *Žene Hrvatske u Narodno-oslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Savez ženskih društava Hrvatske, 1955.
- Tamás, G. M. *A Post Capitalist Order, Normative Ideas versus History*, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=2ZyKxnPUrVo>
- Therborn, Göran, *Between Sex and Power, Family in the World 1900-2000*, London: Routledge, 2004.
- Traverso, Enzo. De l'anticommunisme. L'histoire du xxe siècle relue par Nolte, Furet et Courtois, *L'Homme et la société* 2001/2: 169-194.
- Wood, Elizabeth A. *The Baba and the Comrade*. Bloomington : Indiana University Press, 1997.
- Woodward, Susan L. „The Rights of Women: Ideology, Policy and Social Change in Yugoslavia.” In *Women, State and Party in Eastern Europe*, ur. Susan L i Mayer, G. Alfred Wolchik, 417-459. Durham: Duke University, 1985.
- Zaharijević, Adriana. „Fusnota u globalnoj istoriji: kako se može čitati istorija jugoslovenskog feminizma.” *Sociologija* Vol. LVII, 2015: 72-89.
- Zeva Goldman, Wendy. *Women, the State and Revolution. Soviet Family Policy and Social Life 1917-1936*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

118 Jag Div

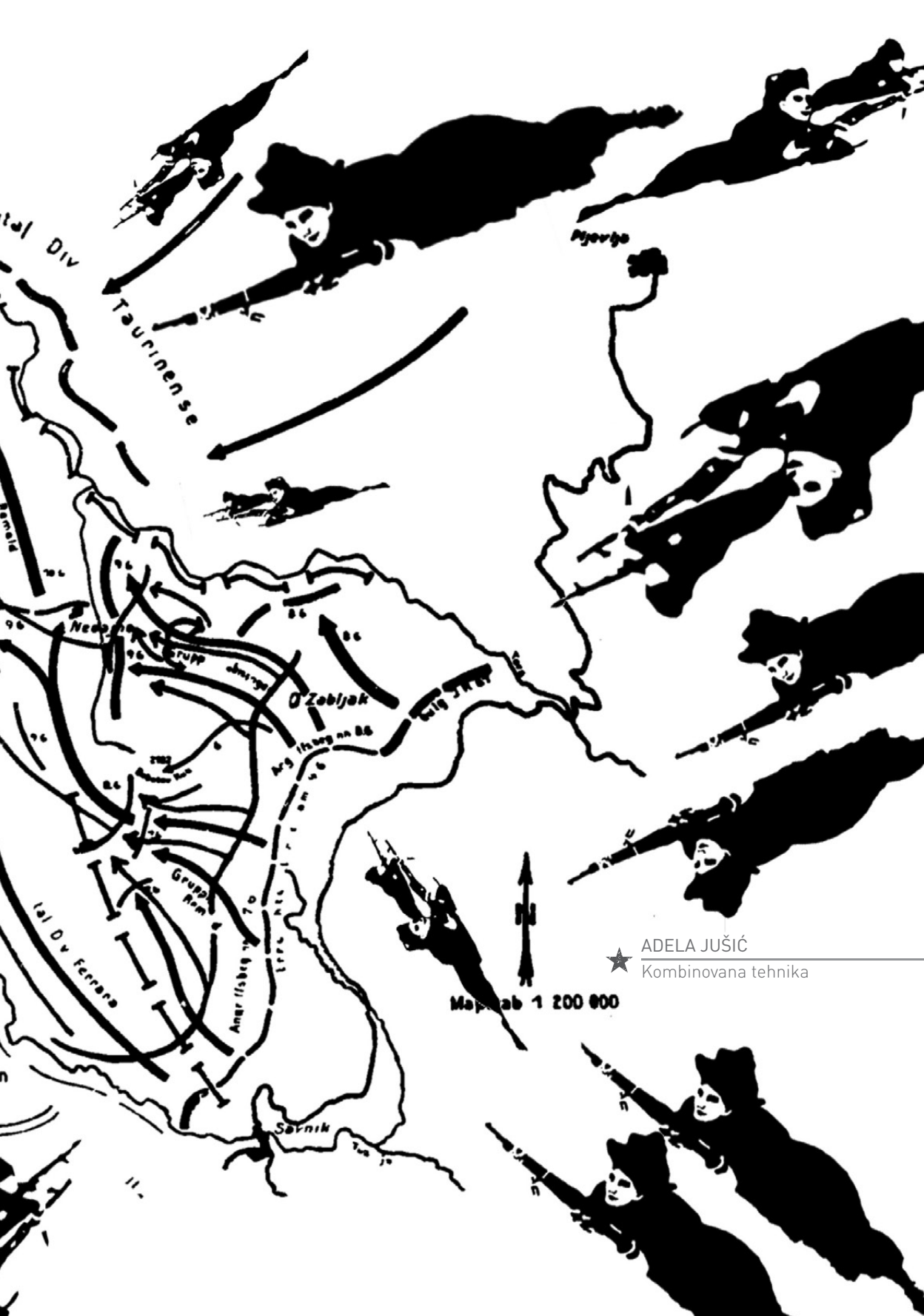
44 Div Prinz Eugen

Arg... durch da...
w... h...
v... 76 10b

Schiebung des Messels im P...
Sutjeska Bogen in dem die Masse
der komm... Banden vernichtet wur
de

(Anlage 3)

44 Prinz Eugen

Tal Div

Taurinense

Pjevoje

Grupa

Grupa

Zebljak

Angr. Ilišbeg

Grupa

Tal O v Ferrara

Angr. Ilišbeg

Savnik

ADELA JUŠIĆ
Kombinovana tehnika

Map 1:200 000

GRME TOPOVI, PUŠKE,
OKO MENE HAOS,
A MENI SE SPAVA...
I JA TI ODSPAVAM,
OSVJEŽIM SE
I POSLIJE DALJE.
ZATO SAM I PREŽIVJELA.

MITRA
MITROVIĆ

★ ADELA JUŠIĆ
Crtež olovkom

BIOGRAFIJE

CHIARA BONFIGLIOLI

AJLA DEMIRAGIĆ

DANIJELA MAJSTOROVIĆ

BORIŠA MRAOVIĆ

TIJANA OKIĆ

NARDINA ZUBANOVIĆ

ALEKSANDRA NINA KNEŽEVIĆ

SUNITA FIŠIĆ

KASJA JERLAGIĆ

ADELA JUŠIĆ

- ★ **CHIARA BONFIGLIOLI** trenutno radi kao EURIAS Junior Fellow u Beču (Institut za humanističke znanosti, IWM), a sa Centrom za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma (CKPIS) u Puli surađuje u okviru programa NEWFELPRO. Završila je preddiplomski studij političkih znanosti u Bologni, te diplomski, postdiplomski i doktorski studij na Institutu za povijest i kulturu (program Rodni studiji) u Utrechtu. Od 2012. do 2014. godine radila je na Sveučilištu u Edinburghu kao postdoktorantica i suradnica na projektu CITSEE. U doktorskoj disertaciji bavila se ženskim političkim i društvenim aktivizmom u Italiji i Jugoslaviji (1945-1957). Objavila je više radova o povijesti žena i feminizma u europskom kontekstu. Posljednjih godina istražuje utjecaj postsocijalističke tranzicije i deindustrijalizacije na rodne odnose u bivšoj Jugoslaviji, s posebnim naglaskom na radnice u tekstilnoj industriji.
- ★ **AJLA DEMIRAGIĆ** radi kao docentica na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo izvodi nastavu iz predmeta Uvod u znanost o književnosti, Uvod u naratologiju i Feminističke književne teorije. Pored angažmana na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo, bila je angažirana i kao suradnica na interdisciplinarnim postdiplomskim rodnim studijama Univerziteta u Sarajevu. Doktorirala je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, sa temom *Prikaz rata u tekstovima bosanskohercegovačkih spisateljica: žensko ratno pismo 1992.-1995.* Istraživački interes usmjeren joj je na feminističke teorije, teorije pripovijedanja, te književno-teorijska istraživanja ratne književnosti.
- ★ **DANIJELA MAJSTORVIĆ** vanredna je profesorica anglističke lingvistike i kulturoloških studija na Filološkom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci. Autorka je preko trideset članaka na temu reprezentacije, etniciteta, roda, diskursne analize, medija i filma, kao i tri monografije: *Diskurs, moć i međunarodna zajednica* (2007, Filozofski fakultet, Banja Luka), *Youth Ethnic and National Identity in Bosnia and Herzegovina: Social Science Approaches* (2013, Palgrave, London) te *Diskursi periferije* (2013, Biblioteka XX vek, Beograd). Urednica je tri zbornika: *Living with Patriarchy: Discursive Constructions of Gendered Subjects Across Cultures* (2011, John Benjamins, Amsterdam), *U okrilju nacije: konstruisanje nacionalnog i državnog identiteta kod mladih u Bosni i Hercegovini* (2011, CKSP, Banja Luka), te zbornika *Kritičke kulturološke studije u post-jugoslovenskom prostoru* (2012, Filološki fakultet, Banja Luka). Producirala je i režirala dva dokumentarna filma: *Kontrapunkt za nju* (2004) i *Posao snova* (2006). Predavala je i gostovala na brojnim domaćim i stranim visokoškolskim ustanovama. Jedna je od pokretačica Banjalučkog

socijalnog centra i kao aktivistkinja bori se protiv nacionalizma, istorijskog revizionizma, zalažući se za socijalnu pravdu i radnička pitanja. Trudi se da živi i odgaja sina u skladu s feminističkim načelima.

- ★ **BORIŠA MRAOVIĆ**, istraživač, urednik i saradnik, dio je operativnog tima Udruženja za kulturu i umjetnost Crvena, gdje se bavi istraživanjem političke ekonomije urbanog pitanja, upravljanjem urbanim resursima i urbanom mobilizacijom, te priprema obimno istraživanje *rave* kulture u Bosni i Hercegovini 1996.-2006. Objavljivao je tekstove u međunarodnim časopisima i zbornicima, a urednik je zbornika *Šta da napišem na zidu?* u izdanju Crvene. Dobitnik je istraživačkih stipendija Fonda otvoreno društvo (2013-2014), ERSTE Fondacije za društvena istraživanja (2015-2016), a u septembru i oktobru 2013. godine bio je gostujući istraživač Centra za demokratske studije Aarau, u Švicarskoj. Radio je sa nizom lokalnih i međunarodnih organizacija i akademskih institucija na istraživanjima koja se bave migracijama, izbornim sistemima, lokalnom upravom i političkom teorijom.

- ★ **TIJANA OKIĆ** rođena je u Sarajevu 1986. godine. Studirala je filozofiju i sociologiju, a potom magistrirala filozofiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je poslije bila uposlena u zvanje asistentice. Od 2015. godine pohađa doktorski studij filozofije na Scuola Normale Superiore u Pisi. Objavila je nekoliko filozofskih tekstova. Organizirala je i aktivno sudjelovala u radu Plenuma u Sarajevu 2014. godine. Članica je uredničkog tima *Viewpoint magazina*. Prevodi sa nekoliko jezika, uživa u čitanju poezije i romana i priprema doktorat. Trenutno živi na relaciji Sarajevo – Pisa.

- ★ **NARDINA ZUBANOVIĆ** rođena je 1987. godine u Sarajevu, BiH. 2014. godine diplomirala je na Akademiji likovnih umjetnosti, Univerzitet u Sarajevu, odsjek skulptura, gdje trenutno pohađa magistarske studije. U svom umjetničkom radu koristi različite medije, od skulpture do prostorne intervencije/instalacije, performansa, fotografije i videa. 2009. godine osnovala je neformalnu kulturnu organizaciju Kolektiv Kreaktiva koja je producirala preko 30 umjetničkih događaja (izložbe, radionice, koncerti i performansi) i surađivala sa više od 100 kulturnih radnika/ca iz cijelog svijeta. Pored toga što koordinira i osmišljava program Kolektiv Kreaktive, Nardina Zubanović kurirala je i učestvovala na brojnim samostalnim i grupnim izložbama i art radionicama u regiji i svijetu, u suradnji sa institucijama i udruženjima kao što su: Historijski muzej BiH, izložba *ZID 2015*; Nacionalna galerija BiH, *Sara Art Fair*, 2015; Klub ljubitelja sedme umjetnosti, *Bahanalije*, Sarajevo,

BiH, 2014; Centar La Kultur, *Dani otvorenog ateljea*, Sarajevo BiH, 2015. i 2016; *Land Art kolonija* festivala Javorwood, Jahorina, BiH, 2016; *Factory of Memories*, Tirana, Albanija i Sarajevo, BiH, 2015; *Actopolis*, Crvena, Sarajevo, BiH, 2016, itd.

★ **ALEKSANDRA NINA KNEŽEVIĆ** rođena je u Sarajevu, 1973. godine. Diplomirala je na Akademiji likovnih umjetnosti, Cetinje, Crna Gora, na odsjeku za grafički dizajn. Radovi Aleksandre Nine Knežević se odlikuju čistom i suvremenom idejom, jednostavno komuniciraju internacionalnim vizualnim jezikom, a predstavljeni su kroz razigranu tipografiju i ilustraciju. Za svoj rad primila je brojna međunarodna priznanja i nagrade, a njeni radovi su objavljeni u mnogim časopisima specijaliziranim za umjetnost i dizajn (*Communication Arts, Luezers Archive, Print, Typo, Fontmagazine...*). 2010. godine uvrštena je među 200 najboljih svjetskih ilustratora/ki (*Luerzer's Archive: 200 Best Illustrators Worldwide 09-10*). U razdoblju od 2006. do 2010. godine bila je predsjednica Udruženja likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti i dizajnera BiH (ULUPUBiH). Radi kao freelance dizajnerka i kao dizajnerka i ilustratorica knjiga izdavačke kuće Buybook u Sarajevu. Za svoj projekat *Sarajevo Dingbats*, 2014. godine dobila je godišnju nagradu sarajevskog Collegium artisticuma.

★ **SUNITA FIŠIĆ** rođena je u Livnu 1989. godine. Živi i radi u Sarajevu. Studira na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu, na Nastavničkom odsjeku. Pored ostalih medija, bavi se ilustracijom, slikarstvom i uličnom umjetnošću. Učestvovala je na brojnim izložbama širom svijeta, od kojih se izdvajaju: *Oslikavanje zida*, LAB-1, Eindhoven, Holadija, 2016; slikarska radionica, *Grassroots projekat*, Kolektiv Kreaktiva, LA Kultur, Sarajevo, BiH, 2015; *Split 3D Street Art Festival*, Split, Hrvatska, 2015; *Beton IV Festival 3D street art*, Sarajevo, BiH, 2015; *Mostar Street Art Festival*, uljepšavanje zidova grada Mostara, BiH, 2015; *Samostalna izložba i oslikavanje zida*, LAB 1, Dutch Design Week, Eindhoven, Holandija 2014; *Pecha Kucha prezentacija umjetničkih djela*, SOS Dizajn Festival, Kriterion, Sarajevo, 2014; *Samostalna izložba digitalnih radova*, Bitola Open City Festival, Makedonija, 2014; *Radionica oslikavanja zidova na ulazu u Olimpijsku dvoranu Zetra*, Kids festival, Sarajevo, 2014; *Mostar Street Art Festival*, uljepšavanje zidova grada Mostara, 2014; *Kolektivna izložba Inicijacija*, Yage, Collegium artisticum, 2014, itd.

- ★ **KASJA JERLAGIĆ** je rođena 1996. godine u Sarajevu, gdje živi i radi. Studira na Akademiji likovnih umjetnosti Univerziteta u Sarajevu, odsjek grafika. Kasja Jerlagić nalazi se na samom početku svoje umjetničke karijere, te je do sada učestvovala samo na jednoj kolektivnoj izložbi - *Kupujmo domaće* u galeriji Duplex100m2, Sarajevo, BiH, 2016. godine. Volontira u sarajevskim galerijama Duplex100m2 i galeriji 11/07/95, te odnedavno radi u Charlama galeriji u Sarajevu, koju vodi umjetnik Jusuf Hadžifežović.
- ★ **ADELA JUŠIĆ** je rođena 1982. godine u Sarajevu, BiH, gdje živi i radi. Magistrirala je grafiku na Akademiji likovnih umjetnosti, Univerzitet u Sarajevu 2007. godine, te je 2013. magistrirala ljudska prava i demokratiju, Univerzitet u Sarajevu i Bologni. Suosnivačica je Udruženja za kulturu i umjetnost Crvena, u kojem radi od 2010. godine. Adela Jušić je izlagala na oko 100 internacionalnih izložbi, uključujući bijenale *Manifesta 8*, Murcia, Španija; *Videonale*, Kunstmuseum Bonn, Njemačka; *Image Counter Image*, Haus der Kunst, München, Njemačka; *Balkan Inisight*, Pompidou Center, Paris, Francuska, itd. Učestvovala je na više rezidencijalnih programa za umjetnike/ce (ISCP, New York; Kulturkontakt, Vienna; i.a.a.b. Basel, itd). Dobitnica je nagrade Young Visual Artist Award za najboljeg/u mladog/u bosanskog/u umjetnika/cu 2010, Henkel Young Artist Price CEE 2011, i specijalne nagrade Oktobarskog salona, Beograd, 2013. godine. Bila je učesnica brojnih panela, radionica i konferencija (London School of Economics, Royal College of Art, London, UK, itd).

Zahvale: Svima, od Burme preko Pekinga, od Švedske do Texasa koji su u sklopu projekta **Šta je nama naša borba dala?** doprinijeli crowdfunding kampanji kojom je prikupljen inicijalni fond potreban za digitalizaciju arhivske građe. Zahvaljujemo se osoblju Historijskog muzeja i Arhiva Bosne i Hercegovine, bez čije pomoći stvaranje Arhiva antifašističke borbe žena Bosne i Hercegovine ne bi bilo moguće. Također, brojnim drugim organizacijama i osobama koje su podržali naš rad i obogatili sadržaj Arhiva: Muzej II zasjedanja AVNOJ-a, UABNOR Centar Sarajevo, Savez antifašista i boraca NOR-a Tuzlanskog kantona, Mediterranean Women's Fund, Eve Ensler, Nina Karač, Feđa Kulenović, Boro Jurišić, Elvira Jahić, Stana Nastić, Lucija Mravić, Šemsa Galijašević, Alija Maglajlić, Nasiha Porobić, Milka Jakšić, Miholjka Reljić, Jelena Lazić, Ankica Đurić, članice i članovi CRVENE i mnogi drugi.

